Иван Сарандев

Елисавета Багряна

IV 15629

Литературни анкети

„Христо Г. Данов" Пловдив

ОТ БИБЛИОТЕЧНАТА
ПОРЕДИЦА
„ЛИТЕРАТУРНИ АНКЕТИ“
СА ИЗЛЕЗЛИ
ОТ ПЕЧАТ
СЛЕДНИТЕ ЗАГЛАВИЯ:

1. Иван Сарандев. Емилиян Станев.
С., БАН, 1977
2. Михаил Тошков. Ламар.
С., БАН, 1977
3. Катя Бъклова. Андрей Гуляшки.
С., БАН, 1978
4. Катя Янева. Александър Геров
С., БАН, 1978
5. Стефан Коларов. Георги Караславов
С., БП, 1978
6. Вера Балабанова. Теодор Траянов.
С., НИ, 1980
7. Лидия Димитрова. Чудомир.
С., БАН, 1980
8. Стефан Коларов. Младен Исаев.
С., БП,1980
9. Весела Янева. Добри Жотев.
С., БАН, 1980
10. Румяна Дамянова. Илия Волен.
С., БП, 1980
11. Йорданка Стефанова. Вичо Иванов.
С., БАН, 1981
12. Бистра Ганчева. Калина Малина.
С., БАН, 1982
13. Людмила Григорова. Крум Григоров
С., БП, 1982
14. Тодор Янчев. Иван Мартинов.
С., БАН, 1982

Елисавета Багряна

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Иван Сарандев

Елисавета Багряна

1990, ПЛОВДИВ

Държавна фирма „ХРИСТО Г. ДАНОВ“

Издателството е основано през 1855 година

ASL20
Дар

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:

акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, проф. ИВАН ЦВЕТКОВ,
проф. д-р ИВАН САРАНДЕВ

НАБ
БЪЛГАРИКА

821.163.2-1(092)+
+929:821.163.2 Багряна, Е.

В 581480

БАН - Институт
за литература
БИБЛИОТЕКА

IV 15629
Инв. № 171474121

ДАР

БАН
БИБЛИОТЕКА

© Иван Сарандев, 1990 г.
c/o Jusautor, Sofia

Б—3

ПРЕДГОВОР

Една анкета с Елисавета Багряна е колкото примамлива, толкова и трудна задача. Но каквито и да са трудностите, те не могат да бъдат аргумент срещу нейното осъществяване. В този смисъл, струва ми се, излишно е да се излагат мотивите за създаването на тази анкета. Навярно с повече основание би следвало да се изложат причините за късното ѝ появяване. Но така или иначе тя е вече факт и във връзка с него бих желал да дам някои предварителни пояснения.

Върху живота и творчеството на поетесата са писали мнозина – като се започне от началото на 20-те години, та до днес. Публикациите са от най-различно естество и характер; най-голям дял заемат рецензиите, литературно-критическите обзори, проблемните статии, портрети, студии, информации и пр. Не липсват свидетелства, свързани с биографията, с отделни моменти от житейската ѝ съдба. Несъмнено най-сериозен е опитът да се обхване цялостно животът и творчеството на Багряна в двете книги на Бл. Димитрова и Йордан Василев – „Младостта на Багряна" и „Дни черни и бели".

Сред това море от литература естествено се налага въпросът за необходимостта от една литературна анкета и нейното място. Въпросът е съвършено закономерен при наличието на подобно критическо изобилие. Мястото на нашата книга обаче е съвсем точно определено от задачите и характера на самия жанр: без да дублира литературно-критическите форми, но и без да ги изключва, без да е само биография, но нелишена от биографични елементи, литературната анкета е *автопортрет*, който даден автор си е нарисувал с помощта на анкетьора *в определен момент от своя живот*.

Затова анкетата може да даде само относително изчерпателна и пълна картина на живота и творчеството на писателя; още в самото си определение тя носи в себе си факторите, които я ограничават и същевременно я правят източник на автентични авторови свидетелства. Под формата на свободно събеседване, чрез серия от предварително изготвени или импровизирани в хода на беседата въпроси, писателят ни запознава не само с фактите от своя живот и творчество, но също така със собствени оценки, наблюдения, спомени, разкрива свои предпочитания, вкусове, поднася детайли, които го характеризират по неповторим начин.

В потока на живата човешка реч – ту бърз и стремителен, ту спокойно уравновесен, натежал от мъдростта на житейския опит, пронизан от

хумор, се ражда неговият автопортрет. При това не статичен, а жив, бликащ от енергия, динамичен. Даже сухите факти на житейското съществуване, отново засвидетелствувани в хода на разговора, не са равни сами на себе си; пласирани в определена емоционална ситуация, те получават допълнителна информативна стойност. Дори в хода на един и същи разговор, когато събеседникът поднася познати факти, случки, събития, когато засяга лица, за които преди това е говорил и е характеризирал, дори и тогава в неговите характеристики няма абсолютен дублаж, няма пълно словесно съвпадение; разликите могат да бъдат най-неочаквани, но по правило новият вариант е в някакво отношение по-богат от предшествуващите. Защото зад всеки жизнен и творчески факт, зад всеки детайл стои личността на писателя. Тъкмо лъчението на авторовата личност създава магнитното силово поле, в което фактите и документалните свидетелства престават да бъдат равни на самите себе си.

С една дума анкетата коренно се различава от всичко написано досега за поетесата както по целите, които си поставя – да предложи на читателите автентичен автопортрет на Е. Багряна, така също и по начина за неговото осъществяване – със средствата на живата беседа. А известно е колко съществено се различава писмената от говоримата реч. Пред Сп. Казанджиев Йовков с изумителна прозорливост разкри „друга логика", „друг тип връзки" в живата човешка реч. Във всеки случай тя разполага с друг тип възможности, по-различни от тия на писмената реч и в някои отношения по-богати.

Целта на разговорите, както вече казах, е един автопортрет, изграден от такива събития, които бележат повратни моменти в биографията на човека и твореца Елисавета Багряна.

Нека кажем няколко думи, свързани с предисторията на книгата. През 1980 г. се обърнах с молба към Е. Багряна да отговори на въпросите от известната анкета на проф. Ив. Шишманов – „Из един албум". През есента на следващата година отидох в нейния дом, за да получа отговорите, които помествам в трета глава. Междувременно от Ямбол я бяха поканили да участвува в тържествата „Изгреви над Тунджа – 1981", които планираха една среща в някогашното село Афтане с нейни ученици и с обществеността на селото. Освен това в програмата на тържествата се предвиждаше и рецитал с творчески портрет в най-представителния салон на Ямбол.

Договорихме се да пътуваме трима – ведно с фолклористката Елена Огнянова. Така и стана. Още по време на самите тържества анкетата беше вече започнала. След като се завърнахме в София, насрочихме и първата среща в дома на Е. Багряна, на ул. „Неофит Рилски" 58. Първият разговор се състоя на 9 декември, сряда, 1981 г., в 17 часа. След това обикновено нашите разговори се провеждаха по два пъти, а понякога и три пъти седмично. Обикновено траеха около два часа. Разбира се, понякога увлечени, двата часа биваха надхвърляни. Долових обаче, че след вто-

рия час у моята събеседница се появяват и признаци на умора. Поради това се постарах да се вместваме в границите на двучасовата норма.

Разговорите се записваха на магнетофон. Е. Багряна не прояви никакви признаци на смущение от неговото присъствие. Говореше естествено и непринудено. След като приключихме целия цикъл от беседи, 19 на брой, започнах тяхното написване на машина – една изключително трудоемка операция.

Когато машинописният вариант на анкетата беше готов, се наложиха два допълнителни разговора: 20-и – от 17 юни 1982, и 21-ви – от 18 юни 1982 г. В един най-общ план е следван хронологическият принцип в изложението. И последната, четвърта част – „Биография на творчеството", също е подчинена на този принцип. Редакторската намеса в текста е била дотолкова, доколкото се е налагало освобождаването му от словесен баласт, уточняване на подробности, дати, сведения и т. н. Стремял съм се да съхраня говоримия характер на речта, да запазя някои лексикални и синтактични особености в словото на Елисавета Багряна. След като редакторската работа приключи, поетесата се запозна с текста и нанесе редица поправки и уточнения, които бяха отразени в окончателния вариант на анкетата.

Съществен момент за по-пълното възприемане на книгата са бележките. Те не само доуточняват някои имена, факти, възстановяват отделни подробности, вече избледнели в паметта, но поднасят допълнителен фактически материал, което несъмнено обогатява представата ни за личността и времето на поетесата. Бележките дават и една първоначална библиографска ориентация в писаното от и за Ел. Багряна.

Въпросите и темите, засегнати в нашите беседи, в никакъв случай не изчерпват проблематиката и художественото богатство на създаденото от Ел. Багряна. Наистина те са важно свидетелство за нейния живот и творчество, но не и единственото.

I. РОДЕН ДОМ. ГОДИНИ НА УЧЕНИЕ. СЕМЕЙСТВО
1893 – 1920

9. XII. 1981 г.

– Другарко Багряна, искам да започнем нашата анкета с онова, което знаете за вашия род – баща, майка, прадеди.

– Аз всъщност знам само това: не съм имала баба и дядо, освен майката на баща си, която беше жива, докато свърших гимназия. И даже преди да свърша гимназия, тя почина. Живееше при една от лелите ми, която беше бездетна и най-заможна. Имаше голяма къща и баба ми разполагаше там със самостоятелна стая. Така че не съм почувствувала никога това, което сега аз го знам – какво нещо е внуци, какво е правнуци. И как се радват на баба и на дядо, а пък те на своите малки дечица.

– Как се казваше тя?

– Баба ми се казваше Елисавета. Тя е от известния сливенски род Желеви. Има я в историята на Табаков[1]. Била една от първите класни учителки в Сливен. Висока, едра, хубава жена, доста строга и аз не зная милувка от нея. Като дойдеше на гости, целунем ѝ ръка, тя извади от джоба си бонбончета или нещо друго и ни даде. Това ние, децата, помним от нея. За рода на майка си, Мария Яначкова Белчева, почти нищо не знам, защото самата тя не знае. Родена е в село Рила, Дупнишко. Останала е сираче на 3 – 4 години. В същото време станало голямото наводнение. Рилската река придошла страшно и неочаквано за хората и всички къщи край брега на реката са били отнесени. Тогава майка ми била приютена в женския метох. Така че и къщата на моите баба и дядо по майка е унищожена. Баба ми е умряла при раждане, млада. Оставя три дъщери: Ана, Василка и Мария (майка ми) и двама сина – Иван и Симеон. Само една от сестрите съм виждала два-три пъти в живота си.

– Коя? Василка или Ана?

– Ана, която е идвала в София, бивала е у нас на гости, а вуйчо Симеон дълго живя у нас. Що се отнася до Иван – не го помня. В село Рила и досега живеят техни деца и внуци.

Симеон е прекарал скарлатина и цял живот беше глух. От него имам много хубав спомен: чрез него обикнах Левски. Той имаше природна дарба към рисуване. Вечно ми рисуваше портрета на Левски, такъв, какъвто го знам от фотографиите.

След като прекарва известно време в метоха, майка ми е взета от нейния вуйчо арх. Герасим, игумен на Араповския манастир. Докато стане на възраст за училище, я дава за отглеждане в близкото село и после я настанява в семейството на позната учителка в Казанлък, където завършва основното си образование. Тогава я завежда в Пловдив, в дома на известната фамилия Недкович, а учи във френското училище. От детството си помня няколко френски песнички, които тя си пееше.

16-годишна, дядо Герасим (той ѝ е вуйчо, но понеже е духовно лице, тя му е викала дядо) решил да я заведе в Рилския манастир, защото преди да дойде в Араповския манастир, е бил там. И мисля, че от Рилския манастир са му дали стипендия, за да отиде в Русия, където свършва духовно училище. След това го назначават игумен в Араповския манастир. Тук вече е архимандрит.

Манастирът е единственият в България, построен на равнина и на кръстопът. И кърджалии, и всевъзможни турски орди са го нападали. Горен е три пъти. И понеже дядо Герасим е имал много приятели в Русия, ходел там, събирал волни помощи. И наново го построявал. И не само това: с негова помощ е построено първото жълто училище в Пловдив. Това ми го е разказвал старият Максим, който беше в Пловдивската митрополия. Той помнеше моя дядо. Когато ние отидохме веднъж с Н. Марангозов и с жена му през 1939 г., покани ни на Великден в Митрополията. Направихме едно великденско празнуване, а след това ни даде писмо до манастира да ни приемат по най-добър начин. И действително приеха ни царски, дето се казва. Марангозов написа тогава една поема за Араповския манастир[2].

– А къде е погребан архимандрит Герасим?

– Гробът му се намира и сега в Араповския манастир. Само че аз се ядосвам, защото са махнали автентичната надгробна плоча.

– Известно е, че е бил близък с Христо Ботев.

– Да, те са се срещали в Русия. Оттам датира познанството им. В Народната библиотека се намира единствен портрет, подарен от Ботев, дето пише „с уважение". Не само за спомен, но и „с уважение".

– Знаете ли на какво се дължи тази близост между него и Ботев и с какво заслужава той това „с уважение"?

– Защото дядо Герасим е съчувствувал на идеите, на борбата. Помагал е. Откак се помня дете, в спалнята на мамини над тяхното легло висеше един голям портрет на дядо Герасим. Просто за мен беше като икона. И после майка ми много ми е говорила това, което той ѝ е разказвал за Русия. В неговата библиотека имаше много руски книги с автографи. Той се е движел в културни среди. И благодарение на това е получавал помощ за манастира.

— Значи очевидно е бил високоинтелигентен човек, интелектуалец от най-висок ранг.

— И с Левски е близък.

— Другарко Багряна, наистина малко знаете за вашия дядо и не сте го виждали, но все пак, не подозирате ли у себе си негови черти?

— Какво да ви кажа: когато отидохме с Марангозов в манастира, той беше поразен от портрета на дядо Герасим. Взе една книга и като закри долната му част, каза: „Погледнете, Лиза!“

— Но това е физическата прилика!

— Вижте, аз съм израснала с разказите на майка ми за онова, което самият е говорел за Русия, за неговите познати там, за писатели и книги... Аз съм расла в една атмосфера, в която той винаги е присъствувал и която беше изтъкана от духовност. Знаете ли, като свърших гимназия, у мен се бореха няколко желания — обичах да рисувам, да чета и пиша, обичах театъра. Аз издържах изпит за артистка в Народния театър и в обявлението за резултатите от конкурса бях на първо място.

— Значи българският театър е загубил една талантлива актриса, но затова пък българската художествена литература спечели Елисавета Багряна.

— Астрономия ме тегли, живопис ме тегли, музика ме тегли...

— А как се казва вашият баща?

— Любомир Михайлов Белчев. Той е имал двама братя. Единият, Владимир, малко по-млад от баща ми, беше чиновник, другият — Страшимир, когото не познавам. От братовчедите най-близък ми беше Пенко, две години по-голям от мене. Той ме запозна в София с младите писатели, понеже се интересуваше от литература. Запозна ме с Г. Райчев, Н. Лилиев, Хр. Ясенов и др.

— Другарко Багряна, родена сте на 29 април 1893 г. в София?

— Да, но това е по новия календар и значи не на 29, а 13 дни по-рано. Ние, както е известно, бяхме седем деца — пет сестри и двама братя. Бяхме едно дружно семейство, много се обичахме помежду си. В голямата ни къща на ул. „Раковски“ винаги бе весело: пеехме, свирехме. Живеехме наистина бедно, но весело. До нас беше и къщата на Михалаки Георгиев. С неговите синове сме израснали.

Аз съм най-голямата. Надя е след мене. Тя е съпругата на Цвятко Петков. След Надя иде Георги Белчев, секретар на Съюза на композиторите, когато Любомир Пипков беше председател. Той беше много деен и практичен и Пипков остави всичко на него. Та това е Георги. След Георги иде Вера. Тя имаше наклонност към театъра, но най-близкият приятел на брат ми се влюби и каза, че не иска тя да играе в театъра. Беше юрист, но за жалост умря много скоро. И тя остана вдовица. И даде ѝ се малка пенсия, но беше недостатъчна, за да живее и тогава си купи шевна машина за бродерия. Така поддържаше своята дъщеря Катя, която беше пеленаче, когато почина баща ѝ. Като порасна, Рашев , който тогава беше в кинематографията и се познаваше с брат ми и сестра ми, ѝ

помогна да я изпратят в Съветския съюз, където завърши режисура. Тя е една от първите, следвали кинорежисура в Съветския съюз. Но и тя има съдбата на майка си – остана вдовица с бебенце в пеленки. И сега тези дни се пенсионира.

След това иде Михаил. Беше много красиво дете като малък. Веднъж, както си играе навън (живеехме тогава на ул. „Гладстон"), минават брат и сестра румънци – фотографи. Видели детето, харесали го и дойдоха да искат позволение от нашите да го фотографират. Михаил Белчев работеше при брат ми Георги. Той имаше музикална къща на ул. „Раковски", преди да стане секретар на Съюза на композиторите. Това беше втората къща за пиана, след тази на М. Кремен. И в този салон се правеха художествени изложби. Така че моят брат имаше много приятели музиканти и художници. Михаил почина преди две години. Беше женен, има син, много способен, сега е доцент – физик. След Михаил идва Любка. Тя се роди в Сливен, баща ми беше на работа там. След като се върнахме от Сливен (там бяхме малко време), се роди и последната ми сестра – Лиляна. Аз вече бях студентка или свършвах гимназия, когато се роди тя. И Лиляна вече е вдовица с внуци.

– А какви най-ранни спомени от детството си пазите и досега?

– Първите ми впечатления от София са свързани с нейните хора, с нейната кал по улиците: наблюдавала съм как хората газят в калта. Извади си човек единия крак, а галошът му остане в калта. Това беше за нас, малките, голямо забавление. После друго – нямаше електричество. Много обичахме вечер да гледаме, когато идва човекът със стълбата да запали фенерите. Изважда стъклото на лампата, избърсва го, налива петрол и я запалва. Не помня вече фенерите сами ли гаснеха или той ги гасеше.

Помня също и първия трамвай в София, и първото електричество. Живеехме в бащината си къща на ул. „Раковски", която съществува и досега. Белгийска компания прокара електричество. Чу се, че на пл. „Славейков" ще бъде светло като ден. Облякохме се цялата фамилия официално. От ул. „Раковски" отиваме на площад „Славейков" и гледаме блеснали едни големи стъклени кълба. Пълно с народ. Всички отиваха да видят първите електрически лампи.

А после вече тръгнаха трамваите. Кога – не мога да ви кажа, но мисля,че беше по-късно. Пак така баща ми каза, че ще направим първа разходка с трамвай. Трамваят спираше някъде в началото на сегашната ул. „Фритьоф Нансен" и там някъде беше първата спирка. Имаше първа и втора класа. Първа класа беше с червени плюшени канапета, а втора – с дървени пейки. Но ние решихме, че първото ни пътуване ще бъде в първа класа. Цялата фамилия се настанихме там, отидохме до гарата и се върнахме. Това беше първата ни разходка с трамвая.

От детството си имам и едно такова преживяване: бях болна и една сутрин се събуждам – чуствувам се добре и първия ден като излязох, дърветата бяха нацъфтели. Имахме домашен лекар, който ни гледаше

от малки, докато и аз самата станах майка. Той беше завършил във Франция. С леля ми Неделя се запознали някъде в Швейцария или в Париж, не знам точно къде, и тя го доведе в нашето семейство. И като ни видя толкова деца, а специалността му детски болести – и като ни пое, изгледа ни и седемте. Познаваше ни всички и знаеше всичко за нас. А ние така го обичахме – викахме му „чичо доктор". Сега децата се плашат от лекаря, а ние просто го обичахме, защото умееше да ни разсмее, да разкаже някаква приказка. Извеждаше ни с шейни вън от града, търкаляше ни в снега. Веднъж се върнах от Париж с лоша копривна треска и той просто за три дни я махна. Не знам по какъв начин, но много лесно се справи с нея.

– Значи добър лекар.

– Много добър! Той ни научи да се каляваме зимно време. Благодарение на него израснахме всички здрави – високи, стройни хора. Това беше истински домашен лекар. Той познаваше организма на всеки. Сега отидеш на болница, един ден те види един лекар, втори ден – друг и т. н. Няма понятие какво си ти, от какво си боледувал, към какво е предразположен организмът ти. А нашият доктор беше просто като чудотворец. Когато един от нас се разболя от шарка, каза на мама: „Няма да ги отделяте! Формата е лека, нека всички да я прекарат!" И те ни оставиха. Ние си играехме и минахме неусетно. Баща ми имаше един принцип: „Парите – децата да ги ядат, докторите да не ги ядат!"

– Много интересна житейска философия!

– И действително баща ми беше мераклия човек, пишел е стихове, ама аз не съм знаела.

– Обичал е също да се занимава с дърводелство?

– Да, имахме един висок сутерен, едната стая си беше направил нещо като работилница. Той изработи в най-модерен стил кошери за пчели[3]. И ние, децата, израснахме с пчелите в нашата градина. А когато в училище стигнахме до урока за пчелите, аз знаех всичко за тях. Нашата учителка остана много изненадана от моите познания за живота на пчелите. Попита ме: „Откъде си научила всичко това?" Казах ѝ, че имаме кошери в градината. Дойде вкъщи да ги види. Баща ми ѝ разказа за живота на пчелите, за царицата, за избиването на търтеите. Имаше изложба на дружеството на пчеларите и той получи първа награда за мед от бяла акация.

– Как мед от бяла акация?

– Ами той вадеше меда през всеки сезон в зависимост от това, което цъфти през сезона.

– Може ли да накара пчелите да събират меда си от бялата акация?

– Е, не! Но тогава имаше много бели акации в нашия двор и когато те цъфтяха, пчелите даваха бял, прозрачен мед. Той не е оцветен, както е през останалите сезони. Прозрачен като сълза. И най-лекият мед.

Аз ви казах за моето детство – то беше сън. Една чиновническа заплата – а тя е нищо, но къщата ни беше пълна. Раснахме здрави, гради-

на имахме чудна. Вече като пораснах, мама обичаше вечер да се съберем в беседката – с моите приятелки и приятели. Много задружно живеехме. Всяка вечер се виждахме по „Царя“ (сега булевард „Руски“). Ние отиваме до езерото и през цялото време говорим за поезия или рецитираме стихове. Надпреварваме се кой какво е прочел или написал.

Нашите кръстници, които са ни кръщавали, бяха учител и учителка. По едно време заминаха за Франция за усъвършенстване на езика. Когато се върнаха, те ми поднесоха една история на френската литература и малка, хубава книжка, която и сега пазя, със сто най-хубави поеми.

Майка ми беше много весела и жизнена. Обичаше да пее и не обичаше да се събира със стари, а все с млади. И всичките ми приятелки и съученички още от първо отделение идваха у нас. Да не ходят децата по други къщи: „Идвайте вие у нас!“ И понеже имахме голям двор, имаше място къде да се съберем и повеселим. Като дойдат у нас, мама ще намери с какво да ги почерпи, какво да поднесе. Нашите съседи ни наричаха веселото семейство. В нашата къща имаше основи за още една стая, но ненаправена. Камъните са иззидани около 1 метър високо и ние си направихме от това сцена. Аз бях и режисьор, и автор на текста, и актьор, и всичко.

– Вие ли съчинявахте пиесите или ги вземахте от детски книжки?

– Имаше някакви детски пиеси, които съм гледала в училище. Но важно е, че майка ми шиеше от хартия костюмите. Ние давахме балет и трябваше да имаме костюми. Мама ни помагаше да направим завесите, живееше с нас. А като излезеше, с моите съученички се обличаме с нейните рокли и нейните шапки. Мама беше хубава жена, с черна къдрава коса на едри вълни, бяла-розова кожа на лицето. На Великден веднъж си беше купила нова шапка с голяма периферия с цветя и пера, държеше я в една кутия. И къде да я тури, защото е голяма и заема място – под кревата. Идва Великден и трябва всички да се облечем с новите си дрехи, за да излезем. Бърка мама под кревата и какво да види: котката си окотила котенца в нейната шапка. Боже, каква трагедия беше!

Винаги сме имали и котка, и котенца, и пиленца. Имахме едно куче, което го бяхме кръстили Нептун. Но когато Йовков ми разказа за Балкан, решихме да го прекръстим на Балкан. Добре, ама той свикнал с Нептун, ние му викаме: Балкан, Балкан, той не мърда.

– Значи Нептун не признава Йовков.

– По същото време у нас идваха млади писатели, между тях беше и талантливият белетрист Никола Янев, близък приятел на Ясенов. Бяха си ушили два еднакви костюма, жълти. И ние вкъщи ги кръстихме „жълтите братя“.

Цял живот бяхме приятели и с Георги Стаматов. Той нежно ме наричаше Лизочка, много ме обичаше. Аз бях връстничка с дъщеря му. Вера се казваше жена му. Той вземаше мен на едното си коляно, а дъщеря си на другото. Те дойдоха да живеят у нас през октомври 1900 г. Жена му Верочка беше рускиня. Мисля, че са се намерили в Швейцария. Не раз-

бираше нищо от домакинство. На всичко мама я учеше. И аз, макар че бях малко дете, знаех повече от нея. Мама я научи да прави кюфтета. А тя като вземе кюфтето, направо го подхвърля в тигана, страх я да не се изгори. Мама, като я видя, ми вика: „Лиза, иди при Вера да й помогнеш!“ Тогава ние все още бяхме трима – аз, Надя и Георги. И така ни обикнаха, че останахме близки за цял живот. След години, когато трябваше да отидем да живеем под наем, Стаматови казаха: Ще дойдем с вас. Търсете квартира, в която да има място и за нас. И действително, баща ми нае една къща на пл. „Славейков“, където е сега Комитетът по печата. Там съществуваше тогава голяма стара къща. И ние наехме цял етаж, с грамадни стаи. Отделихме една стая за Стаматови. Имаше грамаден хол, но целият остъклен – над самия площад „Славейков“. И си спомням карнавалите, които ставаха на самия площад. Три дни и три нощи, големи веселби. У нас идват маскирани вечер познати и приятели. Аз съм се маскирала с мамината булчинска рокля. И ходим по родните на гости с маски и кой ни познае, кой не.

– А как стана тая история между Янко Сакъзов и Вера?

– Интересно е, че ние нищо не разбрахме предварително, защото те дружаха много. Всеки ден бяха заедно.

– Янко Сакъзов беше ли тогава женен?

– Беше, разбира се. Той се разведе с Ана Карима. Дъщеря им, Надя Сакъзова, беше моя съученичка от първи клас, много се обичахме с нея, бяхме и състудентки. Много талантлива, написа и някои работи[4]. Когато бях 3-то – 4-то отделение, Г. Стаматов разбрал, че между жена му и Сакъзов има нещо, взел Верочка под ръка, отвел я у тях и казал: „Аз не искам да ви преча. Щом се обичате, ето, Верочка може да остане тук.“ И така се реши въпросът. А детето, доколкото си спомням, го даде в пансион или го прати в Кюстендил при сестра си и там свърши трагично, самоуби се.

– Оттогава ли се пропи Стаматов?

– Изглежда.

– Защото вие казвате, че не го помните никога да е бил пиян.

– Никога не съм го виждала пиян. Когато се е запивал, по три денонощия е пиел, но при мен се е явявал само трезвен. И у нас вкъщи не сме забелязвали това. А когато бяхме деца, той тогава не пиеше.

По-късно се намерихме във Враца и в Кюстендил. Във Враца беше заедно с К. Константинов като мобилизирани. Двамата дружеха и живееха в една квартира – в къща с две стаи. Те ми бяха единствените познати във Враца. Аз нямах никакви близки, съвсем чужд ми беше градът. Тогава, нали, почна мобилизацията, зет ми замина за фронта и останах само с тях.

– Това е вече Първата световна война – 1918 г.

11. XII. 1981 г.

– Какви наклонности още в най-ранни детски години сте имали?

– Обичах пиано, исках пиано. Все мечтаех да свиря на този инструмент. Но баща ми не можеше с една заплата да ми купи. Пианото беше едно от големите ми желания.

– А как чертаеха вашето бъдеще родителите ви?

– След като свърша университета, да стана учителка.

– Но в областта на филологията, нали, не в някоя от другите специалности.

– Не. Учителка по български език.

– Другарко Багряна, с вашето семейство сте живели в различни градове.

– И в София сме се местили много пъти в различни къщи. След като умря леля ми, тръгнахме под наем.

– А от кои градове имате трайни спомени?

– Търново, Сливен, Варна.

– А Враца?

– Във Враца отидох през 1915 г. като учителка в гимназията. Когато баща ми беше назначен в Сливен, направи специално пътешествие до Варна, за да видим море. Гледката ме доведе в някакъв транс.

– Какво впечатление ви направи първата среща с морето?

– Най-напред толкова голяма вода не бях виждала. Това пространство, тези вълни.

– Не изпитвахте ли страх?

– Не. Никак! Изобщо аз страх нямам.

– Другарко Багряна, от познатите на вашето семейство през детските години кои ви бяха най-близки?

– Имахме две най-близки семейства. Едното на Вълчеви. Всяко дете от двете семейства имаше свой връстник. Най-голямата им дъщеря Еленка беше с една-две години по-голяма от мене. Нея видях за първи път да чете „Под игото". Един от синовете беше Васил, връстник на брат ми Георги, по-късно лекар. Той беше у нас в деня на смъртта на баща ми. Неговият син днес е известният композитор Димитър Вълчев.

– Споменахте за едното семейство, а другото?

– Вие знаете ли на Влайков къщата?

– Да.

– До тях беше къщата на семейството на Алекси Христов. Пак така хубава едноетажна къща с градина и цветя. Той беше банков чиновник. Дълго време са нямали деца, най-после им се родило момиченце Райна. Беше гледано като никое друго. След години стана певица. Понякога вземахме кола съвместно и отивахме на Курубаглар, където откупувахме цяла вишнева градина и всеки бере дръвчетата. А на нас, децата, връзваха люлки и цял ден прекарвахме там. Много хубаво си живеехме. На Нова година и Бъдни вечер винаги се събирахме, обикновено у нас.

Ние бяхме най-бедните, защото много деца, а само една чиновническа заплата. Алекси Христов, също чиновник, директор ли беше на банката, не помня, но беше заможен. Градината, дворът ни винаги беше много голям, имаше къде да играят децата.

– Другарко Багряна, кои неща запомняте, които ви въздействуват по емоционален или по рационален път?

– Моята памет е повече емоционална, струва ми се. Защото знам какво вълнение съм изпитвала от природата в Търново. Тогава моят баща работеше по строежите на железопътната линия, а ние, децата, играехме по брега на реката. Имаше такъв случай: играем по брега и изведнъж се натъкваме на един револвер. Такъв страх изпитахме. Веднага обадихме на баща ми. Той дойде, но за щастие се оказа, че не е пълен. После не помня подробности.

– Значи първоначално е вълнението, а след това останалото.

– С вълнение си спомням събития, помня хора, а години, исторически събития, дати не помня.

– А имате ли примери във вашето детство, които сте се старали да следвате в живота? Хора, които са ви били еталон за поведение?

– Не знам, освен... учителя си Александър Йорданов.

– Бихте ли определили вашето детство като щастливо?

– Да. Защото родителите ми бяха добри, весели и свободни хора. Обичаха хората.

– Можете ли да кажете, че и днес носите нещо в себе си от детството?

– За детско не знам, аз винаги съм се чувствувала какичка.

– Вие може да сте кака и пак да сте дете.

– Да. От двегодишна винаги трябваше да давам пример на малките. На две години и половина съм приспивала сестричката си Надя и съм ѝ пяла своя съчинена песничка. Смятам, че детството ми е било щастливо, защото у нас нямаше каранници. Аз не знам да съм ударена изобщо. И също никога не съм ударила дете. Само убеждаваме, с търпение. Бях като втора майка на по-малките, първа помощница на мама. Играехме на кукли много, даже и когато бях ученичка в гимназията, оставах с децата, за да играем

– Другарко Багряна, доколкото ми е известно, вие сте посещавали детска градина. Имате ли някакви спомени от нея?

– Малко, откъслечни, защото забавачницата беше доста далеч от нас и бях за кратко време там.

– А от 1900 г. вие започвате да ходите на училище в „Неофит Рилски".

– Не, аз съм започнала да ходя на училище на шест години.

– И в „Неофит Рилски" е вашият първи учител Александър Йорданов. А други спомени за учителите в това училище пазите ли още?

– Главният учител Спиров. В първоначалното училище не се казваше директор, а главен учител. Директор беше вече на гимназия. От учи-

телите в по-горните класове след 4-те отделения учителките по френски винаги ми бяха идеалите. Имах все знаменити учителки. Едната дъщеря на Стоян Заимов Екатерина Заимова. Тогава беше годеница, нейният годеник служеше в Школата за запасни офицери в Княжево. Тя после се омъжи за него и се казваше Бойчева. За да се срещат, ни водеше на разходка в Княжево в гората. И той излизаше и двамата се срещаха. И аз като учителка в Афтане водех учениците си в една горичка. А в Кюстендил учениците си ги водех на рисуване горе на Хисарлъка, защото все ми даваха и часове по рисуване за допълване.

Заимова ми преподаваше френски в прогимназията, това е 1905 — 1906 година. И досега помня стихове, разказчета от учебника. Например „Езерото“ на Ламартин. Наизуст го знам.

— Помните ли много стихотворения?

— Да, но аз не сядам да ги уча. Особено тези, които съм ги написала сама. „Вечната и святата“ цялата съм я изкарвала на четения. С Дора Габе пропътувахме цяла България. Едната вечер аз имам четене, другата – тя. Някъде се застигахме. Много пътувах. Като излезе „Вечната и святата“, самичка изнасях цялата вечер. Държах книгата, но преобръщах да видя само заглавията. А знаех и от чуждите поети руски, френски.

Значи първо Екатерина Заимова, а след това пък в гимназията ни беше Киселкова. Също така много известна, много добра учителка. Тя пък беше жена на Кръстьо Раковски[5], който беше в Съветския съюз.

— В Търново вие учите само един клас?

— Само през 1907 година.

— Тогава баща ви работи на постройката на жп линията Търново — Трявна. И през 1908 г. се връщате в София.

— Тук моята класна наставница и преподавателка по литература се казваше Касабова. Тя беше руска възпитаница, доколкото знам, нали. Не беше обаятелна като учителка, но понеже обичах литературата, бях най-силната ученичка по този предмет.

Имам още живи съученички от първо отделение: Донка Бошнакова по баща, а Тъпкова по мъж. Композиторът Димитър Тъпков е неин син. Та от първо отделение до края на гимназията учехме заедно и досега сме приятелки. Една и съща година сме родени, но тя е малко по-голяма от мене, няколко месеца. Аз бях най-малката в класа. Когато умря леля ми Неделя, трябваше да се върна в Сливен. В София нямаше къде и как да живея сама. И понеже много се обичахме с Донка, тя кандърдиса майка си и баща си да ме вземат у тях да живея като пансионерка. И действително така направиха. Тя спеше с баба си в една стая. Аз като отидох, преместиха бабата да спи в столовата, а ние с Донка останахме в бабината ѝ стая. Живяхме като сестри. Когато ушият на нея рокля, ушиват и на мене, а баща ми плащаше. Бащите ни се бяха споразумели помежду си.

А сега искам да ви разкажа за едно домашно по литература. Учителката ни даде тема да направим характеристика на Татяна и Онегин. И аз

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА
БАН БИБЛИОТЕКА

съм писала, че когато е трябвало да оженят Татяна за генерала, понеже не е по любов, защото е влюбена в Онегин, казвам, че тя е отишла като агне на заколение. Добре, ама учителката взема тетрадките ни и намира този образ почти в целия клас... Аз го бях забравила и Донка ми го припомни.

Била съм винаги от първите ученички. Не съм се престаравала. Но например математика не обичах. Но си решавах задачите и пак изкарвах добра бележка.

– А с другите точни науки химия, физика...?

– Физика обичах. Там има образи. И астрономия. Често пъти на урока по астрономия – нали се учи в училище малко за планетите, за Слънцето, за кръговратите, учителят ме изваждаше на дъската да нарисувам Слънцето, планетите наоколо, фазите на Луната и т.н.

– Значи и досега ги знаете тези неща!

– А, да, за цялото небе мога да ви разкажа, за съзвездията. В Хисаря сме правили така с колегите. Вечер, когато сме на двора или излезем на разходка, и аз им кажа: „ Ето това е Голямата мечка, Малката мечка, Орион, мъглявините..." Имах си от 14-годишна възраст избрана звезда – Вега. От съзвездието Лира.

– Това е вашата звезда?

– Да!

– А защо избрахте Вега?

– Защото това го прочетох в романа „Стела" на Камил Фламарион.[6/]

– А другата книга на К. Фламарион знаете ли я – „Астрономия за дами"?

– Аз обичах този автор. И не мога да простя на сливенци за една къща, дето я разрушиха. Стопаните ѝ бяха френски възпитаници. Съпругата и съпругът имаха голяма библиотека с френски книги, сред които и книгите на Фламарион. Аз съм чела Юго на френски. И знаете ли, че много силно впечатление ми направи „Човекът, който се смее" на Юго. Разбира се, и „Клетниците", но първата ме потресе някак.

– Имахте ли ученически дневник?

– Не! Може и да е грешка, но никога не съм водила дневник. Много съжалявам за това. Много съжалявам.

– С какъв успех завършихте гимназия?

– Тогава беше петобална система – с пет.

– Значи сте били отлична ученичка. А коя е първата книжка, която сте прочели?

– Мисля, че „Робинзон Крузо" на Даниел Дефо.

– Можете ли да кажете днес, че училището ви е ориентирало към литературата, събудило интересите ви към поезията?

– Сега на децата от малки им внушават, че ще станат поети. Така, струва ми се, ще създадат много маниаци, ще убият бъдещето на много деца.

НАЦ
БЪЛГАРИКА

От всички предмети най-много обичах литературата. И учех уроците си само от Коган.[7]

– Ама това е неговата „История на западноевропейската литература“, защото той има и „Очерци по история на древните литератури“.

– Това ми беше най-любимият предмет. Инак история просто не обикнах заради учителя си. Не беше интересен, скучно говореше. Датите, събитията така ти ги представи сухо, че не може да те заинтересува. И аз в негов час си рисувах. Помня и като сега, че рисувах в тетрадката си едни лебеди в езеро.

– И така, през 1910 г. завършвате гимназия и трябва да се запишете студентка.

– Отидох си през ваканцията в Сливен. Там всичко беше хубаво, наблюдавах пак как светят прозорците на поета Стефан Гидиков.[8] С неговата племенница Руска Миркович бяхме съученички и дружехме много. Спомням си, че в градската градина на Сливен се отиваше по един много дълъг път, защото бе в дъното на града. За първи път, като свърших гимназия, си оплетох косите, за да се накъдрят. И сега за матурата трябва вече не ученическата униформа, нали ще имаме вечер, ще имаме продукция. На Донка майка ѝ купи еднакъв плат за нас, еднакви гарнитури и сестрата на Невена Баджакова ни уши на двете еднакви рокли. Купиха ни еднакви шапки, с големи периферии и с макове и метличина венче наоколо. И първи път, като абитуриентки, семейство Бошнакови ни заведе в бирария „Батенберг“, най-прочутата бирария с градина, с два оркестъра. Тук вечер идеше хайлайфът на София. Там съм се запознала с Г. Райчев чрез моя братовчед Пенко. Ние сме с тати. Той ме доведе тук, когато да се запиша студентка. Сама няма да дойда. Сега пътуват, но тогава как ще го оставиш момиче само да пътува. Записах се в университета. Тати остана известно време, на хотел живяхме.

Помещаваше се в старо здание на два или три етажа. Там имахме стая. Аз бях вече учителствувала една година и там бях влюбена тайно в своя директор Тодор Христов. Имаше образ на поет и беше поет, сътрудничеше на „Наш живот“ и „Наблюдател“. И това списание „Наш живот“ го получавахме в училището, четяхме неговите стихове, които се публикуваха там. Всички учителки бяха влюбени в него. Наричаха го синеокия принц. Висок, тънък, със светли очи. Та когато дойдох тука и се записах в университета, и той дойде, намери ме. Едно семейство му беше издействувало стипендия.

– Свършва учебната година в Афтане и вие идвате да се запишете в университета.

– Да, 1911 година.

– В Афтане учителствувате, защото изпускате срока за записване?

– Да! Ах, и това беше една трагедия в нашето семейство. Вирлуваше епидемия и най-напред се разболя сестра ми Надя. След това легна болен и Георги, обаче при него заболяването протече много тежко. Дойде

до менингит, имаше период, когато брат ми не можеше нито да говори, нито да чува. Истински ужас, защото докторите не знаеха какво повече да направят. И аз си спомням, Богородица беше голям празник. Майка ми е Мария и винаги 28 август сме го празнували. Нали мама е отгледана от духовник, вкъщи имахме иконостас. И мама винаги срещу празник запалваше кандило. Ама какво кандилце — такива филджани, каквито има за кафе,без дръжки, в него сипе зехтина и сложи фитилчета. Не съм видяла това, но мама после разправяше, че сутринта, като били камбаните, тя застанала пред иконостаса и се молила на света Богородица: „Света Богородице, ако ще оставиш детето ми глухонямо и сляпо, да не се мъчи — по-добре прибери го!“ Дотогава Георги не беше проговорил. Докторите казаха: „Ние направихме всичко, което можем, другото е божа работа.“ Когато камбаните биеха, братчето ни изведнъж продумва: „Хляб!“ и като че наистина стана някакво чудо. На другия ден докторът каза, че кризата е минала и детето ще оздравее. Сега е жив и здрав, вече е прадядо. И е на 80 години.

— Вие имате едно стихотворение, „Жертвата“, по този повод ли е?

— По този повод. Всички майки са плакали, когато съм го рецитирала. То завършваше така: „Хлебец, мамо!“ Защото детето не ядеше, не пиеше. С лъжичка мама му сипваше вода в устата. А след като си е поискало хляб, значи е оздравяло.

— А може ли да се каже, че в основата на повечето ви работи стоят реални преживявания?

— Всичко идва от мои преживявания. Може събитието да не е станало лично с мен, както и сега съм написала едно стихотворение, в което говоря от свое име, а имам предвид една друга жена. Това, което мои приятелки са преживявали, аз съм го поглъщала като свое. И го предавам като свое преживяване.

— Но задължително е преди това да ви развълнува?

— Трябва да ме развълнува! Да си го измисля, до го съчиня — не!

— На вас са ви разказвали много преживявания, но не всички преживявания са ви докоснали?

— Разбира се! Само това, което намери у мен почва.

— Значи след като вие съпреживеете нещо, то е ваше.

— То е мое, да!

— С Тодор Христов вие се срещате освен в България, и още веднъж в Берлин през 1923 г.

— Да, тогава се срещнахме на гишето за билети. Помежду ни имаше една преграда. Аз отивах от Берлин към Мюнхен, а той не знам по каква линия. Така че бяхме разделени от преградата. Не можехме даже да си подадем ръце и само с жестове се питахме: Накъде, какво?

— Това ли ви беше последната среща?

— А, не. Имаше един министър Петър Тодоров. Той обичаше да покровителствува хората на изкуството, откупуваше картини. Имаше хубава библиотека. Правеше литературни вечери. И си спомням една лите-

ратурна вечер у него, на която Тодор Христов беше дошъл. Сега не мога да си спомня годината, за да ви кажа дали от Съветския съюз е дошъл или от Берлин. Срещнахме се там и Петър Тодоров казва: „Сега да ви запозная! Това е Багряна.“ А ние му казваме: Ние сме стари, стари познати.

– В Афтане имате една колежка Петранка Петранова. Тя преподава във втори клас, а вие в трети.

– Най-старата учителка беше Коюмджиева, от Сливен. Висока хубава руса жена. Възрастна мома. И когато аз пристигнах с тати, Тодор Христов каза: „Тук има една сливенка и като дойде ново момиче, тя винаги го взема при себе си, защото има голяма стая. Отдавна живее в Афтане, обзаведена е. Няколко дена, докато си намерите квартира, ще ви заведа у нея.“ И ме заведе у нея. После имах една колежка, която предаваше френски език, но не мога да си спомня името ѝ. Учила във Франция, беше русчуклийка или свищовлийка, и все говореше за моди. Изписахме журнал от Париж. И по журнала си поръчвахме шапки. И, разбира се, гледаме което е най-евтино. То бяха едни боклуци. От Париж додоха големи кутии, вътре с шапки с воалетки, изкуствени цветя. Детински работи. Но французойката – учителката, тя ни подкокороса. Всички еднакво си изписахме.

– Другарко Багряна, какво ви даде учителстването в Афтане?

– Много ми даде, защото не познавах селото. Родена в София, аз не съм познавала селския човек, селския живот. Афтане ми даде материал, който после се свърза с наученото от моята свекърва. Получи се такава комбинация от впечатления. Много от мотивите ми са свързани във „Вечната и святата“ с видяното в Афтане.

– На 30.IX. 1911 г. се записвате студентка славянска филология. Кои бяха вашите университетски преподаватели?

– Милетич, Шишманов, Балан, Михалчев, Арнаудов, Балабанов, Б. Пенев. Преподавателят ни по гръцки, Горанов, беше много строг и аз бях една от малкото, получили петица. Този изпит е свързан с едно смешно произшествие: специално за случая си ших шапка от тюл. Модата беше такава, носеха шапки, наричани шарлота. Правеха се от фини материи. И аз намерих, че мамината покривка от тюл за таблата става и си направих много хубава шапка. Винаги си правех сама шапки. И отивам на изпит по старогръцки при проф. Горанов. Сестра ми Надя след това също се яви при него и той казал: „Вашата сестра беше много добра студентка, надявам се и вие да бъдете като нея.“ Значи запомнил ме беше. Издържавам си аз изпита, получавам петица, излизам вън, но на закачалката ми няма шапката. Не можах да ѝ се порадвам. А тогава не можеш да тръгнеш без шапка. Как ще си отида без шапка, през цяла София да мина.

– Така ли? Не може без шапка?

— Не може! Че пратих моя приятелка да отиде да ми вземе старата шапка от къщи, да ми я донесе, за да мога да се върна. Боже, как се изменя животът!

— А с какво сте запомнили вашия професор Любомир Милетич?

— Аз съм се удивлявала как говореше, като че не е жив човек, ами някаква машина. Просто като застане и си отвори устата и говори, говори, говори... Не поглежда записки, не поглежда нищо.

— По какво ви четеше лекции?

— По сравнителна граматика на славянските езици, старобългарски. Езикови предмети. И Романски четеше нещо подобно, защото ту Милетич ме е изпитвал, ту Романски.

— А проф. Иван Шишманов?

— Той беше преподавател, който винаги пълнеше аудиторията. Идваха от всички факултети, защото беше сладкодумен, интересно говореше, по френски маниер: Господа, господа... Литературните салони на мадам Рекамие, на мадам еди-коя си... Вмъкваше и хумор в лекциите си.

— Как изглеждаше външно?

— Беше среден на ръст, невисок.

— Той ви е чел лекции по западноевропейска литература.

— Да. Също така и Арнаудов четеше западна литература. В неговия семинар подготвих доклад за Хайне. После той ми даде Алфред де Мюсе на френски. Арнаудов ме ухажваше. Като възрастни хора станахме приятели. Тогава ми казваше: „Ех, аз да не бях се вече задомил..." Виждаше ми се стар. Като застанеше на катедрата, понеже стоях на първия чин, гледаше все в мен и говореше.

— Интересни ли му бяха лекциите?

— Интересни, но не толкова, колкото на Шишманов. Той беше съвсем като французин, както имах възможност да установя, след като опознах французите. На първия студентски бал Арнаудов ме покани и ние танцувахме.

— Ама и той присъствува?

— Да, присъствуваше и ме покани да танцувам. Аз си бях ушила една рокля от стара някаква материя. Два-три дена вкъщи ших, ших и си направих рокля за вечерта. Нямахме пари за шивачка.

— Колко души бяхте един курс?

— Имахме семинари. Кой каквото е записал в книжката си посещава. По френски имахме преподавател Миков. Аз обичах да ходя на тези лекции заради езика.

— А Балабанов?

— Беше ми много интересен. Така както е подпухът, той не стои на едно място, а се разхожда. А пък подпухът скърца и той вика... От старогръцката литература помня лекциите му за Есхил, Софокъл, за Пиндар... Интересно говореше и много смешен беше...

– А след като говори, говори, оставаше ли нещо от лекцията в съзнанието ви?

– Остават образи повече, от пиесите, от героините...

– Другият ви професор е Боян Пенев?

– Боян Пенев имаше съвсем друга аудитория. В нея беше тихо, спокойно. Той не говореше блестящо, така с фрази като Шишманов, а спокойно, бавно и всички слушат като хипнотизирани. Аз никога не съм се приближила до него, само когато е трябвало да ми разпише книжката. Винаги само на катедрата го знам. Сближих се по-късно, през 1924 г., чрез Маня Милетич.

– Тя се омъжва за Начо Букорещлиев, нали?

– Да, а голямата беше омъжена за Никола Балабанов, дипломат. Олга и Балабанов умряха в Америка. Маня отиде да гледа сестра си, първо погреба нея, а после и Балабанов. Върна се в Париж, където синът им беше получил стипендия като композитор. Тя пък умря в Париж. С нея бяхме добри приятелки. Четвъртък беше наш ден. Всъщност Маня ме запозна с Блага Димитрова, тя ѝ беше ученичка в гимназията. И Блага много обичаше Маня Милетич. И аз помня някои стихотворения на Блага Димитрова оттогава. Маня Милетич беше учителка в I-ва девическа гимназия, преподавателка по литература.

– Какви други спомени имате от университета?

– Още в началото на следването си спомням смъртта на Пенчо Славейков.

– 1912 година.

– Да. Тогава младите, с които аз вече се познавах – К. Константинов, Коста Кнауер, Д. Дебелянов, Д. Подвързачов, Л. Стоянов и др., направиха в аудитория 45 (намираше се в долното здание на ул. „Тетевенска"; доскоро там се помещаваше Музикалната академия на ул. „Будапеща") голямо четене. Всички те четоха, а после издадоха една книжка.[9] По време на бомбардировките моят екземпляр изчезна.

– Тя се казва „В памят на Пенчо Славейков". В нея К. Константинов има стихотворение.

– Да. И аз присъствувах тогава там, като слушателка и приятелка на всички тези, които четоха. След това мисля, че всички отидохме на Славейковото място в Корубаглар. Тогава така се казваше, когато сменяха имената, го кръстиха Лозенец. И помня един студент, който рецитира „Псалом на поета". Стихотворението страшно подействува тогава... Аз на тържествената вечер по случай завършването на гимназията декламирах „Неразделни". Учителката даде на няколко ученички да учат стихотворения. Излезе, че аз съм го казала най-добре, защото трябваше да го рецитирам на вечерта.

– Кой ви преподаваше по философия и логика?

– Димитър Михалчев. Аз обичах лекциите му, говореше интересно. И помня, че беше ремкеанец. Ние нямахме учебници и учехме до коли, които купувахме от студенти стенографи. И на колата за Ремке[10] аз бях

нарисувала един светия с разперени ръце. Защото всички знаехме, че за него това е най-интересният философ. Михалчев беше много близък с моя съпруг Ликов. Дружахме вече съвсем късно, последните години, тогава ходехме често у тях.

— А как се отнасяха студентите?

— Имаше привързани към него... Аз даже съм дала стихотворение, което се отнася за един негов бивш студент... Ще го прочетете в „Пламък", 12-та книжка.[117]

— Другарко Багряна, през студентските години вие завързвате първите си литературни запознанства.

— Още с идването си, една от първите вечери, когато вечеряхме с баща ми и моя братовчед Пенко Винаров в „Батенберг" в градината, по едно време виждам, че някой маха на Пенко. Той стана и отиде на тази маса. И като отишъл, те го питат кое е това момиче. Той им казал, че съм негова братовчедка. Ама ще ни запознаеш ли? И ги доведе на нашата маса. И влязох в групата на младите и известни тогава поети и писатели Д. Дебелянов, К. Константинов и др., те бяха свършили вече университета. Коста беше вече съдия ли, юрисконсулт ли, не знам. Всички бяха свършили, но идваха на обяд пред университета, когато приключваха занятията, и тръгвахме да си направим една разходка по „Цар Освободител". Отивахме до градината и се връщахме. И тогава се разбрахме с К. Константинов, че сме сливенци. Покани ме вкъщи, а майка му ми правеше една специална млечна баница. В таванска стая у тях живееше Димчо Дебелянов. Като ни покани един ден на млечна баница, Коста каза: „Ще се кача да извикам и Димчо!" И Димчо дойде и прекарахме една хубава другарска вечер. Димчо Дебелянов последен път видях, вече мобилизиран, на площада пред двореца. Аз слизам от университета, а той иде откъм улицата. Просто на средата на площада се срещнахме. Казва аз заминавам, сбогувахме се. И това е.

— Д. Подвързачов е в същата група.

— Да, и Подвързачов. Той беше някак по-възрастен и малко с почит се отнасяха към него. Всички го обичаха.

— През 1914 г. те издават сп. „Звено".

— Знам го, но не съм участвувала. Аз изобщо не казвах, че пиша. Но те подозираха.

— Кои поети тогава бяха популярни и обичахте да рецитирате?

— Яворов. Още като ученици в гимназията бяхме се разделили: едните за К. Христов, а другите за Яворов. Нашата I-ва девическа и II-ра мъжка бяхме за Яворов, и обратно II-ра девическа и I-ва мъжка бяха за К. Христов. И сме спорили.

— А кои чужди поети бяха популярни?

— Тогава гръмнаха имената на Анна Ахматова, Блок, Есенин. Класиците знаехме наизуст.

— А. К. Балмонт?

– Балмонт лично го познавах. И стиховете му знаех. Брюсов, разбира се. Превеждала съм от него.

– Маяковски навярно по-късно е проникнал в България.

– По-късно. Но след това се запознах с него в Париж.

– Освен с писатели, вие имате редица запознанства с актьори.

– Е, да, нали бях стажант-артистка. На сцената съм излизала с Огнянов, Снежина, Христо Ганчев, Христина Морфова. С нея много сме се смели. Тя винаги идваше със своята слугиня с две кошници, пълни с плодове. И докато пее, не ядеше нищо. След това ядеше много сини сливи, които помагали на гласа.

– А Яворов е все още жив и е драматург на театъра.

– Да, наблюдавала съм ги много с Лора. Нали „Раковски" ми е родната улица. Тук съм отрасла, тук цял живот съм живяла... И четири пъти на ден аз минавах по улицата. Нея съм я виждала в градинката пред къщата. Там имаше чешма. Веднъж, на връщане от университета, минавам край Народния театър. Лора често отиваше на обяд да посрещне Яворов, когато той излиза от работа, от задния вход. Там има повдигнато няколко стъпала. И аз наблюдавах такава сцена: Лора чака Яворов, той излиза, хващат се под ръка и тръгват. Двамата бяха еднакво високи, той малко прегърбен, а тя съвсем стройна. И след тях веднага излиза Морфова, и тя от репетиции. Значи Морфова е горе на стъпалото, те тръгват вече по улицата. И тя ги гледа така, гледа, поклаща главата и аз си тълкувам какво мисли. Навярно сега си казва: „Аз с моя глас, ако имах красотата и фигурата на Лора, светът щеше да бъде мой."

– Едва ли това си е мислила!

– Кой знае, всеки случай така ги гледаше със завист. Спря се отгоре и ги гледа, гледа, докато завият.

– А помните ли събитията около самоубийството им?

– А, да, разбира се. На сутринта гръмна цяла София. Аз ходих да я видя в черквата „Свети Георги".

В празнични дни ставаха вечерни увеселения в градската градина. Казиното беше център на тия прояви. Там се провеждаше и балът на художниците. И на един такъв бал се избираха царици. Лора беше между цариците. Ние всички гласувахме за Лора. Обаче имаше една учителка Миткова (беше в нашата първа гимназия), която имаше много красива глава. Но някак главата ѝ беше голяма за нейната малка фигура. И страшно се възмутихме, че тя получи първата премия. А когато стана убийството, пак на една такава вечер в градската градина в казиното Арнаудов ме попита: „ Кажете ми сега искрено, как мислите вий, дали Лора се е самоубила, или той я е убил?" И аз му казах, че не мога да допусна, че един поет ще стреля.

– Другарко Багряна, от този период е и вашето запознанство с Йовков.

– Да. Георги Райчев ни запозна. Това вече, мисля, беше след войната, той се беше върнал. Негови разкази излизаха във „Военни известия"

и „Отечество“. По едно време работеше в редакцията на някакво военно издание.

– Редактира в Министерството на вътрешните работи списание „Вътрешен преглед“.

– Защото ние сме ходили там сс сестра ми Надя и нейния годеник Цвятко Петков. И всъщност получи се едно много необикновено скъсване между мен и Йовков именно по този повод. Аз почнах да получавам анонимни картички. Със стихче от чужд поет или на български, което не знам от кого е, без подпис. Това продължи доста дълго време и най-после разбрах, че са от Йовков. Той беше особен човек. Моите приятелки не го харесваха, защото казваха: „Той е един мълчалив! Не е контактен. Не е весел. Не отговаря на младежката компания“. Но всички подозираха, нали, и аз чувствувах, че той е влюбен, обаче никога не е имало признание в любов. Но писма от него съм имала. Пред Г. Райчев беше направил изповед, това ми го каза Г. Райчев на погребението на Йовков, той му казал веднъж: „Ти писал ли си на момиче писма от 12 страници. Аз съм писал“

Как се запознахме. По „Царя“ привечер сме тръгнали с моята съученичка и приятелка Денка, която умря преди две-три години, а Георги Райчев беше влюбен в нея. В Коста Константинов бяха влюбени всички мои съученички и състудентки. Но най-много беше влюбена една Стоянка Щърбанова. Всички знаеха това и то се проявяваше. Тя сама го разказваше. Значи вървим по „Царя“ и тъкмо там, дето булевардът пресича улицата пред университета и навлиза в алеята с кестените, се задава сам човек. И Г. Райчев отдалеч казва ето това е Й. Йовков. Аз не бях го виждала, само го знаех като военен писател. Като се срещнахме, той каза: Ела да те запозная с тези студентки, наши приятелки, твои почитателки и т.н. И се запознахме. „Ще дойдеш ли с нас да отидем до края на градината и да се върнем?“ И Йовков дойде с нас, върна се, разходихме се. След това на връщане, като дойдохме до „Раковски“, трябваше аз и Денка да се отделим, за да тръгна по моята улица. Аз му казах, че съм чела негови разкази. Направи му впечатление. Обичате ли литература? Поезия? Какво следвате? И така нататък, обикновено запознаване. Разправи ми някои случки от войната и много ме заинтересува. Той ми каза, ако ви интересуват тези работи, аз мога много да ви разкажа. И това беше запознанството ни. След това вече почнахме да се виждаме почти всеки ден. И аз няма да забравя как той ми разказа „Балкан“. Пак така на една разходка. Толкова силно впечатление ми направи! Интересното е как той умееше да разказва. Аз се опитах да предам на нашите историята с Балкан, но не направи това впечатление, което направи на мен, когато сам ми я разказа. Но във всеки случай в семейството ни една реплика от разказа остана като парола. Войникът, като храни кучето, казва: „Яж, Балкан, яж, братко!“ И ние като взехме тази фраза, когато мама ни сложи нещо за ядене, един на друг си казваме: Яж, Гого, яж, братко! След това, като излезе отпечатан,[12] срещнахме се с Йовков и той беше така

възторжен, възбуден. Каза: „Знаете ли, сега ида от среща с Иван Шишманов, професора, който прочел този разказ, и ми наговори такива хубави работи." Беше много щастлив. Разказвал ми е и други свои неща. За учителството ми е разказвал в Добруджа, за чифлика на Дорини. Той се е познавал с брат ѝ.

– А говорел ли ви е за своите стихотворения?

– Ами да, беше веднъж проф. Мутафчиев, те с него бяха добри приятели. Някога си седяха сами в кафене „България". А пък аз ги знам тях от Враца, където зет ми беше училищен инспектор и те бяха съседи. Една вечер влизам в кафене „България" и заварвам групата на Вл. Василев на една маса, а на друга маса, малко по-далеч, бяха седнали Йовков и Мутафчиев. И аз отивам и сядам при групата на Вл. Василев, другите вече не си спомням кои бяха. Лилиев беше. И след това Йовков и Мутафчиев дойдоха на нашата маса и ми разправят. Ние, казва, с проф. Мутафчиев ви гледахме от нашата маса. А пък аз в Берлин си бях купила съвсем проста брошка, една голяма звезда, която имитира старинност. И те казват гледаме, гледаме и си казваме това нещо може да бъде подарък само от един махараджа. И тогава се заговори за моята поезия и те закачат Йовков. Абе и Йовков пише поезия, и той почна като поет. Да, казва той, но като почна Багряна да пише, аз свърших със стиховете.

– А вие бяхте чели стихове от него?

– Да, в сп. „Художник". Следях това списание. Бях чела стихотворения.

– Предполагам, че не ви правеха впечатление, защото не се открояват от останалите.

– Е, да, не се откроявaха.

– Кога за първи път той ви направи впечатление като литературно име, явление?

– Когато почнаха другите разкази „Земляци", „Край Места". Оттам получавах писма. Аз бях учителка във Враца и получавах писма, когато той беше мобилизиран.

– Но това е през Първата световна война 1915 г.

– Именно, ние вече се познавахме. Даже ми помогна чрез Иван Дорев, който работеше в Министерството на просветата. Аз исках да отида учителка, за да помагам вече вкъщи. И той говори на Дорев, ако може да ме назначи в някакъв град, дето да мога да си идвам тук. И ме назначиха във Враца. Това е октомври 1915 г. Във Враца бях две години.

Веднъж не се бяхме виждали десет дни и той ми писа едно писмо, в което казва, че през тия десет дни не е проговорил никому. И проявяваше някаква ревност, което показва, че е имал чувство.

Но исках да ви разкажа как се разделихме с него всъщност. Сестра ми Надя и Цвятко Петков са официално сгодени вече и щяха наскоро да се женят. Йовков идваше у нас, познаваше се с цялото ни семейство, с майка ми, с баща ми, със сестрите ми. И не знам какво му хрумна на

Цвятко Петков, каза: Хайде да поканим Йордан Йовков да ни стане кум. И отиваме ние тримата, ама хабер нямаме какво значи това. Отиваме и Цвятко и Надя най-сърдечно го канят: Колко ще бъдем радостни, щастливи, ако вий с Лиза се съгласите да ни станете кумове. А Йовков е знаел, че щом двама кумуват заедно, не могат да се женят. Той си е имал тайната надежда, че ще може да се ожени за мен. И оттогава Йовков замълча, вече не се виждахме. Между други хора се срещаме, но дружбата ни прекъсна.

— А сега какво цените най-високо у Йовков?

— „Старопланински легенди".

— А „Вечери в Антимовския хан"?

— Също много харесвам и „Ако можеха да говорят". Изобщо харесвам го като творец. После създаде много хубави женски типове в нашата литература. Изобщо умееше да разказва увлекателно, сладкодумно. Описвал ми е например как в Жеравна черджето било постлано пред огнището и как зимно време край запаления огън неговата майка му разказва легенди; за учителството си в село и как първи път като бил във Варна, отива в Морската градина и вижда, че един човек продава вафли. Аз не мога да го разкажа така смешно като него. И аз купих сега една вафла, гледам я, но не мога да разбера това от книга ли е, от тесто ли е. Трябва ли да обеля нещо, за да го ям. Или как да го ям! И ми го разказваше така смешно.

— С Йовков е свързано и първото ви публикувано стихотворение.

— Той го публикува. Аз нямах намерение да публикувам. Надума сестра ми и тя му издала, че имам тетрадка със стихове. Веднъж, като дойде у нас, каза аз няма да си отида, ако не ми дадете нещо да прочета. Взех тетрадката и му я дадох. Той остана с Надя, а аз влязох в другата стая и не смея да се върна. Той ги чел и казал: „Ще взема две стихотворения." И едно по едно ги публикува на два пъти. Първото[13] мисля, че имаше заглавие „Защо". Другото излезе пак в „Съвременна мисъл", само че в следващата книжка.

— Кои бяха първите хора, които ви предрекоха литературно бъдеще?

— Преди всички Андре Мазон. Този човек на писмената ми работа по френски език беше отбелязал: „Това е един бъдещ поет на България!" И повика жена си и ме запозна. Пред нея повтори същите думи. Аз имах много хубави писма от него. Някои са запазени, въпреки бомбардировките. А ние пък бяхме влюбени в друг от френските преподаватели в Алианса. Казваше се Комподонику, с малко гръцко име. Той беше най-младият професор, най-хубавият и най-интересен. Много хубаво говореше. Когато започна Първата световна война, ходихме на гарата да ги изпратим за Франция. След известно време получихме съобщение от Мазон, че Комподонику е убит на фронта. След това връзката ми с Мазон прекъсна. Години минаха, аз се жених, имах дете и чак след войните му се обадих с едно писмо. И той каза, че отбелязал с бяло камъче на календара тази дата, когато съм му се обадила. При отиването ми в Париж

ме посрещна, заведе ме в семейството си. Помня едно селско трикрако столче, което беше пред камината им, донесено от Македония. В Париж той преподава в института за източни езици. После на негово място отиде Роже Бернар. И чрез Мазон се запознах с всички професори. В Алианс франсез аз изнесох една сказка за Бретан.

– През октомври 1915 г. завършвате университета и заминавате учителка във Враца. Там преподавате от 1915 до 1917 г.

– Моят зет Цвятко Петков също беше назначен във Враца. Бяхме наели в една къща две стаи, но стана мобилизация и зет ми веднага замина за фронта. Аз останах сама във Враца. От Йовков получавах много хубави писма. Тогава ми писа, че край Места сега цъфтят наровете и всички тези яркоалени цветове „аз посвещавам на вас". Тази фраза ми е останала от това дълго писмо. След това писмата пропаднаха.

– Във Враца заварвате К. Константинов, Г. П. Стаматов и продължавате да пишете.

– Но нищо не казвам нито на К. Константинов, нито на Г. Стаматов. И нямам също нищо запазено. Може би това са стихове, които ми унищожи Шапкарев, след като се оженихме. Е, не е направил нещо лошо, те са били навярно слаби.

Като учителка по литература поставих с моите ученички „В царството на самодивите"[14] от Иван Вазов. Цола Драгойчева беше моя ученичка и игра една от самодивите. В спомените си тя казва, че съм ѝ давала мъжки роли, защото по̀ ѝ подхождали. Във „В царството на самодивите" поетът беше една ученичка, малко мъжко момиче. Подгънах ѝ косата, облякохме я с панталон и изпълни ролята на поета. А те бяха самодивите. Имам снимка.

Във Враца бях, когато дойдоха чужди войски. Салонът на читалището се превърна на склад. По балконите имаше чували с припаси. И все пак трябваше да се организират културни прояви и ги правехме в тоя салон. Публиката седеше между чувалите... Там пък се влюби в мен един унгарец. И като почна да ме ухажва, чудя се как да се скрия. Враца, клюкарски град, само да тръгна с чуждестранен офицер, ще прогърми градът. Той беше лекар.

През 1917 г. зет ми, върнал се от фронта инвалид, го назначиха в Кюстендил, в главната квартира. Тогава помолих пак Дорев да ме преместят в Кюстендил, за да бъда при сестра си. Да имам свои хора, защото във Враца се чувствувах много зле на чуждо място.

– А къде се запознахте със своя бъдещ съпруг?

– Знаем се от студентските години, бяхме в една група. Във Враца дойде просто от фронта, за една вечер само да се видим, с риска да бъде наказан. А инак той дружеше с младите поети, с моите приятелки от университета, беше в нашата компания. Пееше хубаво.

– Вие се омъжвате през 1918 г.

– Да. Той дойде в Кюстендил вече като годеник, цял Кюстендил знаеше и му казали: „Ей, откъде дойде, че ни взе най-хубавото момиче!"

– На 30.XII.1919 г. се ражда вашият син Любомир.

— Да. Боже, какви бедни времена бяха. Нямах плътна дебела рокля за зимата. Няма платове, не може да се купи отникъде. Военните бяха дали на мъжа ми някакъв военен плат сиво-зелен, дебел такъв, и аз сама си скроих и уших някаква рокля. Освежих я с биета от червено кадифе. И с тази рокля отидох в Майчин дом в София. Аз много съжалявам за моя свекър, защото той е бил много добър човек. Живеел е с народната песен, с народното творчество.

— А заварихте ли някакви ръкописи, останали от Шапкарев?

— Библиотеката му беше там.

— Вашият съпруг нямаше ли някакво отношение към наследството на баща си?

— Шапкарев не беше филолог. Дора Аврамова го доведе в нашата група, защото бяха съседи, познаваха се, дружеха. Инак по професия беше военен. По-късно започнал да работи върху бащините си архиви. Но на Шапкарев сборниците ги имаше в библиотеката и аз с особено страхопочитание се отнасях към неговата памет.

16.XII.1981 г.

— Как ви посрещна вашата свекърва Екатерина Шапкарева?

— Моята свекърва беше неграмотна, не можеше да чете и беше четвърта жена на Шапкарев. Все му умирали жените. И тя ражда 11 деца, от които останал един-единствен моят съпруг, последното дете, което е родила. Беше властна македонка, с албанска кръв смесена. Това е най-тежкият спомен в живота ми. Ако не беше тя, ние сигурно нямаше да се разделим. Правеше помежду ни интриги, насъсквaше го. И се дойде дотам, че аз почнах да страдам от нервен стомах. Не мога никаква храна да поема. И доктор Татарчев, роднина на тяхното семейство, дойде да ме види. Културен човек, завършил в чужбина, и без свекърва ми да бъде при нас, ми казва: „Слушайте, аз виждам, че вие не сте за тази обстановка. Получили сте нервен стомах и мисля, че не трябва да продължавате да живеете тука, ако искате да живеете изобщо!“

— Той ви го каза?

— Той ми го каза. Даде ми строга диета, но къде можеш с това да се излекуваш. Аз работех като слугиня, перях цялото пране в едно корито, и то не в кухничката, която е в къщата, а вън, в бараката. Там се туряше котелът и огънят и аз пера. И детето се роди, и детето пера, и свекървата пера. И готвя, и чистя, и шетам. И ако седна малко следобед да взема малко книга да прочета, свекървата почне от врата на врата да блъска, да вика: „За таз жена няма ли работа?“

— А Кузман Шапкарев беше ли жив?

— А не, не. Той бил прекрасен човек. Тя казваше: Мен ми беше доста мъж писател, че сега ми дойде и снаха писателка. Аз съм го чакала по цял час, топля и притоплям яденето, а той се задълбал в книгите и не идва да яде. Това е съвсем естествено за жена, която няма нищо общо с изкуството. Тежко беше.

– А съпругът каква позиция вземаше в тези отношения?

– Съпругът от ревност пък ми изгори една тетрадка със стихове. След време разбра, че сгреши, но късно, когато стана наистина късно.

Шапкарев не искаше повече да работя. И не беше възможно, защото гледах детето. И трябваше да поема кухнята и домакинската работа вкъщи. Кухненската маса беше с мушама и аз под мушамата съм мушнала лист и молив. Свекърва ми много обичаше да ходи по комшиите на приказки. Искаше и аз да взема чорап или някаква работа и с нея да ходим по комшийките. Аз не можех, разбира се, да живея така. Тя си отиваше по комшийките и аз веднага като излезе, изваждам листчето, хем пържа лук, гледам яденето и пиша. Тогава Арнаудов прати свой човек и ме помоли да преведа нещо от Петьофи. Възложили на него да издаде една книга за Петьофи по повод на някаква годишнина. Даде ми стиховете на немски и аз ги преведох. И после, когато почнах да печатам във „Вестник на жената" някои стихове в народен дух, той ме поощри: „Пишете в този дух!" И аз се зарадвах, че това се хареса, без да имам съзнанието, че правя стихове в народен дух. Така ми дошло, така ги пиша. И хората ми казаха това и мислеха, че съм взела мотиви от народните песни. После се видя, че никакъв мотив не съм взела да разработя от народната песен, а това са мои лични мотиви. И все тогава избликнаха впечатленията от Недялско и всичко, което чувах от свекърва си. Тя беше суеверна – наставяше ме да покривам детето, за да не го гледа синеока жена и какво ли още не.

– Синеока? Защо?

– Синеоките очи, казваше, са завистливи и урочасват децата.

– А това стихотворение, което написахте, има ли някаква връзка?

– Има. Това съм го чула от нея.

– Съзнателно не сте ги търсили тези неща?

– Не, не. Нещо ми хрумне да го напиша и почвам. Нещо чуто или видяно може да събуди асоциация. И като го почнеш веднъж, то идва.

Помня, когато мъжът ми ни извика през пролетта да отидем в Свети Врач. Бях ушила на детето една небесносиня рокличка. И виждам ливадата така в Св. Врач, сега е Сандански, една зелена, пролетни цветя нацъфтели, аз гледам детето как тича с небесносинята рокличка и като пеперудка ходи из цветята. Но там пострадах лошо. Имаше много комари, папатаци и аз се разболях от една треска, каквато в живота си никога не съм имала. Макар че леглата на офицерите бяха с конопиери, комарите проникваха и през тях. Аз съм много чувствителна. Помня, че така ме тресеше, че пружината се люлееше. Завиват ме, завиват ме, а все ми е студено. За няколко дена мина, но повече не мислех, че мога да остана там. Едно за мен, и друго за детето, защото беше малко и започне ли някаква малария, не знаех какви ще бъдат последиците. Стоях около един месец и се върнахме отново в София. Но там видях какво е нар, яркочервените цветове на нара. И написах стихотворение.

– „Юг".

– Да.

– Другарко Багряна, „Вестник на жената“ е всъщност изданието, в което започнахте и което ви наложи.

– Мога да изразя само благодарност и възхищение от Христо Чолчев, редактора на вестника, който живееше само с него. Мъчеше се да привлече млади хора и жени, които да пишат, защото е„Вестник на жената“. А няма пишещи жени освен Дора Габе, Мара Белчева, Екатерина Ненчева беше вече починала. Аз сътрудничех с няколко псевдонима - Бленова, Елизабета Б., Микаела, Ничиа Долче. И за да имат читателите впечатление, че повече жени работят, ние пишехме с различни псевдоними и мъжете се подписваха с женски имена: Стубел, Стратиев, Симидов. Но Чолчев беше така внимателен, така акуратен. Той идваше сам да взема материала от къщи. Аз живеех тогава на ул. „Брегалница“ (сега „Лев Желязков“). Беше много по-трудно, защото беше далече. А много рядко можех да се откъсна от свекърва си, да взема трамвай и да отида в редакцията.

– Къде беше редакцията?

– На „Леге“. Влизаше се в една малка уличка. След като ме покани Вл. Василев за „Златорог“, аз продължавах да сътруднича. Там Коста Константинов и други утвърдени писатели пишеха. Чолчев много добре приобщаваше хората.

– Имаше ли вестникът някаква по-определена програма? Не знам дали помните неговото мото – една мисъл на Шели: „Дето жената е робиня, там и човекът не може да бъде свободен.“

– Имаше. Чолчев беше по душа, по мисъл прогресивен човек. И гледаше да привлече добри писатели. Сам работеше много, непрекъснато, и жена му Пенка помагаше. Занимаваше се с женските проблеми, защото вестникът трябваше да бъде разнообразен. Знаете, че и сега женските списания „Лада“, „Жената днес“ печатат готварски рецепти, кройки заедно с материали от изкуствата. Аз мисля, че беше много смислен и хубав вестник. И моят мъж, когато разбра по-късно неправилното си, погрешното си отношение към мен, и той написа няколко статии там.[15] Отначало посрещна на нож моето писателство. И както ви казах, унищожи някои мои стихове. Но имаше нещо, което много ме засегна. Бях оскърбена от това, че повярва на някои клюки на майка си. Като отидох в Германия със сестра си, зет си и детето им, можех да остана още единдва месеца. Но той ми писа, че детето е много болно, което не беше вярно. Пишеше писма на майка ми, на баща ми, на всички: да се върна, да се върна при него! Но аз не можех повече.

– А какво беше отношението на вашите родители към тази история между вас?

– Те ме разбираха. Щом нямаш не само щастие, но възможност и да живееш, разбира се, ела си! И как съм плакала първата вечер, когато оставих там детето и се прибрах вкъщи. Под юргана се завивам, за да не ме чуват. Майка ми пък не е спала и ме чувала. Тежки дни съм преживяла. Тежки! Коста Константинов разбираше много добре състоянието ми, познаваше ме от студентка, знае как съм живяла...

– А какво ви привличаше още към вестника?

– Това, че може да публикувам стихове.

– В други издания не можехте ли да печатате?

– Аз никога не съм правила опит: където ме поканят – там. Като са говорели с Чолчев, Митко Симидов е казал, че ме познава и знае, че пиша стихове. Тогава Чолчев му казал да дойде да ме пита дали бих се съгласила да сътруднича. И у мене се събуди желанието... Дадох им веднага и почнаха да печатат. Станах редовна сътрудничка. Освен това, колкото можеше, Чолчев редовно ми даваше по малко хонорар, с което ми помагаше. Тежки години бяха след войната. Аз си спомням как ми стана мъчно, когато лежах в Майчин дом след раждането. На другия креват лежеше роднина на моята приятелка Донка Бошнакова. И като виждах как нейното семейство се грижеше: носят ѝ франзели, разни лакомства. Веднъж моята свекърва омесила много твърда питка и ми я донесоха. Мен просто ме беше срам да кажа, че от къщи, от свекървата ми се донася като на родилка.Разбира се, не е било толкова въпрос на средства, а на отношение. И точно това бе обидното.

В началото моят съпруг беше под силното влияние, не, под някакво робство на майка си. Знаете ли, че никога не смеех да седна до него, нито той смееше да седне до мен в нейно присъствие. Когато сме тримата, тя сяда до него, той я прегръща, аз седя настрана. И никога не можехме да излезем двамата. Тя винаги идваше с нас. Неделен ден, да кажем, се каним да отидем някъде, тя винаги с нас. Държеше го просто като вързан за себе си. Бих напуснала още първата година тая къща, ако не ми беше мъчно, че него трябва да оставя, че тя е майка, родила 11 деца, и това е последното ѝ. Разбира се, че трябва да бъде много привързан към нея. Разбирах го, но се измъчвах...

Най-обидното ми беше, както споменах вече, когато той почна да вярва на майка си и на нейните клюки. До нас живееше едно семейство – Люба Ачкова, учителка в прогимназията. И, разбира се, с една културна жена ще дружа, а не с ония, с които свекърва ми дружеше. Дълги нощи – есенни, зимни, седя сама, детето съм приспала, ако взема да чета – лошо, да си легна – не мога. Свикнала да живея с литературата, аз изпитвам потребност да поговоря с културен човек. И дойде Люба, понеже къщата им беше до нашата, можеше да се пресегне и почука на прозореца на моята спалня. Вика ела да се видим. И аз изляза, а като се върна – къде хойкаш? Все подозираше, че се срещам с други. И помня К. Константинов като ми каза: „Ако някой трябва да понесе жертва в това семейство – не вие трябва да бъдете!“ Той виждаше, че няма да мога

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

БАН БИБЛИОТЕКА

да живея там. С Начо Букорещлиев идваха понякога у нас. Разбира се, и това се зловидеше на свекърва ми. Наистина много мил жест от тяхна страна!

Та да се върна на въпроса. Сътруднича там, където ме поканят. В сп. „Златорог“ например лично Владимир Василев ме покани. А „Вестник на жената“ беше един културен център, там можехте да срещнете всекиго от пишещите, професори, писатели, художници, понеже имаше разни рубрики, да установите контакт с културни хора, с хора на изкуството. А вкъщи бях като затворница.

— Освен К. Константинов, Д. Симидов, Й. Стратиев, кои други сътрудничеха?

— Стубел, Дора Габе, Дора Аврамова, която живееше в нашия квартал. Със Симидов се знаем от моето учителство във Враца. Той беше ученик в гимназията, но аз не съм му предавала. Там досам мъжката гимназия живееше едно семейство Лечеви — Тодор и Арсени Лечеви, музиканти. Мъжът на г-жа Лечева, военен лекар, беше загинал на фронта. И тя беше културна жена. Тук се събираха културни хора, интелектуалци, художници. И аз отивах там често, а пък те със Симидов бяха роднини. И оттам го познавам. Той пишеше и както вече ви разказах, той ме намери.

— Във вестника освен стихове от български автори...

— Даваха се и преводи. И аз съм давала.

— Но има една рубрика „Известни жени“, в която тези жени се представят със снимки...

— Нали е „Вестник на жената“, и Чолчев се грижеше да се покаже изобщо жената в света.

— И освен това дава богата информация от културния и литературен живот. Например има цял брой, посветен на смъртта на Вазов, на Сара Бернар...

— Да, аз намирам, че вестникът се списваше много добре, културно.

— Значи и това ви привлече — тематиката на вестника. В брой 21 от 3 септември 1921 година излизат три ваши стихотворения: „Соаре“, „Пред камината“ и „Песен“. Спомняте ли си как ги написахте?

— Мисля, във Враца.Те не са от времето ми у Шапкареви, а по-рано. И в по-раншните ми работи, доколкото си спомням, които пишех във Враца, има повече влияние от френската поезия, отколкото от руската.

Във „Вестник на жената“ К. Константинов написа първата бележка за мен...

— Първата я пише Йордан Стубел. В нея споменава, че вашите стихове заслужават внимание... Това е на 14 януари 1922 г. и е подписана с псевдонима Глория Гречеану. После идва статията на К. Константинов от 21 ноември 1922 г. А след като детето поотрасна, положението ви в семейството не се ли промени?

— Малко се промени с това, че можех да взема детето и да кажа, че ще го разходя. И тогава съм могла да прескоча до редакцията. Помня,

че веднъж ходих с детето в ателието на Борис Денев, той там си и живееше, с когото се знаехме от Кюстендил. Той беше художник в главната квартира на армията, военен художник. Направи ми един хубав портрет, който пропадна през бомбардировките.

– По това време има още едно място, където се събира творческата интелигенция – ателието на художника-фотограф Борис Блъсков.

– Да! Там също се събираха артисти, художници, писатели. И тогава Блъсков ми направи тези портрети. Той имаше изложба като художник-фотограф. Ателието му беше на „Цар Освободител" с една огромна витрина. Моите портрети ги готви специално за изложбата. В изданието[16] на английски на „София-прес", на гърба на книгата има една моя снимка, тя е негова. В ателието на Блъсков идваха много хора, художници, артисти. От артистите си спомням Б. Ганчев, седеше непрекъснато там. Сарафов идваше, Снежина като че ли. Писатели – по всяка вероятност същите, които идваха и във „Вестник на жената".

– Самият Блъсков имаше ли литературни интереси?

– Да, говореше се за всички изкуства. Понеже обичах да рисувам, аз по едно време му помагах. Портретите се работеха винаги с ретуш и аз много фино ги ретуширах. Даже си спомням, че имаше една жена на някакъв генерал, интересна, пищна жена. За изложбата й направи портрет: тя облечена в турски костюм като ханъмка, с едни копринени шалвари, с диадема, със скъпоценности, изтегната така. Този портрет го разлепи после като афиш на изложбата.

– Другарко Багряна, на 24 септември 1921 г. вие публикувате във „Вестник на жената" едно стихотворение – „Брачна песен". То става много популярно между читателите.

– Много! То е отглас на моята същност, на моята мечта за такъв живот. У мен често пъти в поезията ми ще намерите онова, което го нямам в живота, но аз го харесвам и го изразявам така, сякаш сама съм го преживяла.

– Кой всъщност разкри псевдонима ви Елизабета Б.?

– Самият Шапкарев се е сетил, защото само той ми казваше Елизабет. Не вярвам да е Д. Симидов, защото с него решихме да се подписвам тъй. И с Чолчев уговорихме как да се подписвам, скришом от нашите, но глупаво го измислихме, защото оставихме първото ми име същото.

– Съвсем да не си в литературата, веднага ще го отгатнеш. Поне втората буква да беше друга. И вие сигурно, когато прочетохте Жан. Ш., се сетихте кой е авторът?

– И то е същото... Всичките ни приятели и приятелки, компанията ни така го знаехме Жан. Като дошъл от Франция, всички му викат Жан. И така вървеше.

– Пред Блага Димитрова и Йордан Василев той казва, че сте много деликатна, защото не искате да си спечелите врагове.

— Но това не е от неискане да си спечеля врагове, а такъв ми е характерът. Всъщи никога не сме имали груби отношения, караници. Моите ученици от Афтане също казаха: Тази учителка не я чухме никога да се скара на ученик. Аз никога не мога с прислуга или с колеги да се отнеса рязко. Ако съм недоволна, не харесвам някого, скъсвам отношенията си изведнъж. Но не влизам в разправии и караници.

— Гьоте казва: Когато двама души се карат, виновен е по-умният. Но да минем нататък. На 14 януари 1922 г. в статията си „Българката като културен фактор" Йордан Стубел ви посвещава две изречения: „Напоследък с много сигурни стъпки навлиза в поезията и друга една жена – Елизабета Б., – чиито творби съперничат със стихотворенията на най-добрите наши поети."[17]

— Аз не си ги спомням. Сигурно съм се зарадвала тогава. Но не са ми направили впечатление така, както статията на К. Константинов – цял подлистник. Вдигна голям шум. Тази статия ми помогна някак в моя път. Авторът изрече едно пророчество, което ме порази: Съдбата на тази жена е свързана с любов и смърт.[18] И после така ми тръгна в живота, че винаги любовта бе свързана със смърт. И казвам: Откъде е дошло това пророчество? Това съм го написала в моя спомен за него.[19] Тази статия е първата, която направи впечатления и която на мен лично много помогна.

— В каква посока?

— Някак си и аз се почувствувах утвърдена, хората промениха отношението си към мен и стиховете ми.

— По-късно, в „Път през годините", К. Константинов пише, че когато статията излиза, един критик много е издевателствувал над него. Смял се е на статията му, но по-късно е променил мнението си. Кой е този критик?

— Аз самата не знам за кого се отнася. Не сме говорили по този въпрос, но имаше и отрицателни статии. Мен и Бакалов лично ме кани да му стана сътрудница. Мисля, че беше във Варна, там се срещнахме. Той беше много мил човек: „Не бихте ли ни дали нещо?" И аз не знам как отговорих. Уклончиво сигурно. Казах, че малко пиша... А Владимир Василев беше в това отношение много ревнив. Той пък не искаше никъде другаде да печатам. Като съм почнала в „Златорог", да не давам никъде другаде. А когато се бях развела и нямах работа, никога няма да забравя какво направи за мен издателят Христо Хаджиев. Той ми изплащаше месечно като заплата по 3000 лева, с условие, че като напиша стихосбирка, ще я издам в „Хемус".[20] Така и стана, 3-то и 4-то издание на „Вечната и святата" са вече на „Хемус". Така се отнасяше той и към Йовков, Елин Пелин и др.

— Другарко Багряна, по това време превеждате във „Вестник на жената" и повестта „Девойката" от Карин Михаелис. Какво представляваше повестта и авторката? Защо се спряхте на нея?

– Тогава се говореше много за скандинавската литература. Не знам от какъв език съм я превела, сигурно от руски. Повестта ми хареса, казах на Чолчев и той на драго сърце се съгласи да се печата в подлистник. Аз преведох и друга книга по поръчка на Иван Дорев, който също издаваше някаква библиотека. Сега не мога да си спомня автора. Карин Михаелис като жена подхождаше за вестника, защото се даваха материали от жени. И при това мен повестта ми хареса. Аз четох биографията ѝ. Сега си спомням, че когато е станала известна, вече по-възрастна, се установила вън от града в някаква къща и се занимавала само с литература. Това ми правеше много силно впечатление. Но четох и други работи от нея и ми харесаха.

– А как се посрещна повестта от читателките? Сигурно с интерес?

– С интерес. Но не съм я издавала като отделна книга.

– Когато прочетохте статията „Семейството" от вашия съпруг, какво си помислихте?

– Разбрах, че доста е турил вътре от личния си опит. Сега не мога да си спомня всичко точно, но и там се проявява характерът му, разбиранията му: семейството е една светиня, че жената е стожерът там, че извън него тя няма друго поприще и осъществяване. Една чисто патриархална позиция. Той вижда, че аз не отговарям на тези условия.

– Всъщност неговата статия е една подхвърлена реплика.

– Да!

– А спомняте ли си как стана първата ви среща с Ахматова, имам предвид първата среща със стиховете ѝ, разбира се?

– Просто като прочетох първата нейна стихосбирка, която ми попадна. Мисля, че някой ми я даде. Имаше и един книжар руснак, при когото можеше да си поръчаш книги. По-късно чрез него си набавях книги. Книжарницата му беше на „Цар Освободител". И другите писатели правеха така. Поръчваме си какво да ни изпише и той изписва. По този начин аз имах всичките книги на Ана Ахматова, които ми отвлече един студент. Имах ги на етажерката си до една. Дойде нещо по работа, видя ги и вика: „Ама вие имате Ана Ахматова. Много ви моля, дайте ми само да ги прочета и веднага ще ви ги върна!" И взе книгите и ги отмъкна. Нито съм записала името му, нито го познавах. И не ми ги върна вече. Бяха всички първи издания.

Ахматова ме привлече веднага, силно. И с Коста Константинов сме говорили много. Той високо я ценеше и по-късно написа хвалебствено есе за Ана Ахматова.[21] И ако се не лъжа, беше първият, който преведе стихотворения от нея. А Вл. Василев по-късно поиска да преведа за „Златорог".

– А с какво нейната поезия ви привлече?

– С това, че разкрива душата на жената откровено, направо казано със самия стил, с образите, с езика, с краткостта и стегнатостта на стиха си. По време на разходките, които правехме, всички, не само аз, всички

сме говорили за поезията ѝ. Един цял период Ана Ахматова беше предмет на разговорите ни.

— А с какво нейното творчество и сега продължава да ви привлича?

Поезията ѝ е голяма. Говори за живота, за истини, които една жена е преживяла. С мисъл — не само с чувство. После самата ѝ съдба страшно ми импонира, това, че тя отстоява на всички изкушения да замине на Запад, където я канят, викат я, правят ѝ съблазнителни предложения. В Париж ходих на едно четене. Тогава там се запознах с Марина Цветаева, Георгий Иванов, Ирина Одоевцева. Струва ми се, че там беше също и Мережковски. На една официална вечеря, на която бяхме поканени с Дора Габе, тъй като цялата сутрин до обяд имаше речи, на банкета вечерта пак речи, един след друг, нали руснаците много говорят и аз съм се уморила. Насреща седи Дора Габе и до нея един писател ѝ казва: „Ваша подруга похудела от речей."

— Може ли да се каже, че чувството за греховност в „Сън" на Ахматова ви е привлякло и заради това сте го превели?

— Може би съм го усетила. Аз винаги съм се чувствувала виновна, че нямах възможност да взема детето със себе си след раздялата с моя съпруг.

— Но не защото не сте искали, а защото не ви го дадоха.

— Защото, което беше истина и аз не го отрекох, нали, той ме молеше да се върна, но аз не исках. А свекърва ми казала на детето, че майка му умряла.

— Много горчивини сте преживели!

— Много. В Пловдив той даде Любчо във Френския пансион. Там живееше едно семейство Манолови. Манолов тогава бе кмет на Пловдив. Жена му стоеше в центъра на всички културни мероприятия в града — литературни, музикални, художествени. Близка приятелка на Дора Габе и аз чрез нея се запознах. Те ме обикнаха и когато отивах в Пловдив, винаги отсядах у тях. Чрез нея тайно получавах сведения за детето. Тя се познаваше и с Шапкарев. На нея казал, че се оженил за втората си жена, защото с нещо му напомняла за мен.

— Утешение!

— А Дора Габе ми беше казала, че Манолова била прототипът на Вазовата Казаларска царица. Като млада Манолова е учителствувала. Висока, стройна, хубава жена. И действително се е срещала във влака с Вазов. И оттам Дора знаеше, че е прототипът на Казаларската царица. Някой пък ми каза, че друга била и сега не знам кое е вярно. С нея ходихме ние в манастира „Света Неделя" за първи път. Още когато Любчо беше в пансиона. А нейната дъщеря Златка като студентка пък идваше у мен. Любчо пък се познаваше с нея от Пловдив.

Първото впечатление на Боян Пенев от мен е от стихотворението „Майчина песен". Прочел го и от Полша пише на Н. Лилиев, който беше в Мюнхен, че му харесало и иска да се запознае с тази поетеса. А аз

съм му била студентка, но той не ми е знаел името. Само ми е подписвал книжката.

– Виждате ли колко верен усет е имал.

– От едно стихотворение само. И после, когато станахме по-близки, поиска да му дам една тетрадка с всичко написано от мен и ги прочете. Направи ми само няколко бележки в смисъл думите да получат нормално граматическо и смислово ударение. Това съм го запомнила. Иначе никакви други поправки не ми е искал. След това аз почнах да обръщам внимание на това нещо и съм го казвала на всички млади поети, които са идвали при мен в редакцията на „Септември". А когато с вас бяхме в Недялско, детенцето, което рецитираше „Старият бряст", ми направи впечатление как вярно туря логическото ударение. Порази ме това малко дете. У мен е било по вътрешен усет. Тук-таме, където съм допуснала грешка, Б. Пенев ми беше подчертал. И все ми казваше: „Време е вече да се издаде книга. Трябва да издадеш книга. Ето цялата тази тетрадка е вече една книга!" Без него аз нямаше да издам навярно още дълго книга. Взех думите му като завет и реших, че трябва да го изпълня.

– Боян Пенев не можа да я види. Той почива юни, а„Вечната и святата" излиза декември 1927 г.

– Не можа! И тогава написах „Реквием". И след това аз се залових да събера стихотворенията, да ги подредя, да образувам циклите. А искам да ви разкажа за едно стихотворение, което е мое предчувствие ли, нещо ясновидско ли... Бяхме с Боян Пенев в Чамкория. Той много обичаше Чамкория лете и зиме. Връщаме се и знам, че шосето не беше снежно, дърветата бяха зелени. Пътуваме с автобус. И това право шосе, от Чамкория до Самоков, от двете страни с дървета. Аз ги гледам, а в далечината пътят става все по-тесен и по-тесен. И ми хрумна това ли е нашият път накрая толкова тесен, ще можем ли двама да минем. Стихотворението „Тясната врата" стана пророческо. Просто аз почувствувах как нашият път се стеснява.

– Пред К. Константинов казвате, че е имало един период, когато просто живеете с поезията на Блок.

– Да, да, когато детето ми беше бебенце и аз се чувствувах зле и докторът ме прати в Горна баня да правя бани. Тогава написах цикъла „На дача". Късна пролет или началото на лятото. Взела бях със себе си трите тома на Блок, сините тези. И там четох само Блок. От кора до кора.

– Какво ви привличаше в поезията му?

– Една друга поетика, не като у Ана Ахматова. Неговото е някак особено, като че ли пресъздава небесни явления. Знаех много неща наизуст. Сега в едно мое стихотворение турих думата „Незнакомка": че искам да остана незнакомка.

– Написали сте едно стихотворение, много често рецитирано от Дечко Узунов, в размера на „Незнакомка".

– А, да:

И всяка нощ все тъй пируващи,
седим край мраморните маси
и гоним болните гримаси
от своите лица ликуващи...

Аз съм го написала за масичките в сладкарницата на „Цар Освободител". Дечко и досега го помни.

— Сигурно този интерес към Блок ви насочи към Марина Цветаева. И по повод смъртта на поета превеждате нейните „Стихи к Блоку".

— После аз четох една книга от А. Белий, мисля, че е пак по случай смъртта на Блок, в която ме порази как един поет говори за поет. И самата фигура на Блок, лицето му обясняваше защо А. Белий е написал тази книга с такова хубаво чувство. Не съм я чела втори път, но е останала в паметта ми като пример за отношение на поет към поет. Не знам какво впечатление сега би ми направила. Тогава направо ме порази. И си казвам: Ето как поет трябва да чувствува другия поет!

— Освен тези стихове за Блок на М. Цветаева, превеждали ли сте други нейни работи?

— Спомням си думите, които тя ми каза, когато се запознахме в Париж на онова четене, за което говорих. Бях ходила през лятото на море и много почернях. Ирина Одоевцева беше елегантна, и досега я помня с едни бели ръкавици от кожа. Но отивам при Марина Цветаева, а тя ме погледна изгоряла, черна и вика: „Какая чьорная!"

— Мисля, че няма да споделите моята оценка, но аз повече я ценя от Ахматова!

— Тя е по-друга.

— Интересно ми е защо, след като по поетически темперамент сте по-близка до Марина Цветаева...

— По-близка съм. Винаги съм казвала, че обичам Ахматова, но се различавам от нея.

— През 1922 г. в България идва друга руска поетеса Любов Столица.

— Ходих при нея, за да я поканя за една литературна вечер.

— Всъщност един диспут. Първата си стихосбирка „Лада" издава през 1912 г. Това е поетеса, която пише за жената, за любовта, за езическото начало. После роман в стихове „Елена Деева" (1916 г.). В нейната поезия е налице един бунт. Дали това ви е привлякло? Или отивате с някого другиго при нея. На 30 октомври 1922 г. във Военния клуб е обявен диспут на тема „Положението на жената в съвременното общество".

— Е, разбира се, това ми е допаднало. Помня как отидохме в нейната квартира, как мъжът ѝ ни посрещна, как изнесе от стаята ѝ провесеното бельо. Отидохме сутрин. То не беше много рано, но те сигурно по-късно ставаха.

— Другарко Багряна, през есента на 1923 г. отивате в Германия. Това е първото ви решение да излезете от семейството.

– Аз усещах вече, че ми е много тежко, че няма да мога да издържа. И когато моят зет се върна инвалид от войната, пратиха го в Германия на специализация. По-късно работеше в академията. Дори и сега има ръкописи от него. И мене изведнъж ми се дощя да отида с тях. А те се зарадваха, че ще бъдем заедно. Те решиха да заминат цялото семейство с първия си син, който беше 3 – 4 годишен. Тогава и аз реших да се махна от къщи.

Най-напред отидох във Враца у нашите. Живееха съвсем близо до гимназията, до семейство Лечеви, за което вече споменах. И само един или два дена бях там и на другия ден трябваше да пътуваме. Багажът ни събран, всички сме готови за заминаване. Тогава стана голямата експлозия. Какво беше не знам! Погреби имало някакви военни с барут и всичко това избухна. Цели квартали просто разрушени. Беше невъзможно да се пътува. Населението хукна да се спасява навън от града. И нашите взеха детето и излязоха с хората вън от града по посока към Мездра. А пък аз останах с най-старата бабичка, майката на хазаите. Всички други избягаха, само ние двете останахме в цялата къща. И си спомням, че слязохме в зимника вечерта и прекарахме цялата нощ там. На разсъмване престанаха гърмежите. През нощта ту се гърми, ту не се гърми, ту някой бяга, ту някой вика. На сутринта излязох да видя пътят към гарата свободен ли е. По едно време, не си спомням точно към обяд или вечерта, хората започнаха да се прибират. Върнаха се сестра ми и зет ми. И сега трябваше да чакаме кога ще има влак, за да отидем в Лом и оттам да вземем парахода. Дали на самия първи ден или на втория, реших да отида да видя какво става с моите хазаи. И намерих, че те се изнасят. Къщата им беше ударена доста сериозно. И аз какво да им помогна, имаха в салона едно голямо огледало с рамка и аз го вземам и съм тръгнала с него през целия град да го спасявам. И като че ли никой не вземаше най-необходимото, а просто което види пред очите. След гърмежа всичко беше опушено. Аз съм била изчернена, някой ме видял и казал на Шапкарев, че ме срещнали по улицата ранена. Не съм била ранена. А площадът беше засипан с гилзи, с неизбухнали бомби. Наоколо стояха войници и пазеха да не минават хората, защото можеха да избухнат. Имаше и трупове. Минавах край тях. Не знам колко време чаках първия влак за Лом. По пътя обаче виждахме разбунтувани войници и си спомням, че когато минавахме покрай тях, пътниците туряха куфари или нещо изправяха на прозореца, за да се предпазят от евентуална стрелба. На Медковец влакът спря и тогава от прозорците видях този стълб с клатещия се поп Андрей. Обесен. Помня го как виси, а вятърът развява брадата му. След това стигнахме в Лом, но като отидохме на пристанището пък, видяхме плуващи тела на удавени. Разстрелвали ги на брега и ги хвърляли в Дунава.[22]

– Това е Септемврийското въстание от 1923 г.

– За първи път аз пътувах по Дунава с кораба „Хелиос", австрийски параход. За мен това излизане от България беше като някакво приказно

пътешествие, като че излизам от един ад и отивам в някакъв друг свят, след всичко, което видях и преживях. В парахода хората пътуваха спокойно, за първи път в живота си съжалих, че никога не съм могла да играя, макар за забавление, на карти. Виждах, че много от хората убиват времето си с карти. Аз не играех.

— И сега не можете ли да играете карти?

— Не! И никога не ме е влекло и не ми е било интересно. Не мога и не мога. В парахода се пътуваше три денонощия, чета, чета, уморя се. Изляза на палубата, гледам, гледам. Видя, те се смеят, удрят карти. И викам виж сега, ако знаех, можех и аз да се включа. Но това беше минутно само.

Първото ни слизане беше във Виена. Дори спомням си, че влязох в някакъв магазин и си купих дебела блуза, беше доста студено. И после за този параход „Хелиос" написах стихотворение.[23]

— Тогава ли го писахте или по-късно?

— Не, по-късно. Ние нямахме спални билети. Спяхме на пейки, увити с палтата си, с шалове. Не бяхме първа класа с кабини. За нас беше много скъпо. Доколкото си спомням, Жан ми даде малко пари и аз взех назаем от брата на моята другарка Денка Боева, с която много дружехме и заедно се запознахме с Йовков. Нейният брат беше търговец и тя, като знаеше моето положение и желанието ми да изляза в чужбина, семейните ми разправии, уреди ми да взема от него заем.

— Какво заварихте в Берлин?

— Имаше вълнения, групи хора, които развяваха знамена и викаха. Инфлацията беше страшна. Ако сутринта разменим пари и не ги изхарчим до вечерта, на другия ден нищо не струват. И то беше мъчение просто да тичаш от банката, за да похарчиш каквото имаш. Ама щеш не щеш, трябва да го похарчиш.

В Берлин една българка от Пловдив ми показа къде е мензата на българските студенти. Тя следваше медицина и с нея случайно се срещнахме във влака. После тя дойде с мен и в Мюнхен. А в мензата се запознах с Матвей Вълев и брат му Вельо, студенти и двамата. И дори се хранихме на една маса. Двамата братя ходеха с мен и понеже живееха с години там, знаеха квартала. Намериха ми квартира сравнително евтина и близо до мензата. Въведоха ме един вид в Берлин. Показаха ми улици, посетихме някои музеи. Но беше смутно време, особено с инфлацията. Професори и студенти сутрин тичаха до банките,а пък до вечерта — да похарчат парите, които имат.

— В Берлин ли гледате постановката на „Хамлет" с Моиси?

— Мисля, че в Берлин, заедно с М. Вълев, който осигури билетите. Тук той развива много активна дейност, работи в прогресивното студентско дружество „Нарстуд".

— А не сте ли говорили с него за това дружество, за работата му като кореспондент на в. „Съзнание", орган на българските емигранти в Канада?

– Специални разговори не сме имали.

– В Берлин виждате също артиста Конрад Вайд.

– Той игра във филма „Индийската гробница". Помня този филм. Една вечер се разхождах по „Фридрихщрасе", главната им улица. Ние живеехме всъщност в Западен Берлин. И както вървя по улицата, изведнъж виждам пред себе си Конрад Вайд. Аз като тресната, само се спрях, погледнах го така, той отмина. Обърнах се след него и продължих да го гледам. А същата вечер даваха реклама за някакъв филм. Но рекламата я прожектираха върху небето над Берлин. Беше облачно, доста тъмно и прожектираха светлинни реклами на самите облаци, на самото небе. И аз вдигам глава и чета: „Ад". И нали думата се движи, буквите светят „Ад, Ад, Ад..." Тогава ми остана на небето се пише, че е ад. И аз го свързах с живота и много години след това използувах този образ в стихотворение.[24]

– А какъв беше този филм „Индийската гробница"?

– Не мога да ви го разкажа сега. Знам, че дълго се даваше у нас, имаше огромен успех. Оттам вече всички бяхме пламнали по Конрад Вайд. Той беше висок слаб човек, с изразителни ръце, играеше без много жестове, малко като си присвие очите, малка гримаса като направи и виждаш цялото му душевно преживяване.

В Берлин стоях около месец. Преди да потегля за Мюнхен, писах на Г. Райчев, че съм в Берлин, но нашите отиздоха в Мюнхен и аз искам да отида при тях, както се уговорихме, преди да се разделим. Той ми изпрати ето това писмо:

„ Мюнхен, 28.X.1923

Драга Лиза, получих писмото ви още преди седмица и, разбира се, веднага щях да ви се обадя, ако на другия ден не беше дошел дома зет ви, комуто съобщих каквото трябваше да ви се съобщи. И той обеща, че веднага ще ви пишат и аз се успокоих, т. е. дадох воля на леността си. Съветвахме се с Николая по вашата работа и според неговото просветено мнение най-добре е да поискате разрешение за оставане в Бавария (Мюнхен) от там, като се обърнете в Бълг. легация към Поменов той да ви изиска разрешение било от Баварския представител там, било направо от тукашните власти. Навярно той по-добре знае към кого и как да се обърне за тази работа. Тук засега безпрепятствено оставят само студенти, които представят документ, че са записани в университета или техниките. Всички други хора (освен командированите от държавата ни) имат доста главоболия и, разбира се, в края все пак остават тук. Но ще трябва да побързате и с разрешението, и с идването си тук, защото, виждате, работите всеки ден се разбъркват и никак не е чудно някой ден Бавария съвсем да затвори границите си, поне за чужденците, които не ѝ са много желани гости. Причините са понятни. Та решавайте!

Наистина писмото ви беше твърде голяма изненада и за мене, и за всички тук. Получих го нощем. Т. е. не нощем, а видях го на масата си в 2 часа през нощта, когато благоволих да се завърна след едно солидно пийване на силна тукашна бира. Взех картичката, погледнах най-напред „Берлин“ и адреса ви и без преувеличение отрезнях от изумление. Просто не вярвах очите си, не вярвах, че добре съм прочел и разбрал кой и от где пише! Но за щастие, нямаше никаква грешка — Лиза и никой друг!

Спомвахме ви много често с няколко момичета, ваши почитателки и най-вече с Николая Лилиев, който остана страшно възмутен от съюза, за гдето не ви приеха членка и не веднаж ме е уверявал (макар че съвсем нямам нужда от това, понеже и сам съм уверен), че в числото на онези, които държавата в бъдеще трябва да изпраща в чужбина първа между първите трябва да бъдете вие...

Писахме ви преди месец картичка от едно заведение тук с много и разнообразни пожелания. Но изглежда, че вие сте заминали, преди да дочакате нашите благопожелания. Впрочем моето пожелание беше, ако се не лъжа: „Стойте там и мечтайте за тук!“ Не знам с какви впечатления сте вие, макар че жените са по-способни към възторгвания, но аз и досега още не съм видял и изпитал поне една от толкоз многото препоръчвани, разказвани, хвалени и мечтани от нас прелести. Нищо още не ме е нито трогнало, нито възхитило, нито изненадало. Изглежда, че и ние там, от нашата бедна и оскъдна Българийка, сме могли кое-що да премислим, прочувствуваме и главно да си представим като как е аджеба насам. И не сме се много лъгали, освен в едно, че може би се лъжем! Прочее елате, чакаме ви да ни разкажете как можахте да извършите *подвига*.

Целува ви ръката

Гриша“

На гарата в Мюнхен ме посрещнаха Д. Узунов и Н. Лилиев. Но преди това пропуснах един епизод. В Берлин отивам да си взема билет за Мюнхен, заедно с тази пловдивчанка. Тя често биваше с мен и много ми услужваше. Даже ме заведе при една своя шивачка, защото като пристигнах, видях, че моето палто е някак старомодно за Берлин. Шивачката го прекрои и малко го стесни. Направи го да изглежда по-модерно. И тя ме научи да си вземем билети не за 3-та, а за 4-та класа. Те бяха вагони дървени като нашите трета класа, без кадифета и прочие. И там се видяхме с Тодор Христов, той малко по-напред, неговата опашка беше отдясно, а аз отляво. И така както беше малко по-напред, се обърна и се видяхме. Махнахме си отдалеч. С ръка посочи накъде отива.

— В Мюнхен ви очаква голяма българска група Олга Кирчева, Дечко Узунов, Николай Лилиев, Чавдар Мутафов, Светослава Славейкова, Фани Попова-Мутафова, Никола Михов, Георги Райчев...

– На гарата дойде и зет ми. Намериха ми квартира, но не можах да изкарам дори няколко дена. Преди всичко беше много скъпа, защото вън от наема трябваше да плащам и топлата вода, но онова, което най-много ме мъчеше, бяха безкрайно многото часовници в тази къща. И когато почваха да бият един след друг. И в моята стая имаше един с махала, който биеше. В коридора до вратата ми също. В съседния хол също. Тези часовници щяха да ме подлудят. Славчето Славейкова заедно с другите правиха, струваха, намериха ми стая в същия пансион, в който те всички живееха: Чавдар Мутафов и Фани, Славчето, Маша Узунова, Райко Алексиев, карикатуристът, не живееше в същия пансион, като че живееше другаде някъде.

Прекарахме коледната вечер в едно характерно немско заведение „кнайпе". Бяхме цялата компания, бира се пи, вечеря се. До късни часове свири музика, но не такъв шумен оркестър като днешните, а мисля, че само едно пиано имаше. Всички вече уморени, а аз понеже малко пия, изглеждам, че винаги съм в тон с компанията. После ми казваше Дечко всички клюмнали, Багряна седи така като икона. И Райко Алексиев ми нарисува такава карикатура.

В Мюнхен всеки ден бяхме някъде. Преди обяд по музеи, по пинакотеки. Тук Райко Алексиев много ми помогна, защото бе най-осведоменият по тези въпроси. Водеше ме по изложби... А вечер пък бяхме винаги на концерти.

– С кого ходехте на концерти?

– Със Светослава Славейкова, тя много се занимаваше и с живопис. С нея сме ходили по музеите, по пинакотеките, и на концерти. Най-често сме стояли прави на концерт. Изслушахме целия цикъл на Вагнер. Когато беше по-хубаво времето, сме излизали в един парк, където срещнах Томас Ман. Н. Лилиев ми го показа. И мисля, че това беше преди обяд, хубав зимен ден. Излязохме в парка и помня, че беше с някаква черна пелерина. Сам се разхождаше. Н. Лилиев си работеше главно в кафенето. Там отиваха българите и Николай си имаше едно ъгълче и всичко си пишеше там. Защото топличко и тихо, спокойно, не като нашите така шумни кафенета. Всеки си пие кафето на масата и си говори не да го слушат всички наоколо. Немските кафенета, както и виенските, бяха много приятни. Гюро Райчев не можеше да свикне с този живот, не му харесваше. А Дечко ме е водил в ателието на професора, от когото вземаше уроци, един известен професор. И ме заведе в ателието, дето работи. Макар че животът беше тежък, но инак бе пълнокръвен културен живот. Зимата прекрасна. Един хубав сняг. Булевардите с тези оскрежени павета като в приказка. Приказен беше Мюнхен. И настроението се засилва от тази стара черква. Спомних си, като ходим вечер, осветлението силно, и снегът силен и нашите сенки се движат по снега, или както съм казала „зигзаги правят". Само че получих писмото от съпруга си, че детето е много болно и вече ми се развали всичко. Мислех да се връщам.

— В Мюнхен ли пишете стихотворението „Майчина песен“?

— Не, мисля, че там го прочетохме отпечатано във „Вестник на жената“. Спомням си, като дойде вестникът, всички от пансиона така се събрахме.

— И в края на декември получавате писмото на вашия съпруг...

— Да, и се върнах. И намерих, че, слава богу, детето си е добре. Не е било болно, а писмото е само една примамка, за да се върна.

— В началото на 1924 година вие за първи път получавате награда от 5000 лева от Министерството на народното просвещение.

— Да, това беше поощрителна награда. Разбира се, зарадва ме. Защото едно, че аз нямах пари, и друго, чувствувах, че моите стихове са получили обществена оценка. Чудеше се К. Гълъбов, член, мисля, на журито, че Вл. Василев, на когото аз сътруднича, е гласувал против мен. Той винаги така правеше. По този начин не даде наградата на Матвей Вълев. „Да не кажат хората, че аз само своите хора ценя.“

— К. Гълъбов пише една статия, в която казва, че тази година наградите са раздадени справедливо. И на тази статия отговаря Гео Милев в „Пламък“.[25]

— То е ясно, щом е в „Златорог“...

— А вие срещали ли сте се някога с Гео Милев?

— Аз никога не съм се запознавала с Гео Милев. Никога. Никакъв контакт, никаква връзка, никаква дума, разменена с него. Като приятелка на Коста Константинов познавах бъдещата жена на Гео. Не съм имала връзка с нея след това. Аз съм се срещала с нея, виждала съм я, ходили сме заедно в градината, у нас само докато беше с Константинов. А след като се ожених, бях вече откъсната от всичките си литературни среди. През 24-а година се смятах вече сътрудница на „Златорог“ и всичко, което се сипеше срещу списанието, се сипеше и върху мене. Знаете ли, на мен пък никога не ми правеше особено силно впечатление: нито се ядосвах, нито страдах от това. Не знам защо! Така го приемах. Дали съм прочела самата статия не знам. Но знаех факта. Той беше писал за „Кукувица“, без изобщо да разбере тази кукувица, която снасяла в чужди гнезда и пр., и пр. Да не може той да почувствува стихотворението, да почувствува духа на народната песен, да не почувствува този скрит стремеж на една българска жена да излезе, да се прояви, да покаже, че и тя има нещо, което да даде в изкуството и литературата. Нищо, приемам го така. Аз даже не четях критиките. Не се интересувах да ги търся: казват ми, че има някъде нещо. Да се заинтересувам, да намеря вестника или списанието не.

— Не се интересувате?

— Не! Има много работи, които ги научих от Йордан Василев, когато пишеха книгата. Той ги намираше и ми казваше. Аз не знаех например, че Клинчаров също е писал против мен. Научавах ги по-късно тези работи. След като излязат, мине време и някой ще ми каже нещо.

– През този период отново се връщате към Ана Ахматова: почвате да превеждате и печатате в „Златорог".

– Да. Владимир Василев ми поиска. Мисля, че бяха се уговорили със Стратиев да напише статия и към нея аз да преведа стиховете. А не си спомням К. Константинов кога и къде е превел няколко стихотворения от Ана Ахматова.

– Но вие след това срещнахте ли се лично с Ана Ахматова?

– Много късно се срещнах. На 17 декември 1963 г. в Москва. А тя, мисля, почина през 1966 г. Срещнахме се като стари познати. Без да сме се виждали преди това. Тя ме знаеше, превеждала ме е. А по-късно вече знаеше, че и аз съм я превеждала. Обичаше България, защото първите преводи на чужд език от нея са направени на български. Срещнахме се в Москва в една къща на актьорско семейство, приятели на А. Ахматова. Когато идвала в Москва, винаги отсядала у тях, не в хотел, като в близко семейство. Тя не можеше да излиза. Беше много пълна и не можеше да ходи, прекарала бе инфаркт. Седнахме на една маса в хола и тогава двама от семейството бяха хванали под ръце Ахматова и я доведоха на масата. През цялото време седяхме около масата и говорихме. И съвсем естествено, като стари познати. Тя ми рецитира свои последни, тогава написани стихотворения. Помоли ме и аз да й кажа някои мои стихотворения. Тя ги казваше наизуст, и аз наизуст. Имаше алтов, плътен глас, бавно говореше. И ми подари тогава един портрет. Ето и самата снимка с надпис: „Елизавете Багряне в память первой встречи. Анна Ахматова. 17 дек. 1963 г. Москва."

– В началото на април 1924 г. вие сте приета за член на Съюза на българските писатели. По това време председател на съюза е Михаил Арнаудов.

– Но защо съобщението ми е подписано от К. Константинов? Имах го това съобщение. Помня много добре, че беше подписано от К. Константинов. И на ръка писано, защото нямаха пишеща машина: „Съобщаваме ви, че вие сте избран за член на Съюза на писателите."

– А как е станало това, знаете ли някакви подробности?

– Не ги знам. Аз го научих като факт. Как е станало, после, като аз самата станах член в съюза, видях, нали. Предложат се имената устно и се гласува общо, с открито гласуване.

– Е, добре, какви предимства ви даде членството в съюза?

– Имаше. Например ние можехме да пътуваме първа класа безплатно по железниците, навсякъде, в цяла България. Това беше голямо улеснение. А други не! Когато се основа по-късно Пенклубът, тогава вече имахме възможност да излизаме и в чужбина. Но не е като сега. Нашите хора обикалят цял свят. Преди, за да отида за 10-15 дена някъде, цялата година си спестявам от малката заплата, от храната, от всичко, да си събера и замина.

– Пак през 1924 г. правите вашия дебют в детската литература. И тук виновникът е Ран Босилек вероятно!

— Да! Той сам идваше на улица „Брегалница“ и ме молеше да дам нещо, да напиша, а на мен тогава ми беше лесно, имах дете и живеех с неговия растеж, забавления, с играчките, които исках да му направя. Преди да имам детето, не съм писала детски работи. Първото ми детско стихотворение е публикувано в списание „Детска радост“.[26] Малко по-късно вече може и другаде да съм печатала. Ран Босилек беше много симпатичен. И като редактор умееше да те привлече, сам ще дойде вкъщи, ще моли. Като го напишеш, ще дойде да го вземе. И хонорари колкото може плащаше. Ходили сме с него по литературни четения много пъти, умееше да говори на децата забавно. Имаше дар слово. Особено когато се задаваха за децата празници, честувания, ходехме из цяла България.

— А след Девети продължихте ли да му сътрудничите?

— Да! Имам доста книжки.

— Първата ви книжка е през 1931 г. „Търкулната годинка“.

— Георги Атанасов, тогава млад художник, я беше илюстрирал, а Чипев я издаде. Филип Чипев бе най-близък с нас, дружехме много. С жена му също. Имаше книжарница на булевард „Дондуков“, един горен етаж. Чипеви са ми издавали, мисля, и „Звезда на моряка“.

— Да, така е.

— И Георги Цанев ми беше коректор на стихосбирката. Там, в самото издателство идваше и правеше коректурите. Дечко Узунов направи корици за „Звезда на моряка“, но мисля, че не на първото издание. Едно от изданията на „Звезда на моряка“ е с корици от Дечко Узунов.

— През 1924 година много важни събития се случват във вашия живот: за първи път участвувате в едно литературно четене.

— А, то беше историческо. Посветено беше на 10-годишнината от смъртта на Яворов. На 2 декември 1924 г. в 45-а аудитория. Тогава в Народния театър се състоя официалното честуване. Там бяха Дора Габе, Лилиев, Елин Пелин, всички други. А аз бях в групата на тогава младите, макар че все пак бях малко по-възрастна от тях. Взеха ме в своята група Каралийчев, Разцветников, Вл. Полянов, Цанев, Фурнаджиев, Д. Пантелеев и Йордан Стубел. Това бяха хората, които участвуваха в това четене. А то беше наистина чудно! 45-а, най-голямата аудитория, беше претъпкана, холът претъпкан, посетители по стълбището, та чак на улицата. И от улицата викаха, че и те искат да чуят. И ние четяхме веднъж в залата, веднъж в хола и веднъж по стълбището. По три пъти просто излизахме да четем. Аз бях написала едно стихотворение специално за Яворов, което не знам къде изчезна и досега нямам нито копие, нито е печатано. Просто за случая го писах. Четох го и когато ходихме в Чирпан. Дали из пътя някъде се загуби, какво стана не знам!

— И нищо не си спомняте от него?

— Нищо не си спомням.

— А какво друго четохте още?

– Мисля, че четох „Вечната“ и с народните мотиви, които бяха тогава написани. Не мога точно да си спомня кои са били завършени. Мисля, че редовно четях това за майката.

– Какво четоха останалите участници в четенето?

– Каралийчев чете „Куршуменото кладенче“, Фурнаджиев – „Конници“, а Цанев произнесе слово за Яворов. Да! Голям успех, много голям успех. За официалното честуване никак не се говореше, а само за нашето. След това ни поканиха от всички читалища. И ние направихме една голяма обиколка из страната. С нас дойде и Николай Лилиев. Организира я племенникът на Яворов Найден Найденов. И първият град, който посетихме цялата група, беше Чирпан. А като отидохме в Казанлък, присъедини се и Чудомир.

– А тогава родителите на Яворов бяха ли живи още?

– Брат му беше жив, по-възрастната му сестра и баща му също. Помня, че ми беше много студено и ме питаха какво искам да пия. Казвам: „Моля ви се, ако може един горещ чай!“ Добре, ама те не знаеха да правят чай. Турили един чайник и пуснали вътре чая да ври. Вря, вря, вря чаят, като ми го наляха, той черен. Не знаеха хората как се прави.

– Виж, вино могат, но чай не...

– Всичко друго могат, но чай не. И помня, че тогава съм яла хляб от загария, какъвто не знам друг път да съм яла в живота си. Така ми се видя хубав. Бял един такъв, подпухнал. Хората бяха приготвили какво ли не. А аз само гледах да взема коричките от този хляб и така ми беше вкусно. У тях мисля, че ядох нещо, което никъде другаде не съм яла: печени кюфтета на скара от бялото месо на пуйки. Нещо съвсем особено. А пък виното, аз по него не съм много, но младите много го харесаха чирпанското вино, черно, гъсто. Много силно вино.

– Тогава Фурнаджиев и Каралийчев са прекарали навярно една хубава вечер, защото те обичаха червено вино.

– О! С Фурнаджиев сме пили и мелнишко вино. Но тогава мисля, че и Светослав Минков беше с нас. И в Мелник всеки ни кани у тях, в тяхната къща да отидем, тяхното вино да опитаме. И доста се натрупа вино, защото навсякъде по една глътка да пиеш, а те не пиеха по една глътка... А не стига това, когато щяхме да си заминаваме, ни купиха по една дамаджанка и ни напълниха от собственото си вино. Но Св. Минков и Фурнаджиев през цялото време в трена си пийваха и не знам дали дамаджаните не останаха наполовина до София.

– Освен в Чирпан, това четене изнасяте в Казанлък и в Стара Загора.

– В Стара Загора за първи път се запознах с Иван Мирчев и Иван Хаджихристов. Иван Хаджихристов чете своето прочуто стихотворение „Ана“. А после дойде с нас в Казанлък. В Казанлък беше много интересно, защото ни заведоха в някакво заведение, в една изба, дето масите и столовете бяха бъчви и бъчонки. По-малките бъчвички служеха за сто-

лове, а по-големите за масички. И там беше един гуляй безкраен, до сутринта.

— И Чудомир с вас, и Каралийчев...

— А, то беше приказно. Имаше нещо смешно в квартирата, която на мен ми дадоха в една нова къща, на аптекаря в града, съвсем нова, модерна. Добре, ама нямало отделна празна стая и някои от нашите ли през нощта спали в коридора. Но спали до вратата на моята стая. Ах, що не мога да си спомня тази история. Какво смущение е настанало, когато дошли при хазяина и му казали, че аз трябва да спя в неговата къща. Как не съм ги записвала тези работи! Те бяха интересни. Защото имах и такива случаи, те ме пазеха. Сред тях аз бях една жена. И на един от моите юбилеи в Руския клуб А. Каралийчев разправя за тези наши пътувания, за един случай в Търново. Казва, ний всъщност всички бяхме влюбени и всички я пазехме един от друг. Когато наближихме Търново и погледнах през прозореца на вагона, Търново ми се видя наистина като един кристален полилей, пуснат от небето. Тези прозорци като светят в снежната нощ, когато всичко е бяло, в бели кристали светят лампите. И понеже отивахме вече към зима, бях си купила нови шушони, но в куфара ми. По-рано не стана нужда, но като видях от влака Търново в сняг, извадих шушоните и си ги обух. Мъжете винаги ходеха някак бавно. Аз обичах да ходя бързо. И все като ходя, ходя, излизам напред. А те след мен. И Н. Лилиев почнал:

Лиза във шушони,
който я съзре,
тръгва да я гони,
докато се спре.

И това го помнеше Вл. Полянов и след много години ми го каза. Тогава ни настаниха в стария хотел. Всичко хубаво, но аз съм се уморила и искам по-рано да се прибера. А знам, че те ще останат да пият до сутринта пак. И казвам: Аз съм уморена, ще се прибера. Обаче те забелязали, че някой от публиката ме гледал и тръгнал след мен по стълбата. Искал да ме настигне. А те го хващат и хвърлят от стълбата надолу, за да ме спасят. Каралийчев го разказа на моя юбилей. Моят съпруг беше там и много се смя.

Всички се хранехме вън. Аз нямах стая, нямах семейство и обикновено се хранех в Дома на изкуствата, който беше общ за всички изкуства, журналисти, писатели, художници. Той се помещаваше на площад „Славейков“, дето сега е сладкарница „Хавана“. Сградата беше частна, принадлежеше на богато семейство. И журналисти, и писатели бяха наели тази къща общо. Градинката беше много хубава и лятно време там вечеряхме, там обядвахме. И сме обядвали тримата — аз, Ангел Каралийчев и Кольо Фурнаджиев. Играеха табла, викаха, ругаеха се... По едно време, като вдигнаха таблата, двамата се сбиха. И дори на единия уст-

ната беше разкървавена. Боже, аз останах втрещена, сега какво да правя, те се бият! Мисля, че вече няма да се видят, няма да се чуят! Станах и си отидох! Вечерта ги гледам пак заедно. Не можех още да разбера как може да се сбият и пак да бъдат заедно. И то за табла.

И пак една такава луда вечер. Храним се в същата тази градинка, но тогава беше при нас седнал и Симеон Андреев[27], пишеше разкази. Много влюбен в Донка Константинова и заради нея, понеже не признаваше нищо друго освен Габрово и Габровския манастир, дойде в Париж чак. И не харесваше яденето в техните ресторанти. Все говореше за един торос. Аз не знам каква е тази трева, нещо като магданоз ли е, джоджън ли. В Габрово не можело чорба без нея. И една вечер, както седим и сме вечеряли, ама вече доста късно станало, той каза: „Ще ви заведа в Габровския манастир! Ще вземем такси и ще заминем." Абе как? Така! Не! И ние с всичкия си акъл добре! Аз трябваше да си отида вкъщи да си взема дреха, пътуваш нощем, минаваш през балкана, да си взема тоалетни работи, за спане... И с всичкия си ум тръгнахме среднощ и на разсъмване пристигнахме в Габрово. Той беше габровчанин и първо ни завежда у сестра си на гости. Гости на разсъмване. Горката, като ни видя няколко души, а ние изморени, пребледнели, не спали цяла нощ... Жената ни направи закуска, нареди ни там да си починем. И след това потеглихме за Габровския манастир. Стигаме там вече по тъмно, затворили портите. Не ни отварят, имаше тропане по портите, викане. Но след това прекарахме три дни в манастира. Беше много хубаво. Местност прекрасна, чудна!

– А ядохте ли чорба с торос?

– С торос, разбира се, и то с лук. И аз пак не разбрах и досега не знам какво е *торос*. И питам, и разпитвам за тоя торос и досега.

– Истински българин гастроном-патриот.

– Да, съвсем, съвсем, и то габровец. Но не габровец, както ги наричат скъперници, стиснати, не! Той е единственият човек, който знам да рецитира наизуст „Кървава песен". Цялата! И щом пийне малко, почне: „Балканът..."

– А защо не се ожениха с Донка Константинова?

– Аз мисля, че тя не беше влюбена в него. Той не беше неин тип.

19. XII. 1981 г.

– През януари 1925 г. вие се разболявате...

– Аз бях още в мъжовата си къща и се разболях много тежко. Имах висока температура, до 41° стигна, с рязко повишаване и рязко спадане. Това болезнено състояние намери след това отражение в моето стихотворение „Животът, който иска да бъде поема": „виждах някакъв образ черен, който идва над мен". Нямахме никаква връзка с Боян. Веднъж Маня дойде да ме види, аз съвсем бях отпаднала и викам: Виж в какво

състояние съм. Не знам какво ще стане по-нататък с мен и не знам дали ще можем отново да се свържем с Боян. Вследствие на този разговор с Маня тя му предала моите думи малко по-усилено и тогава той ми писа.[28] Но аз оздравях и му пратих по сестра си едно писмо. И той много радостен ми отговаря, че нищо не може да ни раздели, че нищо не значат външните причини, външните пречки, ако в нас има една общност в мислите и преживяванията. И като оздравях, все пак пред мен оставаше въпросът какво да правя. Най-важното беше детето, нали. Нямах квартира, нито възможност да го взема при мен, защото трябваше да работя 8 часа като чиновничка, библиотекарка. Като се разделих с Шапкарев, отидох вкъщи при нашите. И тогава почнах да работя. Моите приятели и Боян имаха близък в Министерството на търговията и ме назначиха там. Инак нямаше никаква възможност да живея.

— В писмото той казва, че когато сте били разделени, е в постоянна неизвестност за вас.

— Той не знаеше къде живея даже.

— Но има кошмарни преживявания, някакви болезнени халюцинации.

— Ах, да, той пише в писмото...

— И има един много интересен момент, когато казва, че както е лежал в леглото, изведнъж една бяла светлина, от лявата страна се появява една бяла светлина и му се струва, че вижда вашия образ.

— Казва: „бях сигурен, че тази светлина си ти".

— И в този момент всичките му тревоги и всичките му кошмари... изчезват.

— Изчезнали, и той пишеше там, че всичките тези дни с никого не се е срещал, не говори. Тропат на вратата му, но той не отваря.

— Но вие, когато получихте писмото, можете ли да кажете, че в този момент вече е настъпило рязко подобрение в здравословното ви състояние?

— Ами изглежда, че е така, защото температурата почна да спада. Лекарят, разбира се, идваше всеки ден. Някаква инфекция имах в кръвта. Затова правех и тези високи температури.

— И на 16 април 1924 г. вече решавате окончателно въпроса.

— И това е рожденият ми ден... Като че тогава турих рязка граница в живота си. Трябваше, без да забележи свекърва ми, да си прибера багажа в един куфар. Всичко друго оставих, дори и книгите си, които имах, всички не взех. Но моите лични тетрадки със стиховете си ги прибрах. Разбира се, много тревожно ми беше и най-важното е, че ми беше много мъчно, много тежко. Но си казах: Или сега ще свърша, или никога няма да свърша. И беше много интересно, когато първи път се срещнахме с Боян. Да, 1925 година беше това. Аз не смеех да отида при него, защото ми казаха, че моят съпруг е наел хора, които да ме следят. И не можехме да се виждаме. Знаех, че на всяка премиера на нова пиеса той е там с Н. Лилиев. И аз отидох, като знаех неговото място в театъра, де-

то сяда, аз взех място съвсем на другата страна на театъра. И дори през антрактите не се събрахме, а само се разминахме в кулоарите. Но след това г-жа Калина ме извика да отида у нея. Имаше една рускиня, Дора Габе я знае много добре, възрастна жена, тогава беше 70-годишна. Приятелка и на Дора, и на Боян, изобщо културна жена, която много четеше. И аз отидох у г-жа Калина. Тя живееше на ул. „Росица". На втория етаж пък живееше д-р Транен със своите дъщери, пак руски евреи. И тогава вече се разбра, че не можем да се разделим, не трябва да се разделяме с Боян. Почнах да работя. През май ходихме за известно време в Банкя. Той си взе отпуска. Пак ми беше препоръчано да правя бани. И там си спомням, беше май месец, ние излизахме с него на разходка. Той много обичаше да ходи, беше турист. И когато излизаше сред природата, ставаше съвсем друг човек. На катедрата го знаех като аскет, всред природата се превръщаше на млад, жизнерадостен студент. Така се променяше! Помня, че ходехме в гората на баира, отсреща над гарата. Но нали е майско време, изведнъж облаци се зададоха и имаше гръмотевица. И си казах: „Първата гръмотевица през тази пролет!" Написах едно стихотворение за тази гръмотевица – „Първи гръм през май". На масата в ресторанта, дето се хранехме, имахме наши общи познати – семейството на Станишев. Значи там беше най-малката дъщеря Милка, омъжена вече. Почина много рано.

В Банкя Боян все проектираше едно бъдещо пътуване в чужбина. И действително, нали в тази същата година и в писмото си пише няма ли да се осъществи нашето отиване.

– Той се запознава с вашето творчество още когато е в Полша, през 1924 г.

– Какво се запознава, прочита стихотворението „Майчина песен".

– А вие на 24 март 1925 г. започвате да работите в библиотеката към Министерството на търговията. И така проектираното пътешествие се осъществява през юли месец 1925 г. Заминавате за Париж, обаче минавате през Букурещ...

– Защото Б. Пенев беше писал статията „Сръбският шовинизъм"[29] и понеже беше получил някакви заплашвания, реши да не минаваме през Сърбия, затова избрахме Румъния. Там се спряхме и той отиде и доведе Йордан Стратиев. Обядвахме заедно в ресторант. Престояхме само няколко часа в Букурещ. Стратиев ни изпрати на гарата. А в Париж ни посрещна бачо Кольо Михов, който ни беше гидът. Боян познаваше Париж, аз не го знаех. За мен беше първо отиване. Много добре помня, като слязохме на гарата Сен Лазар, ни чака бачо Кольо. И понеже дълго се пътуваше с влак, две денонощия и един ден, без вагон ли, аз се бях схванала просто. Бачо Кольо каза: „Вий сте много изморени, трябва да закусите и да пиете едно хубаво френско кафе с кроасани", които няма да забравя. Това кафене беше на брега на Сена и на бул. „Сен Мишел", на ъгъла, то си съществува и досега може би. Седнахме отвън на масичка и аз за първи път гледах отсреща Нотр Дам, и Сена, и това движение, и тези

корабчета в Сена. Макар че беше още ранна сутрин, животът беше започнал. И след това изникна въпросът къде да се намери хотел. Бачо Кольо предложи да отидем близо до неговата квартира, недалеч от театър „Одеон". Настанихме се в хотела и бачо Кольо каза, че ще дойде да ни вземе и да ни заведе в ресторант, който е много близо и до него, и до нашия хотел. И там неочаквано, боже мой, колко е малък светът, ние мислим, че сме се скрили, че българин вече няма да ни види, и както обядваме, изведнъж някой се развика: „О, добре дошли!" Малчо Николов![30] И като пресегна да се ръкува с мен или с Боян, бутна и разля нещо върху масата. Много смешно беше. И също така се сблъскахме с някого в метрото при слизането на стълбите. Пак срещаме познат българин.

Дъждовен беше юни. А аз имах само едни обувки. Спомням си, че вечно краката ми бяха мокри и ми бе студено. Една вечер отидохме в кафене, дето се събират писатели, художници, артисти. Вътре такива дълги канапета, а целите стени в огледала. Тогава беше на мода едно червило оранжево и като погледнах жените, всичките като цъфнали портокалчета, а пък аз бледа, бледа. В огледалото изглеждам, като че съм мъртва. И на другия ден излязох и си купих червило. Ходехме по цял ден. Не знам защо Боян имаше тази страст да обиколим всички гробове на известни писатели, големи хора. Обиколихме всички гробища из различните квартали.

— Кои гробове посетихте?

— На Оскар Уайлд, и ми направи впечатление, че на гроба му имаше един правоъгълник от черен мрамор, продълговат, на тясната страна отпред глава на сфинкс, със златен надпис: „От една непозната". Освен него видяхме гроба на Мюсе. В Университета М. Арнаудов ми възложи да напиша реферат за лириката на Мюсе и аз знаех стихотворенията му, за вървата над гроба. Отидохме да видим тази върба и този гроб. Още на Бодлер. На Бодлер е една плоча и на плочата той е легнал в цял ръст. Много обичах поезията му. И на гроба на Шопен, разбира се! И на дамата с камелиите на Монмартър ходихме. И там ме потресоха просто букетчетата теменуги и визитни картички, поставени на гроба. Значи толкова години след като книгата е излязла, все още има хора, които отиваха там на поклонение.

— Кои други места сте посетили още?

— Обикаляхме самия град, по музеи, Лувъра, частни галерии. По цял ден ходехме. Вечер се връщах, капнала от умора. Трябваше да се види всичко. И всяка вечер бяхме на театър или на опера. Бачо Кольо ни доставяше билети за операта, разбира се, най-горе, там при ангелчетата. Понякога просто само слушахме музиката, а не можехме да видим играта на сцената. Но Боян също много обичаше музика и той не можеше без музика. В Париж прекарахме малко дни, една седмица. Тя беше изпълнена с непрекъсната умора, умора. Обикаляме, гледаме, слушаме. Боян си носеше още оттук един гид за Париж; още оттук с план, всичко

предварително обмислено. Той си беше записал какво трябва да се види, дори гробовете отбелязал, всичко, което трябваше да посетим.

В Париж ние посетихме сестрата на госпожа Калина, запознахме се с нейния син. След много години, когато с Дора бяхме заедно в Париж, тогава синът на г-жа Калина ѝ помагаше нещо в преводи. Дора беше приготвила някаква сказка за Йордан Йовков и трябваше да се преведе на френски. А на нас помогнаха да отидем на океана, хем да бъде хубаво място на самия бряг, и хем да бъде евтино. Някакъв техен познат беше ходил преди това и се хвалеше. Минаването през Бретан много ме впечатли. И градчетата, и хората, и всичко. Те не са французи като французи. Съвсем друг тип. И езикът им прилича малко на английския.

– В какъв смисъл по-друг?

– Не са така веселяци, приказливи, а по-сериозни, мълчаливи, жените им винаги в черно облечени. Когато има буря, като черни птици по брега стоят, чакат да видят ще се върнат ли техните мъже. Но Боян и тук се беше приготвил. Той беше взел стихосбирката на ...

– Жозе Мария ди Ередия.

– Ередия, да! Ние още във влака, като отивахме към Пулдю, четохме стихотворенията.

– А с какво ви направи по-особено впечатление природата на Бретан?

– Ами не е тази буйна, тази весела растителност на Южна Франция. Там има цели градини ябълкови, но съвсем особени ябълки, които никой не бере за ядене, и от тях правят виното „сидр". На масата в пансиона, дето се хранехме, винаги се слагаше вино, то влизаше в пансионската такса. Пейзажът е равен като пясъчна дюна и всичко, което виждаш, го виждаш като силует на небето. Защото няма отникъде никаква планина или височина да закриват. Винаги виждаш един голям хоризонт и ако човекът е изправен или ако е дърво, всичко като силует се отразява на небето. С Боян си бяхме дали среща при една вятърна мелница. Той излезе по-рано, аз по-късно, трябваше да се приготвя. И отдалеч го видях именно така: пясъкът, хоризонтът и той изправен, голям до небето, дори косата му в самото небе. Толкова висок. Така изглеждаше в перспективата там. А на тази мелница приливът на океана едва не ме отвлече един ден. Защото аз си играех с океана. А Боян се пазеше да влиза в морето. Сигурно е имал някаква болка, защото действително след едно потапяне във водата му се явиха болки в корема. Веднъж само влезе и повече не влезе. И това е било този апандисит, който го отнесе. Боледува там няколко дена, не излиза от къщи. От Париж си бях купила на тези разпродажби едно копринено парче плат съвсем на безценица. Седя при него цял ден и си скроих и уших една рокля, с която като дойдох тук, в София, всички казаха: Багряна се е пременила от Париж. Аз я уших на ръка там, седейки край Боян. Той не можеше да излиза. Като му мина, пак почнахме. Разгледахме градчето, което е наблизо, с много старинна църква Кемперле. Много хубаво градче, съвсем средновековно:

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

БАН БИБЛИОТЕКА

постройките му, църквите, училищата. Събрах от океана едни охлювчета, каквито у нас няма. Жълти, жълти кехлибарени и малки. Донесох си цяла кутия, но с моето блъскане от квартира на квартира не знам какво станаха. Оцеляха едно дървено обущенце и една вазичка. Толкова други неща съм загубила, но те стоят. Целият ми апартамент беше разрушен, вазичката беше малко счупена, но все пак оцеля. Само това ми остана единствено като спомен, освен вътрешния спомен, разбира се.

— Колко време престояхте в Пулдю?

— Двайсет дена, а може би и по-малко, защото моята отпуска беше един месец всичко. Около двайсет дни. След като изтече отпуската ми, аз се върнах сама, а Боян имаше повече и остана.

В Париж се снимахме с три български учителки по литература, бивши негови студентки. Образувахме цяла група с тях, ходихме из околностите, например във Версайл. Имаме снимки с Боян и те. Обикаляхме всичките там забележителности в околностите на Париж.

— А как ви посрещна София?

— Ами София с клюките, разбира се. Приятелят на Боян, Петър Тодоров, който устройваше вечери в големия си апартамент, беше нещо като меценат, купуваше картини, имаше хубава библиотека, та той беше казал: „Чак на Атлантическия океан да отидат и да не ни предупредят!" И затова в писмото[31] си Боян ми пише: Приятелите искат всичко да знаят между нас.

— След връщането ви от Париж, през 1925 г. вие пишете „Стихии".[32]

— Аз си спомням само ефекта, който направи. Огромен. В Дома на изкуствата аз слязох да вечерям и като влязох, просто всички почнаха да ме аплодират. Станаха на крака и почнаха да ме поздравяват. Аз се чудя какво става, защо. А то за „Стихии". Помня Мара Пенкова, тя беше много буйна, като дойде, че като ме стисна, изпукаха ми костите.

В Алианс франсез изнесох сказка[33] за Бретан. Директорът Жорж Ато ми даде някакви материали, защото всичко не можех там да го намеря, изобщо упъти ме. Говорех обаче на български, не се решавах на френски.

— А какво представляваше Жорж Ато?

— Той беше добър приятел на България, обикна много България, дружеше с нас. Знаеше български, е, така, като чужденец.

— С тази сказка вие тръгвате из страната...

— Навсякъде я четях и тя правеше впечатление на хората, защото ставаше дума за непозната страна, за океана, за приливите и отливите, за охлювите, които събират, когато има отлив, на километри ходиш по дъното на океана. Правеше впечатление и много се харесваше.

— А имате ли я запазена?

— Не знам дали я имам. Не съм я публикувала никъде. Тя беше един свитък и на ръка писано. Направих с нея един кръг, започнах от Южна България и се завърнах в София през Северна. Читалищата се обаждаха едно на друго: днес сме в един град, телефонират на следующия. Как-

НАЦ
АЗЕТОПЛАНА

то е железопътната линия. И слизаме, четем, на другия ден заминаваме и вече е телефонирано на следващото читалище. Хубаво беше, защото хората бяха жадни да чуят нещо. Дора четеше сказка за детската литература.

– Със спестените от сказките 11000 лева отивате втори път в Париж. През 1926 г. се появява стихотворението „Моята песен". Има ли конкретен повод раждането на тази творба?

– То се зароди, като бях в Бретан. Аз никога не пиша в момента на пътуването. Само може да си отбележа една-две думи, колкото да ми напомня. И след като се върнах тук, го написах. В него вложих просто всичките лоши преживявания през войната, настроението, с което заминах, и как виждах България онеправдана, измъчена, разсипана икономически, културно и всякак. Докато с Боян бяхме, един ден се получи тъжна вест: Една колония деца са били на курорт. Внезапно идва вълна от прилива, много силна, и ги подбира всичките. Загинаха 50 деца. Това именно ме потресе. Кое ме подтикна да напиша тази песен? В селцето имаше едно малко магазинче. Един ден отидох да си купя пликове за писма. Жената, която продаваше, ме запита откъде съм. Аз и сега виждам лицето ѝ, у мен зрителната памет е много силна, с едни такива зелени, дълги очи, черни вежди, малко намръщено. Казвам: Българка съм. България! Отговаря ми: Аз съм чела нещо във вестника, че там има вечно война (нали тогава у нас непрекъснато имаше бунтове, убийства) и вечно сняг. Нейните думи ме накараха да реагирам, да напиша всичко, което наистина съм преживяла, да разкажа каква е България.

– Може ли да се каже, че са изиграли ролята на една искра?

– Точно, подпалят онова, което е било в мен. Често ми се случва известно време не пиша, правя всичко друго, само не пиша. Но нещо се акумулира и в даден момент една такава мъничка искра трябва да прехвъркне. Това може да бъде думичка само, да видя нещо; да чуя нещо отнейде и творбата моментално се ражда.

– Да, но думите ги чувате в Бретан, а стихотворението пишете в България.

– Да, след като се върнах. Аз нося много дълго стиховете си, понякога по цели години.

– Другарко Багряна, бихте ли казали какво е бил Б. Пенев за вас като поетеса?

– Той ме поощряваше много. Чудех се, че не ми прави никакви бележки върху стиховете, освен за логическото ударение, както ви казах. Думата да не получава изкуствено ударение. На две-три места даже сам беше турил ударения. А иначе не ме е карал нищо да поправям. И все казваше: „Имаш вече доста стихове, трябва да помислим за книга!" И дойде тази фатална 1927 г. След неговата смърт боледувах два месеца, едва се съвзех. И щом се съвзех, почнах да ги подреждам, написах още някои нови, оформих циклите.

— А смятате ли, че когато сте чели заедно с него наши и чужди автори, той го е правил съзнателно, за да ви насочи към нещо, което ще ви бъде полезно като поет?

— Може би! Но той купуваше тези книги преди всичко за самия себе си. И после ги четеше на мен на глас и говорехме върху тях.

— Това е така, но има книги без пряка връзка с неговите научни занимания.

— Сигурно е имал такава предварителна мисъл да ме въведе, да ме съприкоснови с нещо, което не съм знаела още. Той живееше само с литературата, с музиката и природата.

— Когато му поднесохте вашата тетрадка със стихове, направихте ли предварителен подбор?

— Не, както си беше! Аз не я приготвях тогава, аз си я имах.

— Само публикувани ли творби съдържаше или и непубликувани?

— Имаше и от двете категории.

— В тази тетрадка имаше ли оформени цикли или не?

— Не! Както са излизали или както съм ги написала.

— Книгата беше ли вече цялостно композирана?

— За книга не сме говорили. Може би щяхме да говорим, когато издаването ѝ беше вече предстоящо.

— А познавате ли брата на Боян Пенев Никола Пенев?

— Да, познавам го. Познавах и жената на брат му. Никак не си приличаха и по външност, и по темперамент.

— Какво беше отношението на Б. Пенев към него?

— Той правеше всичко, каквото трябваше за него, когато Никола Пенев имаше нужда от помощта му. Обичаше брат си.

— Бихте ли разказали за сбирките в дома на Михаил Маджаров?

— Те живееха на ул. „Славянска“, в самостоятелна къща. По-късно къщата беше разрушена от бомбардировките. Там загинаха всички близки на Ана Каменова, и баща ѝ, и майка ѝ, и сестра ѝ, и племенниците ѝ. В техния дом наистина ставаха приятни срещи. Много приятни. На тях винаги се говореше за изкуство, за живопис, за музика. Присъствуваха много хора: артисти, певци, музиканти и литератори. Цвета и Вл. Василеви, Фурнаджиеви, Каралийчеви, Цаневи, също роднини и познати на домакините. Михаил Маджаров и жена му присъствуваха, докато траеше вечерята, след това двамата се оттегляха на горния етаж, където беше спалнята им, а ние оставахме. Долу имаше голям хол, от лявата страна на вратата беше кабинетът на Петко Стайнов, отдясно двойна врата към столовата. В средата сервирана голяма маса на крак. Всеки си взима в чинийка вечерята. Приготвени много работи, имаше всичко, наредено, нарязано.

— А Михаил Маджаров вземаше ли участие във вашите разговори?

— Обикновено имаше и хора от неговото гнездо, така да се каже хора политици, като например Бобчев. Те бяха с него съседи. Делеше ги една ограда, имаха даже комшулук и родство някакво. На ул. „Славянс-

ка“ живееха и Губиделникови. Винаги присъствуваха хора от неговия бранш. В нашите литературни разговори някой път каже някоя дума, зависи как сме разположени, как сме тръгнали, кои са около него. Но помня, че идваха певици, например Таня Начева, с която аз бях в Париж. Тя пееше у тях български народни песни, но модернизирани. Четяха се стихове, рецитираха се. Четяха се нови стихове. Говореше се за новоизлезли книги, за „Златорог“ и други списания, за отделни стихосбирки. Извънредно интензивен литературен живот. Вл. Василев беше редовен посетител, обичаше да прави шеги и някакви фокуси. Веднъж на една вечер Боян замълча и на мен ми домъчня, късно разбрах причината. Художниците правеха голям бал-маске. И всякога ме канеха. Люба Ачкова, артистката Мара Пенкова настояваха: Ще отидем тази вечер, ще отидем! На мене ми се иска, ходех винаги. Не мислех, че нещо лошо ще направя, а нямах приготвен костюм. Но те се обадиха в театъра и Мара Пенкова ми донесе прекрасен класически костюм с голямо деколте от не знам коя опера и една бяла перука. И вечерта пожънах голям успех с този тоалет. Помня, че ни дадоха билети да продаваме, лотарийни билети. И аз с тези билетчета и с цветята минавам през публиката. В един миг виждам, че Лазаров, скулпторът, върви все след мен. По едно време приближи и вика: „Кажете ми сега на какво повече се радвате — на успеха на поезията си или на раменете си?“

– Коварен!

– Да, коварен!

– А вие какво му отговорихте?

– Аз му казах, че еднакво се радвам и на двете. И, разбира се, разпродадох всичките билети, втори път ми дадоха и пак ги разпродадох. Добре, ама Боян това не знае. Ний не сме се видели. На другия ден се срещаме и отиваме у Ана Каменова. И един от гостите изведнъж: „Снощи на бала на художниците се появи една прекрасна маркиза.“ И поглежда към мене, останалите също. Боян след това ме разпита. Казах: Да, ходих! Защо не ми каза? Ами нито има телефон, нито има как да му съобщя, нито знам къде е той в момента.

– Значи какво излиза, че и на маркизите понякога се налага да дават обяснения.

– Стана му мъчно. Вечерта беше без настроение. Втори път подобно нещо се случи във Варна. Аз бях вече във Варна, а той трябваше да пристигне от Чамкория. Вечеряме в казиното, аз съм с него на масата. По едно време се обръща към мен: Знаеш ли какво, да преместя малко стола, че да се обърнеш насам! А каква била работата — забелязал, че от съседната маса някой ме гледал. И ми обърна стола, да не бъда с лице към него.

– Другарко Багряна, през 1926 г. вие получавате официален църковен развод.

– Бях помолила Начо Букорещлиев да ми бъде адвокат. Делото се гледа в Светия синод. Казах, че аз съм виновна, защото моят съпруг ме

кани да се върна няколко пъти, писа ми писма, до моите родители, братя и сестри. Но аз казах, че не желая да се върна, затова съм виновна. Излязохме заедно с Шапкарев след това вънка. Попита ме изневерявала ли съм му, докато го е нямало. Казах: Не! И преди да се разделим, ми рече: „А на него аз няма да му простя!“ После, след смъртта на Боян, казал, че това е неговото наказание.

— По това време вие участвувате в експедиции за установяване лобното място на Христо Ботев. Първата е през 1925 г.

— Те бяха две, първата е през 1925 г. В нея освен нас, участвуваха още Михаил Димитров и Г. Цанев. Искаха да установят кое е лобното място: дали е Околчица, или е Вола. През първата експедиция валя дъжд непрекъснато. По едно време видяхме една пещера, в която са се криели овчари с овце, цялата застлана с овчи тор. Подслонихме се в тази пещера, защото дъждът се засили. Спирахме и разпитвахме овчари, стари хора, дето имат колиби, кошари. Ходихме на Околчица, ходихме и на Вола. И той публикува след това резултатите от тази експедиция.[34]

Втората е през 1926 г. В нея участвуваха Ана Каменова и Петко Стайнов. Придружаваше ни и един офицер от Враца. Военните ни дадоха коне. Никога не бях яздила кон. Те казват: „На вас ще дадем най-кроткия кон.“ И аз прекрасно яздих. Отидохме догоре с коне. И от втората експедиция имаме снимки на една полянка. След тяхното приключване Боян Пенев и Михаил Димитров поотделно публикуваха резултатите и заключенията си. Мериха с метри, правеха така опити откъде може да е убит, когато бяхме с военните, как е станало. Но не знам в края на краищата кое остана, кое е тяхното впечатление и заключение. Знам, че Михаил Димитров издаде цяла книга.[35]

— Спомняте ли си веселия юбилей, който Боян Пенев устройва на Андрей Стоянов.

— Много обичаха да се шегуват. И Владимир Василев, и Боян обичаха тези весели, шеговити работи. Юбилея го измисли Боян. Все едно че Андрей Стоянов е станал на 70 години, докато той беше всъщност на 35. И почнахме ний подготовка с Боян. Ана си спомня, аз не, че веднъж, като дошли с Петко у Боян, излизам за малко от стаята и след това се връщам с разпусната коса и съм казала: „Аз съм революцията!“ Облечена обаче в червена рокля. Боян и аз подготвихме този юбилей. Той правеше сценария, а аз пиша стихотворения, съчиних химна на юбиляря. На самия юбилей го поздравих на полски. Направих стихотворение с полски думи, окончанията полски, думите изопачени български. Боян изнесе доклада за юбиляря. Щъркелов прави афиша и поканите. Косата на юбиляря е от ноти, челото му оплешивяло. Да. Много весело и духовито. Подобни весели характеристики съм правила и след това. Спомням си, че за Николай Райнов писах, че е останал кожа и кости:

не ял, не пил,
останал само гол профил.

– През 1926 г. отпечатвате в „Златорог“ цикъла „Бретан“.

– След връщането си от Париж се настаних в ново жилище при познати наши, артисти от Народния театър. Имаше една стая, тя беше на ул. „Славянска“, и спомням си, че там писах стихотворенията от цикъла „Бретан“.

– И така се стига до тази фатална дата 27 юни 1927 г.: смъртта на Б. Пенев. Вие го изпращате в болницата...

– Това стана така: той прекара кризата в квартирата си. Докторът дойде и установи, че трябва да се направи операция. Дойдоха санитари, за да го вземат на носилка. Но тя не може да мине през задния вход, защото стълбите там бяха стръмни и тесни, освен това беше и тъмно. Тогава за първи път аз минах през официалния вход: широк и светъл, с парапети. От него се излизаше в градината на къщата. Значи от тази врата се излизаше в градината, а оттам на улицата. И знаете какво нещо, като че предчувствуваше. Никой друг не го придружи, само аз бях с него във файтона. Като седна във файтона, той се сети, че е без костюм. Но каза: Като потрябва после, ще ми го донесеш. Единственото нещо, което взе със себе си в болницата, беше една Библия.

После отивах всеки ден при него. Операцията беше сполучлива, всичко мина много добре, посещаваха го негови близки и приятели. Спомням си, че веднъж като отидох, заварих там Златка Чолакова. Не съм сигурна дали тя не ме завари, но не я познавах и тогава Боян ме попита не познавам ли Златка Чолакова. Тя е негова студентка, а той бил близък с баща ѝ.

Интересното е, че като отидох при него на 26 юни следобеда, той ми каза: Знаеш ли, днес отворих и четох главата на Захарий и Елисавета.[36] И библийката беше отворена на тази страница. Лекарят му позволил да стане и да отиде в банята да се избръсне. На другия ден щяха да го изписват. Поръчал на Г. Цанев да търси подходяща квартира, за да се настаним. Дори обсъждахме какво трябва да се купува за обзавеждането на нашия дом.

Значи следобеда на 27 аз бях при него. Излязох си весела, защото той беше добре. Даже си говорихме весели работи. И когато ме извикаха, за да ми съобщят, че е починал от емболия вечерта, не мога да ви опиша какво ми стана. Отидох в болницата. Посрещна ме самият доктор Карамихайлов, даде ми най-напред чаша вода с валериан. И тогава ми съобщи. Беше вечер. Не знам дали не отидох след това при Калина, защото тя ми се мярка през цялото време. Знам, че тя ме взе нея вечер при себе си. На другия ден беше погребението. И целия месец юли се затворих в стаята си и не допусках никого до себе си. През август дойде при мен Константин Щъркелов, за да ме отведе в Банско. Заминахме заедно с моя брат Мишо, по-малкия. В Банско стояхме един или два дена. След това се качихме в Пирин. За мен беше отредена една палатка, много уютна, палатката на царя, която се пазеше у Йонко Вапцаров. Борис

я ползувал, когато отивал на лов в Пирин. Мъжете ходеха за риба и ние непрекъснато имахме за храна прясна риба. Нажежаваха плочи, бели плочи, и върху тях печаха пъстървата. Веднъж чухме тропот на коне. Бяха трима души и между тях една жена. Това бяха хора на Иван Михайлов, а жената Менче Кърничева. Мъжете бяха нейни придружители.

— Тази Менче е съпругата на Иван Михайлов.

— После става негова съпруга. Аз съм виждала и самия Михайлов. Идваше в къщата на Вапцаров по покривите на другите. Рус, невисок човек, с продълговато лице. Нещо остро имаше в него, нещо птиче, да, нещо студено. Аз повече се занимавах с децата. Те искаха да им разказвам гръцките легенди. Горе, на Пирин, все четях от тази книга с гръцки митове и легенди. Имаха едно сърненце, което много обичах. Ранено ли било, какво ли и го взели вкъщи. И то беше станало като кученце. Където ходи баба Елена и то след нея. И докато готвеше в кухнята, сърнето дойде и седне в краката ми. Съвсем като кученце. Имаха зеленчукова градина и оттам беряха зеленчука.

— Колко време прекарахте на Пирин?

— Двадесетина дни. Щъркелов се върна оттам с цял цикъл картини.

6. I. 1982. г.

— Двайсетте дни, прекарани в Пирин, ви помагат да преодолеете първоначалния стрес. След като се връщате в София, започвате да подготвяте книгата си за издаване.

— Да! Вече мислех, че няма да пиша поезия, но постепенно се събуди у мен онова, което той ми е говорил: до края на годината книгата трябва да се издаде. Като мина първата вълна на безразличие, на нежелание да се живее, си казах: „Аз имам задължение към него, към неговата памет. Неговото желание е неговият завет към мен!“ Най-напред се върнах към старите работи. И не знам как ми хрумна, след като събрах целия материал, тогава почнах да оформям отделните цикли. И понеже имах две стихотворения „Вечната“ и „Святата“, отделих ги, мисля, в един самостоятелен цикъл.

— Те са в един цикъл, обаче книгата не започва с него. А сама ли си направихте циклите?

— Да! Не съм имала опит друг път, но някак инстинктивно. Не съм съставяла книга. Но исках за Боян да напиша, специално за книгата. Така се роди този цикъл „Реквием“. Стихотворението „Летете радостни или омразни“ е нещо като увод. След това идва цикълът „Дни“, „Юг“, „Гергьовден“, „Вечната и святата“ и един голям цикъл „Омагьосаната душа“, посветен на Боян. Мотото съм вземала от неговото писмо, за което вече стана дума. Цикълът е разделен на I и II. Вторият раздел е озаглавен „Бретан“, защото бяхме заедно в Бретан... Изобщо всичко, което

е преживяно с него, е включено в този цикъл. Но и в другите цикли има такива преживявания.

– Посвещението „На твоята света памет“ означава паметта на Б. Пенев?

– Да!

– А как бяха написани стиховете, когато ги предадохте в печатницата, на ръка или на машина?

– На ръка. Аз имах една тетрадка, в която пишех стиховете си. Ръкописа предадох на листи в папка.

– А преди да го предадете в печат, не го ли дадохте на някой от близките си да го види?

– На Владимир Василев. Единственото нещо, което си спомням сега от разговора с него, е, че ми каза по-добре да махна едно стихотворение. Сега не помня кое беше, но го махнах.

– А по циклите имаше ли възражения?

– Почти всичко беше печатано в „Златорог“ или пък в други списания. В началото на месеца дадох ръкописа в печатницата и на 18 декември получих първите 50 бройки готови.[37]

– Вие ли си коригирахте стихосбирката?

– Аз, аз. Ходех в печатницата сутрин в 8 часа, имаше масичка в един ъгъл, на нещо като коридор. Там сядах и поправях. Отивах между машините при работниците, защото често пъти, като извадят един лист, аз го преглеждах. И виждам, че някоя буква е изкривена или е по-нагоре. Помолвах работниците да поправят грешката и ми извадят нов отпечатък. А те бяха много услужливи. Хубави спомени имам от тези работници в печатницата. Те виждаха, че съм сама, млада жена, нали, за всичко се грижа аз, каквото им поисках, правеха.

– А когато подреждахте стихотворенията в книгата, подчинявахте ли подредбата на някакъв принцип?

– Да – да образуват цикъл. Не знам дали някъде не бях виждала така да се прави.

– А смятате ли, че между стихотворенията вътре в отделните цикли има някаква връзка? Да кажем, „Вечната и святата“, който е в центъра, оттук идва и заглавието на книгата.

– Исках отделните стихотворения да бъдат свързани едно с друго. Да бъде някак обмислено, нещо ме водеше към това. Дори мисля, че „Святата“ я написах едновременно с „Вечната“. И я написах съзнателно, за да завърша цикъла. Такова нещо ми е останало в паметта.

– А как избрахте заглавието?

– Стори ми се, че този цикъл е центърът на книгата. Героинята ми е жена.

– Но нямате стихотворение „Вечната и святата“.

– Не, нямам! Имам две стихотворения. Комбинирах заглавията на двете стихотворения.

– Предварително ли имахте заглавието на книгата или по-късно го търсихте?

– А, в последния момент просто. Аз на всичките си книги в последния момент турям заглавия. След като съм приготвила материала изцяло, едва тогава.

– Държите ли заглавието да отразява важни моменти или същността на книгата, или пък търсите заглавие, което просто да привлече вниманието на читателя?

– Търся заглавие, което да отразява същността на книгата.

– Освен Вл. Василев, някой друг чете ли първата ви стихосбирка, преди да отиде за печат?

– Не!

– Известно е, че той и Сирак Скитник ви стават гаранти и подписват полици за хартия и за отпечатването на книгата. Само с това ли се изчерпва тяхната помощ?

– Владимир Василев даде идеята заглавието да се набере с букви и по края да има зелена рамка. Понякога идваше и надникваше в коректурите. Вземаше и листове от машината, поглеждаше ги и правеше някои бележки.

Много се зарадвах на книгата, още повече като видях, че тя има успех. Вл. Василев беше особен човек: не искаше да се каже, че той се радва само на своите сътрудници, хвали ги. Напротив, биваше винаги най-строг именно към тях. Така направи с Матвей Вълев. Обсъжда се в журито въпросът дали да се даде награда на Орлин Василев за „Бялата пътека", или на „Прах след стадата". И Вл. Василев гласува за „Бялата пътека". Проф. К. Гълъбов ми каза, че когато съм била предложена за поощрение, пак той единствен не гласувал за мен. Но сигурно е видял, че болшинство ще има. Но факт е, че не е гласувал. И Гълъбов ми каза: „Абе какъв е този нашият главен редактор? Той наместо да защитава, да държи на своите хора, той единствен не гласува!" Аз си го знаех колко принципен беше.

– Другарко Багряна, една седмица след излизането на книгата се появява рецензия от Ана Каменова...

– Не си я спомням, но знам, че Ана Каменова пишеше за всяко ново нещо, излязло от мен. Даже за цикъл стихове.

– Има и рецензия от Иван Клинчаров в „Наковалня" „Поезия на идейното безсилие".

– И тази не я знаех, но Йордан Василев ми я намери. От него научих.

– Предполагам, че познавате студията на Иван Мешеков.

– Общо взето, той вярно улови характера на моята лирика. Е, отдавна не съм я поглеждала...

– Освен горните критици, отзовават се още Васил Пундев, Иван Радославов, д-р Милко Ралчев, Д. Шишманов, Л. Стоянов.[38]

– Л. Стоянов ме изненада, защото беше близък с Радославов и пише в „Хиперион". Не знаех за тази рецензия, била съм в Париж, когато е излязла. Изненадах се, че има положителна статия от Л. Стоянов.

– Като се връщате към тези критически отзиви, смятате ли, че книгата ви беше вярно оценена?

– Всеки от свое гледище е прав за себе си.

– Добре де, един Клинчаров прав ли е според вас?

– Според мен не е прав, но според своето гледище навярно е прав.

– Но все пак има една обективна мяра...

– И изобщо някак си нито много съм се радвала на положителните, нито пък съм се ядосвала на отрицателните, защото виждах, че читателите ме приемаха. Аз обиколих цяла България с тази книга и имах луд успех навсякъде. Не съм се ядосвала, с никого не съм се карала, роптала. Така разбира, така пише!

– Следователно самочувствието ви на творец се поддържа от читателската оценка. Но ако евентуално една читателска реакция беше отрицателна, това щеше ли да ви застави да се замислите?

– Да, щях да се замисля. Аз съм се замисляла и върху онова, което са посочвали като недостатък в моите стихове.

– Четяхте ли рецензиите?

– Не! Само като ми обърнеха внимание...

– Значи по принцип не обичате да четете критически отзиви даже за вашите работи?

– Прочитам ги. Но някак си не ги вземам дълбоко. На прекалено прехвалени пък никак не се радвам.

– След като излиза книгата, през 1928 г. започвате литературни четения из страната. Имате ли някакви спомени от тия срещи с читателите?

– Един спомен ми остана, когато се чествуваше стогодишнината на Велчовата завера. Тогава дойде при мен синът или внукът на Георги Мамарчев и ме помоли да напиша нещо за Велчовата завера. Аз знам историята и написах нещо. И на тържеството в Търново, на площада, рецитирах това стихотворение. След това дойдоха стари, стари хора, с медали, били на войни, дойдоха и ми казаха, че са плакали. Това ми направи много силно впечатление.

– А публикувахте ли го след това?

– Беше някъде печатано.* Но не е включвано в книги, защото не съм го ценяла като художествена творба. И сега не я ценя.

Помня, когато четях „Жертвата", редовно плачеха – и мъже, и жени. В Пловдив в някаква зала счупиха стъклена врата, когато посетителите отвън поискаха да присъствуват на рецитала.

– Кой ги уреждаше тези литературни четения?

– Читалищата. Винаги се продаваха входни билети. И от всичко, което се получи, те си удържат наем за салона, за отопление, ако е зимно

* Е. Багряна. Великото събитие на 1835 г. в Търново. Из „Поема за Велчовата завера" – ЛИК, № 29, 24 апр. 1935, с. 1.

време, за осветление и разни други данъци, и каквото остане, се дава на автора. И мисля, че това беше по-хубаво, защото хората тогава идваха не защото е безплатно, а защото искаха да чуят и научат нещо.

— А тогава публиката задаваше ли въпроси на автора, както е сега?

— Питали са ме, но не така: има ли въпроси, няма ли въпроси. Лично идват при мен.

— Кое най-силно ви впечатляваше при тези контакти с публиката?

— Че хората могат да живеят с поезия, че тя засяга нещо в тях. Неведнъж са ми казвали: това стихотворение сте го написали, сякаш сте чувствували онова, което аз преживявам. Това и досега ми прави впечатление.

— А имате ли някакво усещане, че публиката преди революцията някак по-емоционално, по-пълноценно приема вашите творби?

— Не знам! Може би сега публиката знае повече, има по-широк мироглед. Но и сега младите ме приемат. И сега получавам много поздравления от млади хора, млади поети. Това ме радва, защото означава, че все пак моята поезия достига до тях.

— Но тук става дума не толкова за поетите. Аз говоря за читателите. Не искам да ви натрапвам моето впечатление, но тогава като че ли по-малкото информация...

— ... ги прави по-емоционални. Да, съгласна съм.

— След успеха на първата ви стихосбирка „Вечната и святата" през есента на 1928 година решавате да посетите отново Париж. Това е единственото ви десетмесечно престояване там.

— Помня, че като пристигнах, първата ми работа беше да потърся Алианса. Не защото отивах с някаква определена цел да усъвършенствувам езика, а просто така, да посещавам лекциите по френски език за чужденци. Но не ги посещавах до края, защото почнах да се интересувам от театри, концерти и от всичко. И един ден проф. Андре Мазон ми каза: Вие знаете достатъчно френски, по-добре не си губете времето в училището с лекции. А аз много обичах да ходя на конни състезания. Те се устройваха в околностите на Париж. Това беше останало още от детските ми години. И понеже познавах града, можех сама да се оправя. Тъй като средствата ми не бяха кой знае колко, гледах да живея по най-спестовния начин. Вземах си по една кифла и така прекарвах през целия ден. А от разни разпродажби си купувах евтини материи и сама си ушивах необходимото. Изпитвах някаква жажда всичко да видя, всичко да посетя — Комеди Френсез, Операта, музеи, изложби. В операта винаги си вземах едно и също място и до мен сядаха две момчета — едното по-голямо, 10-12-годишно. На представленията пристигаха с партитурата на операта, която се даваше. И следят, и говорят, и по време на антрактите споделят, спорят. И си казвам: Боже мой, тези деца, десет-дванайсет годишни, знаят това, което аз, голямата, не знам.

— Какви постановки сте гледали?

– Не си спомням през коя година Ана Тодорова пееше. След това пък Илка Попова пя. Нея слушах в операта, но това беше по-късно. А в балета на Рубинщайн играеше моя приятелка, Вили Генева, дъщеря на генерал Генев, който превзе Одрин и чийто син загина в тези боеве. Тя беше хубаво момиче, замина от България, щом свърши гимназия, учи балет и обиколи целия свят. Сега късно се върна в България. Когато отивах в Париж, винаги се виждах с нея.

Не мога да си спомня какво точно, кое съм гледала – кои постановки и с кои изпълнители. През тази същата година дойде в Париж и Дора Габе. С нея гледахме „Жана д'Арк". Тогава за първи път си бяхме сложили черен грим на клепките и като се разплакахме за Жана д'Арк, че като потекоха едни черни сълзи...

– С кои други българи се движехте там?

– Хранехме се в гръцкия ресторант, защото готвеха българските ядената, и там се срещахме с българи. Аз дружех с Лечев, с Пенчо Георгиев, с Боян Икономов. Те ми осигуряваха билети за концертите. Тогава самия Рахманинов съм слушала.

Спомням си и за една пиеса, която гледах в Комеди Франсез и която страшно ме порази. Това беше моноспектакъл. Героинята изнесе целия спектакъл. Съдържанието беше горе-долу следното: някаква жена, останала сама, си осиновява дете. Но синът отива на фронта и загива във войната. Идват вкъщи, за да ѝ донесат в пакет неговите дрехи. И тя взе тези дрехи и показа как го е отгледала: като е бил бебе как го е люляла и приспивала на ръце... Просто не знам как можа тя да предаде всичко така нагледно, че видяхме целия живот на героя. Даже как отива на фронта, как загива там, как му донасят дрехите. Всичко го представи така, че просто публиката със затаен дъх следеше цялата пиеса.

– По същото време се запознавате и с Маяковски.

– Да, с Маяковски се видях само за един момент. Аз влизах в кафене „Купола", дето се събираха артисти, а те излизаха. Изходът откъм бара имаше две-три стъпала и Маяковски беше на най-горното стъпало, аз съм долу. И затова може би ми се видя много висок. И така както беше изправен, косата му сякаш вдигната нагоре. И не знам защо, останах с впечатление, че беше малко като червеникава, руса. Не сме говорили, Жорж Папазов само ме запозна. И мисля, че Маяковски беше с Еренбург.

– Значи тогава се запознавате и с Еренбург. А по-късно контакти с него имате ли?

– В Париж – не! Едно запознанство. Даже той не си спомняше, когато се видяхме с него тука и аз го подсетих за случая, каза: Аз не мога да си спомня точно това нещо.

– В Париж вие се срещате освен с хората, които изброихте, още и с Андре Бретон.

– Бретон беше близък приятел на нашия Папазов, ходеха си на гости. С него вечеряхме веднъж у Папазов. Папазов живееше сам, разделен

от жена си, защото си имаше ателие в Монмартр. Обичаше български ястия и ястията да готви, за вечеря поднесе чудесен български гювеч, както си го знае от едно време от Ямбол. Гостите го харесаха много. След това вече с Бретон не съм се срещала. Говорихме, разбира се, за изкуство, за поезия. Като бретонец, му се похвалих, че съм била в Бретан. Това го заинтересува. Казах му някои от моите стихове за Бретан, той пък свои, изобщо говорихме за Бретан.

Много ми даде този престой. С един гид обикалях музеи, но вече не стъпих в гробища. След Бояновата смърт не исках да ги видя.

— На връщане минавате през Венеция. Това е юни месец 1929.

— Реших да си прекъсна пътуването и да остана, макар и да гладувам, във Венеция. Във влака пътувам трета класа, в купето има различни пътници — някой мълчи, някой говори. Но един ме видя, че чета френски стихове. Бях си купила доста книжки от Париж. И той се заинтересува — вие четете поезия, заговорихме. Разбра, че аз пиша, а той се оказа художник. Но художник-приложник, работи в Морано, дето се правят прочутите италиански кристали. И аз, каза, ходя в Париж всеки сезон, за да видя нови балетни постановки, изложби, ревюта, за да ми дадат идеи при оформянето на продукцията. Заинтересува се, много любезен човек беше. По гарите слиза, услужва, купува ми нещо — плодове, шоколад — и ми донася. Аз му казвам, че имам желание да спра във Венеция, да ми посочи по-евтин хотел. Той каза — аз ще ви заведа и ще ви покажа. И действително, пристигнахме във Венеция и той ме заведе близо до гарата. Не много далече имаше хотел. Говори със стопанина, каза им, че съм българка, че съм сама и ги помоли да ми дадат хубавичка стая, да не е скъпа. Дадоха ми самостоятелна стая, мисля, че беше на горния етаж, с една счупена стена, но с прозорец към Канале гранде. Той ме остави и обеща, че ще ми се обади на другия ден, ще ме запознае с родителите си, със сестра си. През нощта съм заспала уморена, но по едно време чувам пеене, такова пеене! И сънувам, че съм в операта или нещо такова. Събуждам се, виждам обстановката и чух, че гласът иде от Канале гранде. А там в гондолата гондолиерът пее арии от опери с такъв глас, че сякаш е оперен певец. Незабравима вечер беше. На другия ден той ми се обади и ме покани в тяхното семейство на обяд. Отидох, а след това каза: Сега ще ви разведа из Венеция, ще я минем и по сухо, ще я минем и по вода. Така и направихме. На втория ден ме заведе в заводите за кристали в Морано, дето работи като художник, а може би и като участник в собствеността — това вече не знам.

8. I. 1982 г.

— Разгледах целия процес на създаване на една ваза. След това ме отведе в изложбената им зала. То беше нещо изключително — грамадна зала, цялата с кристали: по тавана, по стените и всичко наоколо — с крис-

тали. Запали електрическите светлини и картината беше наистина съвсем фантастична. Но фантастичното беше и като каза: „Моля ви да си изберете нещо за спомен!“ Аз останах поразена. Казвам: „Не мога нищо да избирам, за мен е щастие, че сте ме довели да видя тези работи, да им се наслаждавам. Нямам нужда от нищо. Отивам в България и как ще го нося“, и пр. И той си замълча. На връщане ме заведе до хотела, остави ме да обядвам. И даже попита хотелиера има ли нещо в гостилницата добро за ядене. След това ме изпрати на гарата, но първо трябваше да повика един гондолиер, който ни заведе до пристанището и от пристанището – на гарата. Пропуснах да кажа, че като се върнах от тях в хотела, вечерта виждам на моя номер при портиера два пакета. А той, човекът, ги изпратил да ги получа направо, понеже аз отказах да взема каквото и да е.

– Какво бяха те?

– Вътре в пакетите имаше две декоративни лампи. Трябваше да се постави само крушка и да светят. Обаче по бомбардировките изчезнаха. Едната представляваше земното кълбо, оцветено синьо-зеленикаво, и върху него едно женско голо тяло, седнало на земното кълбо. И като се запали лампата, беше много красиво. Другата беше във вид на бонбониера, с капаче, вътре може да се тури нещо, може и лампичка. А отгоре пак голо женско тяло, седнало. То пък беше оцветено небесносиньо. Двете работи ми седяха на една етажерка.

Понеже ми свършиха парите, казах си: Няма да ям в ресторант. Излязах самичка сутрин и си купя едно хлебче. А пък Андре Мазон, като ме изпращаше на гарата в Париж, ми даде два големи шоколада. И аз си вземам парче от шоколада и кифличката, обикалям Венеция, гледам и съм щастлива.

– Само „Песни за Венеция“[40/] ли са плод на това пътуване?

– Да! Аз никога по време на самото пътуване не пиша, както вече ви казах.

– А стои ли конкретен повод зад стихотворението „Пътьом“?

– Да! Нали ви казах, че италианците са страшно весели хора. Много мили и много любезни, услужливи. Аз пътувах сама, от купето слезе един италианец и ми сложи в скута портокали. Друг на следващата гара слезе и донесе банани. И така през целия път. От Париж за Венеция ме поразяваха тези цветя, тези цъфнали дървета, изобщо цялото това богатство от багри и светлина.

– А „Нощ над Канале гранде“?

– Ами от разходките. Канале гранде помня с гондолиера, за когото ви казах, че през първата нощ пя като оперен певец. Дворците са исторически, в тях са живели Вагнер и Байрон. Обичах музиката на Вагнер, затова си представях как той живее във Вендрамин и създава големите си образи Брунхилда, Изолда и т. н.

– През юни 1929 г. се връщате в България и тогава пишете цикъла, който е отпечатан в първа книжка на „Златорог“ 1930 г.

— Е, аз ги дадох един месец по-рано — някъде към декември съм го завършила.

— През 1929 г. излиза второто издание на „Вечната и святата".

— Д-р Жеко Маринов ми се обади и ме помоли да му дам второто издание. Вл. Василев специално се застъпи: На неговото издателство това ще му помогне, защото то не е като „Чипев" или „Хемус". Така му се помогна и той издаде първо моята книга, а след това „Бялата пътека" на О. Василев.

— А какъв беше този издател Жеко Маринов?

— Не го познавах, нямах представа. Но като ме помоли Вл. Василев, като каза, че има нужда да се подкрепи, и аз се съгласих. После се запознахме. Той ми благодари много. Висок човек с прошарена коса.

— Когато се появи второто издание, имаше ли нови отзиви?

— Сигурно е имало. Аз ги бях събрала всичките около „Вечната и святата", знам, че бяха около 56 отзива. Пропаднаха при бомбардировката на издателството ведно с туреното ново 5-то издание.

— През май 1930 г. се запознавате с югославския поет Раде Драйнац. Къде стана това запознанство?

— В София. Аз си бях вкъщи и някой от нашите, Каралийчев ли беше или Фурнаджиев, ми се обадиха, че е пристигнал сръбският поет Драйнац и иска да се запознае с мен. Те са в едно кафене на ъгъла срещу Народния театър. Отидох там и се запознах с него. Много слаб, с продълговато бледо лице, с големи светли очи, светла коса. Артистична натура. Помолих го, ако може, да прочете свои стихове. И каза — аз мога да ви дам нещо. И мисля, че ми даде „Бандит" или „Песник". Има такива стихосбирки. Аз четох и много ме впечатли, защото той също беше ходил в Париж и познаваше модерните поети, с които и аз се бях запознала. И това ни сближи много. Той с другите не можеше да говори на тази тема, те нито знаеха френска поезия, нито познаваха тези поети. Това беше първото му идване — само за два-три дни.

— Месец юли 1930 г. той пише във в. „Правда" статия за вашето творчество.

— Аз също му дадох някои стихове, които той преведе. Двамата имахме намерение да си преведем цяла книга, той на сръбски от мен, а аз от него — на български. Но стана така, че не можахме.

Той пристигна първия път със самолет безплатно, както и аз пътувах тогава безплатно. Самолетните фирми канеха просто пътници. И понеже е артистична натура, търси силни преживявания. И на другата година пак дойде със самолет. Мисля, че три пъти идва в България. При второто си идване ми донесе друга своя стихосбирка — „Воз отлази", и решихме вече да говорим върху самите стихове, да си ги обясним взаимно. И си спомням през един хубав ден отидохме вън от София. Седнахме в някаква малка градинка. Съвсем тихо, никакви хора няма по това време. И все четохме. Той ми чете и ми превежда някои думи, които аз не знам, които той не знае на български, аз му обяснявам — едно чисто

професионално поетично свързване. Но не успяхме да осъществим намерението си, защото се почнаха едни клюки — Багряна със сърбина. И даже излезе една статия[41] в някой от българските вестници, нещо, което ме много обиди. Той си замина, без да знае може би. Неговото пребиваване беше винаги кратко, защото работеше като журналист във в. „Правда". След това се видяхме на конгреса в Дубровник през 1933 г. Тогава бяхме голяма делегация.

– А през 1932 г., когато сте с Дора Габе в Югославия, срещахте ли се с него?

– Не, тогава не сме се срещали. Защото с Дора бяхме обградени от тези хора, които ни поканиха от Съюза на писателите и по линия на Пенклуба. Цанкар ни приема в качеството си на председател на Словенския пенклуб. Прекарахме три дена в Белград, после в Загреб и в Любляна. Все ни приемаха хората от центровете на Пенклуба. К. Константинов не е знаел това нещо.

– През 1930 г. в „Литературен глас" Хр. Бръзицов има едно интервю „Един час при Багряна"...

– О, там имаше грешки! Недоразбрани работи. За пиесата „Албена" беше писал.

– Той ви задава един въпрос, който аз съм пропуснал: Кой ви измисли псевдонима Багряна?

– Е, аз съм го разказвала. Истината е следната: Вл. Василев казва: Събрахме се всички — Сирак Скитник, Лилиев, Сп. Казанджиев и сме направили цял списък на имена. Кой каквото му дойде на ума, търсим за теб хубаво име. Даде ми списъка и казва: Виж, избери си сама някое. Аз го погледнах и викам: Никое не ми харесва. И все ми е едно, както искате, така ме кръстете. И ги оставих. Излиза книжката на „Златорог", отварям най-напред на съдържанието и гледам — Багряна, стихове. Викам си: Някоя нова се е появила.

– Идеално!

– Точно така беше. Викам — нова поетеса има. Отварям, прелиствам и като поглеждам — моите стихове. И тогава разбрах, че аз съм Багряна. А не е така, както Бръзицов пише.

– А кое е вярното в думите ви за българската жена, които са ви приписани?

– Вярно е, че много малко знаеха на Запад изобщо за България, за нашата литература. Веднъж ме бяха поканили на приемния ден на големия френски белетрист, автор на екзотични романи Пиер Мил. Известно име. Това беше литературен салон в Париж, в една старинна къща на този остров, който го имам вкъщи, нарисуван от Вера Лукова. Хора литератори, културни, интелигентни, ми задаваха такива въпроси: Вий съвсем приличате на парижанка! А в България така ли ходите облечени? Сигурно мислеха, че сме с шалвари ли, не знам с какво!

– Невероятно!

— Да, такива въпроси ми задаваха. Ами в такива къщи ли живеете? И аз си викам: Те си мислят сигурно, че живеем в шатри навярно. Такива въпроси ми задават на мен, от която имаше вече преведени стихове на френски. Това се случи през второто ми отиване. В салона ме заведе наша българка, секретарка на един от професорите в Сорбоната, с връзки в тези среди. Тя остана във Франция и след това идва с професора си като придружаваща го секретарка.

— Другарко Багряна, защо нашите млади белетристи и поети не пишат за любов?

— Младите — Фурнаджиев, Пантелеев, Далчев. След войната те вече имаха своите идейни възприятия за изкуството...

— Които изключваха любовта...

— ... които изключваха любовта в поезията, но не и в живота. Ами да, така е, защото всички бяха влюбени. Колю беше влюбен в Надя, Каралийчев във Вела и се стреля зарад нея. Разцветников — също!

— Следователно в живота те бяха за любовта, а в поезията — не.

— Разцветников прави пародия по мое стихотворение, но сигурно е било в папките, които бяха унищожени при бомбардировката. Добри приятели бяхме с него. Като човек беше по-друг в сравнение с Каралийчев и Фурнаджиев, а те го подиграваха, че е много страхлив, че много се пази и мисли за здравето си. Пък човек чувствува, като има нещо в себе си, другите не могат да го разберат. Но съществуваше някаква жена, влюбена в него, и му пишеше писма. Останало е впечатление у мен, че тя живееше в провинцията.

— Говорил ли е някога за сътрудничеството си в „Нов път“?

— Не, никога. От друга страна, като се събирахме, не се говореше за политика, за политически отношения.

— А искате ли сега да ви кажа какво сте отговорили през 1930 г. на въпроса: „Защо нашите млади белетристи и поети не пишат за любов?“

— Да, кажете, интересува ме!

— „Боят се да не изпаднат в сантименталност. Смятат я за старомодна. Навсякъде е тъй. И може би това иде от нова Русия, повече се пише на социални теми. Кой знае, струва ми се, че ние в България гледаме потрагично на нещата. Може би защото сме отрудени. На Запад покрай социалните въпроси хората намират време да се занимават и с женската хубост. Говоря за всекигодишните международни конкурси за хубавици и представителки на племенна хубост. У нас тия неща минават с усилия...“

— Защото имаше един конкурс, когато за първи път пратиха от България. С Дора Габе бяхме в Париж, когато трябваше да дадем гласовете си и ние писахме от Париж, че гласуваме за Вера. И действително тя отиде в Америка.

— И по-нататък продължавате: „На тия конкурси аз гледам като на връщане на култа към красотата. Аз съм за това — жената да мисли за

красотата си, да се стреми да бъде колкото се може по-хубава и здрава."

– Поддържате ли това мнение и сега?

– Поддържам го и сега.

– А тук има и този момент за комедията на Йовков.

– Бръзицов е казал, че не харесвам „Албена"...

– Вашите думи в интервюто гласят следното: „Сценичните произведения в България са застъпени най-слабо, но вече има добри проблясъци и напредваме. Новата работа на Йовков „Милионер" е по-добра от „Албена".

– Аз съм искала да кажа друго, че харесвам повече от „Албена" сценичната реализация на комедията „Милионерът".

– На въпроса за природата вие му отговаряте: „Щом човек излезе от града и се възкачи малко над него, скъсва с всички делнични дребнавости. Нищо не освежава тъй, както планината." Поддържате ли това ваше мнение?

– Поддържам го напълно и сега! Оня ден, когато имаше голяма снежна буря, седях сама на прозореца и наблюдавах картина, каквато не бях виждала в живота си. В нашия двор се сбиха два вятъра. Единият идеше от една страна, другият — от друга. И в средата такова сблъскване ставаше, такава вихрушка, като някаква фантастична картина. Ако можеше някой художник-модернист да нарисува тази картина, тя трябва да се казва „Бой на ветровете".

– 1931 е богата за вас година.

– Тогава имаше много конгреси.

– През 1931 г. отивате в Париж на международния конгрес на писателите с авиокомпания „Сидна". 25 май 1931 г.

– А, първото ми отиване със самолет. Има снимка в някакъв вестник.

– Но вие имате и пътепис в сп. „Съвременник", озаглавен „На крилете на „Сидна"" [43].

– От самото ми заминаване има снимка — аз съм на Божурище, самолетът е там, сред изпращачите майка ми, сестрите ми, Дора Габе и др. И колко смешно е, аз съм вътре в самолета, а те са до мен на ливадата и си говорим.

На този конгрес ние бяхме двамата с К. Константинов и сестра му Донка Константинова.

– Но в информациите се говори, че сте сама.

– Е, да, аз със самолета, а те двамата пътуваха с влака. Не мога да си спомня дали тогава не беше и жена му.

– И какви бяха проблемите на конгреса, какви срещи имахте?

– Хубави спомени, но не мога да назова нито председателя на конгреса, нито по-конкретно проблемите, с които се занимавахме. Запознах се с много писатели. Главно се говореше за дейността на френските ни колеги. Помня само приемите, които даваха вън в парка, времето беше

много хубаво. К. Константинов взе една чаша, вдигна я и каза: Вкусете, това е истинско шампанско!

— Във вашия пътепис казвате: „Към моторите, какъвто и да са вид, винаги съм имала чувство като към живи същества. И сега изпитвам същото. Иска ми се да отида, да го потупам по шията, да го погаля по гривата...“

— Да, да, и сега е така, и сега имам това чувство. Обичам също конете. И винаги така си казвам: Боже, колко съм невежа, не мога да се справя с това живо същество.

— А чели ли сте на Сент-Егзюпери книгата „Боен пилот“?

— Много го обичах. В Париж прочетох на френски неговата книга „Нощен полет“.

— А „Боен пилот“?

— Не си спомням да съм я чела. А „Нощен полет“ бях в Париж, когато излезе, и я прочетох. Оттогава обикнах този писател.

— В „Боен пилот“ Сент-Егзюпери говори за самолета като за живо същество.

— Моето чувство е повече физическо. Аз ви казах как стана това пътуване. Просто ми предложиха самолетен билет за отиване и връщане до Париж. И то стана чрез един човек, който беше, мисля, пилот, казваше се Първанов и поддържаше връзки с тази авиокомпания. Казва ми: Искате ли да отидете? Можете да имате билет. Аз, разбира се, веднага се съгласих. И така, донесе ми билета, а тогава лесно се получаваше паспорт. Освен това във Външното министерство беше Хенри Левинсон, Тодор Христов — все познати. Като си дам паспорта, на другия ден имам седем визи. Аз така винаги правех. Това е третото ми отиване и не мога да си спомня колко време прекарах. Тогава ходих в Белвю, една местност край Париж, където имаше прекрасна зелена гора. С Боян и бачо Колю Михов сме се снимали там, седнали на една поляна. Писах стихове, които са спомени от пребиваването ми в Париж с Боян Пенев.

— През май в Париж има една колониална изложба.

— На тази колониална изложба дойде и Дора Габе, защото заедно с нея я разгледахме и писахме на Вл. Василев едно много смешно писмо. Толкова се увлякохме, че почнахме да пишем какво сме обядвали. И измисляме ястия от всевъзможни, екзотични животни. Разбира се, това не отговаряше на истината. А между другото се пошегувахме, че се срещаме с черни и жълти и аз казвам: „Ще взема да се оженя за един египтянин, който ме ухажва.“ А Цвета Василева го взела това за чиста монета, че като го беше разпространила в София: „Багряна ще се жени в Париж за египтянин.“ Не разбрала, че ние се шегуваме.

— Какво представляваше тази изложба?

— Фантастична. Организаторите бяха показали най-характерното за всяка колония. Например построили цяло село, обитателите му са с оригиналните облекла, с езика, който говорят, с нещата, които произвеждат. Много интересно, но трябваше с дни, с дни да се ходи, ако искаш всич-

ко да видиш. Виждаш събрани неща от цялото земно кълбо, които инак няма никога да видиш. Изтрепахме се да ходим. Бяха пуснали разни превозни средства, но всичко струваше пари...

– През тази година излиза първата ваша стихосбирка за деца „Търкулната годинка".

– Аз почнах да пиша детски работи, след като се роди Любчо. Имах вече интерес към самото дете, към неговите прояви, към игрите му. И почнах просто като забавление да съчинявам стихчета. Даже първата ми книжка беше посветена на Любчо.

– Как беше посрещната книжката?

– Не знам дали имаше отзиви, май че нямаше много отзиви в печата. Книжката се разпродаде и после колко пъти се преиздаваше.

– На 5 септември 1931 г. във в. „Зора" вие се проявявате като фейлетонистка. След завръщането си от Париж публикувате фейлетона „Група обесени пред вратата на Министерството на просветата".

– Да, когато ме уволниха. В него описвам, че се обесвам пред вратата на министерството...

– Вие излагате причините за „обесването" си: „Смисълът на моя живот беше моята работа, т. е. поезията ми, докато вярвах, че тя струва нещо, в което ме убеждаваше обичта на читателите ми, аз живеех с мисълта, че допринасям капчица в съкровището на българската култура. Г-н министър..." Кой беше тогава министър?

– Атанасов, бивш военен. Там вече има по-дълбока причина. Като комендант на Враца, когато аз бях учителка, той ни даваше открити листове за пътуване до София. Трябваше да отидем при него, за да ни даде открит лист. А той, човекът, бил ме харесал някак. Аз отидох в неговата канцелария и чакам открит лист. Преди мене минават хора, след мене – други хора. И той ги извиква един по един и на всички дава, дава, а аз оставам последна. Покани ме да вляза и почна да ме ухажва. И аз мисля, че с чантата си го шибнах. След това той стана министър на просветата.

– В заповедта той казва, че само които заслужават, те ще останат в министерството. Към вашия фейлетон обаче има една много интересна бележка на редакцията. Цитира се писмо от Париж, в което ви канят да отидете на работа там, защото няма да умрете от глад.

– Това не го помня, знаете ли. Не, нито го имам, нито го помня. Сега това го чувам от вас като съвършено непознато нещо, за първи път. В Министерството на просветата бях обикновен чиновник, помощник на един от чиновниците. Пишех писмата до ученици, които трябва да се явят на поправителен изпит. Работех преди обяд и след обяд, 8 часа. А пък някои викаха по нас, че сме синекури, защото сме буржоазни писатели и т. н. Много оскърбително беше това.

– Значи вие 8 часа работехте?

– Осем часа работех като чиновник в Министерството на просветата, сигурно има някъде и документи, които съм оставила. И премества-

не на учители, назначаване на учители, вършех чисто канцеларска работа.

— А как завърши тази история с вашето уволнение?

— Знам, че най-напред бях в Министерството на търговията библиотекарка, веднага след като се разделих с Шапкарев. След това почнах да ходя из различните министерства. Дойде нов министър, уволни ме. И най-обидното беше това, че все мен уволняваха. Жена ако има, най-напред жената уволняват. Бе съкращения на бюджета, бе не знам какво — хайде жената. И така няколко пъти бях уволнявана.

— През ноември 1931 г. излиза вашата втора стихосбирка — „Звезда на моряка".

— Мисля, че включих в нея почти всичко, което съм писала през тези години.

— Ами тук е стихотворението „SOS".

— Помня, че това стихотворение направи много силно впечатление на Фурнаджиев, по това време учител в Цариград, но дошъл си за някоя ваканция. Събирахме се тогава в едно кафене на площад „Славейков", където сега е млечен бар, там се събирахме златорожци. И помня, че Фурнаджиев каза: Отишли сте вече напред в модерната поезия.

— След това имате „50 години от смъртта на Ботев".

— Това стихотворение го писах просто по поръчка на Вл. Василев. Каза: На Ботев ще има годишнина, искам от теб да напишеш едно стихотворение. Затова някой път казвам — писала съм по поръчки, но само тогава, когато темата е моя и близка. Ботев винаги ме е вълнувал, седнах и написах.

— Цикълът завършва със стихотворението „Париж". Може ли да се каже, че това са впечатления от последните ви пребивавания в Париж?

— Да! Написах ги, преди да подготвя книгата. Те са печатани преди това в списания, нали?

— Вие ли си направихте подбора?

— Мисля, че аз. Не си спомням, защото за първата ми книга Вл. Василев се потруди много за издаването. Сега вече си имах издател — Филип Чипев. Коректор ми беше Георги Цанев. Той ми коригираше в книжарницата на Чипев. На обяд излизаше от часове и ми правеше коректурите. И аз ги гледах. Включила съм това, което съм преживяла през тези години. А морските стихотворения съм ги писала по покана от сп. „Морски сговор".[44] Дружество „Морски сговор" проведе някакъв конкурс за стихове, посветени на морето. И аз ги дадох, както ми беше поръчано, с псевдоним в два плика и т. н. И после стана така, че получих премия от „Морски сговор".

— А други кои участвуваха в този конкурс?

— И още някой беше, мисля, че двама получихме първите премии. Дали две първи или първа и втора награда, сега вече не помня.

— За тези стихотворения специално ли ходихте на море или просто по спомени ги писахте?

– Всяко лято редовно отивах на море. И по-късно вече ние с Дора и със Стела Янева прекарахме веднъж 40 дни на морето. На море, без постройки, без хотели. То беше през 1939 г.

– Пътувате също и с група жени-писателки на един крайцер.

– Морски впечатления имам и с Боян: не само от Бретан, а и от Черно море. Не отидохме едновременно, защото той се отби най-напред в Чамкория. След това дойде във Варна.

– Последният цикъл на книгата е „Мансардни мечти".

– Тук има някои от преживяванията ми с Драйнац. С него бяхме на Черно море. Тогава мисля, че той дойде трети път. Настояваше да продължим нашата работа, но аз му съобщих, че съм наела квартира във Варна. Тогава той ми каза: Аз не съм видял Черно море и ще дойда. Така и стана. Във Варна прекарахме два-три дена заедно. Обаче той се разболя. Знаете ли, повтори се историята с Б. Пенев. Сутрин винаги отивах на евин плаж, за да си лежа спокойно. Не обичам да правя компании на плажа. И след това на обяд се срещахме и обядвахме заедно. Вечер излизахме на разходка покрай брега.

– Той ли е поетът в стихотворението „Поет"?

– Именно той е героят: „И все така – непоправим, авантюрист и скитник" – ето, той беше такъв.

– Вие споменахте, че се е разболял.

– Да, разболя се и щеше да умре, ако веднага не беше го оперирал нашият домашен лекар д-р Геков, хирург, завършил в Русия. Във Варна му стана лошо, наложи се веднага да се върнем в София. А и престоят му изтичаше и той трябваше да си отива изобщо. Дойдохме в София и този човек се превива, пребледня и виждам, че е много зле. Беше критично положението, защото нямаше никакви пари вече. Не мога да го заведа в хотел, нито аз мога да му платя хотел, нито в това състояние ще го приемат. Тогава го настаних в моята квартира. Извиках най-напред брата на моята приятелка Пеша Генева, който е лекар: Ела, Спиридоне, да видиш, този човек умира от болки. Прегледа го, но не можа да познае, че това е апандисит. Но аз виждам, че отива на по-зле. И тичам тогава при Емануил Геков, доктора, който беше близък на нашето семейство. Викам: Манчо, ела бързо. Още при прегледа каза веднага операция: апандисит пред спукване. А Драйнац искаше вечерта да замине. Докторът каза по никакъв начин, ще стане спукване в трена и ще умре. Веднага го настани в клиниката на д-р Димитракиев на площад „Цар Освободител", дето сега е хотел „София". Там имаше клиника. Той написа писмо, което занесох в югославската легация. Оттам дойдоха хора и се погрижиха за него. Операцията излезе сполучлива и човекът се спаси. Отиде си жив и здрав в Югославия. Почина по време на техните политически борби. Не е убит, но преследван, гонен. Чела съм дневника му, дето си описва мъките. Никой не се е погрижил за него. Умира от изтощение, а може и да имаше нещо в гърдите си, защото беше много слаб.

— А как беше посрещната втората ви стихосбирка „Звезда на моряка“?

— Не така, както „Вечната и святата“. Даже Бадев[45] беше се отзовал отрицателно за моите стихове, защото са в по-модерна метрика и свободен стих. Вл. Василев в една своя статия пък се възмути, че не намират новото в „Звезда на моряка“. Не съм сигурна, но това беше единствен път, когато той написа за мен. Не, писал е и по-късно — в сливенския вестник, но тогава рецензира „Звезда на моряка“. Мисля, че и Ана Каменова се отзова. Имаше и други.

— През 1932 г. в сп. „Ревю мондиал“ („Световен преглед“) излизат ваши стихове в превод на Андре Мазон.

— Андре Мазон следеше всичко, което пиша. Този цикъл от „Вечната и святата“ му хареса и просто ми направи сюрприз, че иска да ги преведе. Те излязоха, когато аз се бях завърнала в България.

— А добре ли са преведени според вас?

— Да, добре са преведени. Той ги превежда съвсем свободно, не търси моя ритъм и рими, дето имам, а просто буквално.

— А смятате ли, че днес тези преводи не са остарели малко?

— Може би малко са остарели.

— През 1932 г. вие и Дора Габе гостувате в Югославия.

— В България от много години живееше американският журналист Рувим Х. Маркъм.[47] Всички го познавахме, дружеше с нас. Той беше ходил в Югославия и ни предаде, че там ще се радват много, че техните пенклубове са заинтересовани да установят контакт с нас. И стана връзката. Даже ни придружи като журналист и отразяваше нашето пребиваване в Югославия в американската преса. Защото на снимките от това време го има и него. В Белград прекарахме три дена. Тогава се запознахме с Десанка Максимович, с Иво Андрич, с големия техен критик Милан Богданович, който издаваше списанието „Сръпски книжевни гласник“, с тяхната голяма критичка Исидора Секулич. Много фина жена, владееща няколко езика, и тя пишеше в това списание. Прекарахме чудесно. Те ни приеха, нарекоха ни двете първи лястовици от България, дотогава нямахме никакви връзки. Обградиха ни с внимание, уредиха ни екскурзии в страната. След като свърши престоят ни в Белград, заминахме за Загреб, където гостувахме на Пенклуба. Дават ни вечери, настаняват ни в хотел като гости. Оттам – в Любляна. Тогава се запознах с Изидор Цанкар. По-късно отивах почти всяко лято в Любляна по тяхна покана.

— По време на вашето гостуване, другарко Багряна, имаше ли някои антибългарски прояви?

— Не! Нямаше! Напротив, приемаха ни навсякъде много добре.

— Но К. Константинов пише едно писмо[48] в пресата...

— Той беше близък с македонстващите и оттам дойде това писмо.

— Между другото писмото е написано с много голямо уважение. Но той казва, че вие не сте пожелали да отидете в Скопие, Щип и да прочетете на родния си език свои творби.

– Именно това е Македония, но не ние определяхме маршрута. Програмата ни беше предварително изготвена.

– И К. Константинов завършва писмото си: „Вие забравихте, уважаеми госпожи, че вашите имена вече не са само ваши: в тях блести частица от културна България и тъкмо затова те трябва да бъдат пазени двойно повече от самите вас. Помислихте ли за всички тия неща, преди да тръгнете?... И кому беше потребна тая тежка пътна история?... Приемете, уважаеми госпожи, уверенията ми“, и пр.

– Не, съвсем не беше така... На нас ни се поднесе готова програма. И ни казаха, че пенклубовете в Белград, в Загреб и Любляна ще ни приемат.

– След завръщането си от Югославия продължихте ли връзките си с К. Константинов?

– Да. Никакво обяснение по този повод между нас не е имало.

– Добре, но вие не реагирахте ли на писмото? Все пак излиза в печата, отправят ви се директни обвинения в липса на патриотизъм.

– Мисля, че разговарях лично с него или с някои от общите ни приятели. И казах, че ний не сме поискали и не можехме и да налагаме искания, защото бяхме поканени от Пенклуба.

– В печата дадохте ли обяснение?

– Не! Мисля, че и Дора Габе не излезе с обяснение в печата. Аз обаче намирам, че неговото обвинение в това писмо е неоснователно. Самият факт, че той след това продължи контактите си с мен и даже бяхме много по-близки приятели, отколкото по-рано, потвърждава мнението ми.

– Затова ви и попитах дали след инцидента сте разговаряли с него по въпроса.

– Никога, нито той ми е загатвал, нито аз. Погледнахме малко пренебрежително на писмото му.

– Може човек наистина да погледне на някои неща пренебрежително, но зависи от какъв характер са обвиненията. А в случая те са твърде сериозни, за да се пренебрегнат.

– Нито с Дора Габе сме говорили за това нещо. Мисля, че някой ми каза – недейте се забърква в разправии. А самият Константинов беше запален по македонските истории.

– През 1932 година участвувате на конгреса на Пенклуба в Будапеща заедно с Дора Габе. Българската делегация е внушителна.

– Много хубав конгрес и много интересни хора присъствуваха. Там вече се срещнахме с Цанкар като стари познати, като приятели. В Будапеща пълномощен министър на Югославия беше Йован Дучич.

– Приятел на Боян Пенев.

– Аз не съм го познавала преди това. Дора го познавала още когато е бил в легацията в София. От запознанството ни е останала една снимка на гарата на Будапеща. И тогава Дучич даде прием в югославското посолство. Конгресът беше чудесен, много хубави преживявания. Пом-

ня една вечер на Дунава. Има един остров Маргитинзел. Мисля, че там ни дадоха вечеря. Аз много обичам да танцувам. И така просто усещах как полъхваше вятърът от Дунава, а ние бяхме с леки вечерни рокли. Тогава танцувахме много с Цанкар. Сближих се с всичките люблянски и словенски писатели и с техния председател на академията Видмар.

— А кои бяха от българската делегация на конгреса?

— Балабанов, двете с Дора. Тя чете там един доклад за детската литература.[49] Аз не бях от много дейните. Взема думата и кажа две-три думи. Но след като се разделим по секции, в нашата секция поезия, да кажем, ще ми зададат някои въпроси. Например какво мисля за поезията. Кажа някои общи приказки, но специални доклади не съм изнасяла. Аз не съм по докладите.

— Нито да ги изнасяте, нито да ги слушате? Други запознанства?

— Запознах се и с френските поети. А когато конгресът беше в Чехия, в Прага се срещнах с Тристан Цара. С него станахме много добри приятели, но вече на следующия конгрес, преди войната.

Ние се движехме главно със сърбите и със словенците. А имаше един много интересен епизод в Будапеща, на самия банкет. Седнали сме на една обща маса със сръбските делегати. И по едно време циганите-оркестранти идват при нас и изсвириха някаква песен за сръбските делегати. А когато дойде ред да изпълнят нещо за българите, те засвириха „Съюзници, разбойници". И сега не мога спокойно да си спомня това, прихнахме всички да се смеем презглава. Ние сме на една маса със сърбите, прегръщаме се като братя и най-близки приятели, а те ни поздравяват със „Съюзници, разбойници". Винаги след това, когато го разказвахме, се смеехме.

— Добре са ви наредили унгарците.

— Поканите за следващия конгрес на Пенклуба в Дубровник – 1933, бяха вече направени от югославска страна. Те подчертаха изрично, че държат непременно да отидем. На този конгрес запомних много добре една политическа акция. Като делегати от Германия бяха дошли фашистки представители и всички бяха едни високи, стегнати, горди, надути. Добре, но там беше Ернст Толер.[50] Фашистите искаха да не се приеме за делегат Толер, понеже той е емигрант. Добре, но целият конгрес се възпротиви. Стана голяма разправия. Конгресът взе решение, че не може да се не даде гостоприемство на делегат като Ернст Толер. И тогава станаха официалните представители на фашизма и гордо, гордо, троп-троп, напуснаха конгреса. Остана и говори на конгреса Ернст Толер. Той беше дребен човек с голяма глава, с едни грамадни очила. Дора Габе ходи при него, запозна се.

— За делегатите се организира представление в тези техни старинни развалини, много интересно направено. Екскурзии се организираха по крайбрежието, а по море отидохме до Албания. Те имат едни скали като фиордите в Скандинавия. Изкачихме се чак до столицата на Албания — Тирана. И там имаше среща. След това, понеже Дора искаше да

види Босна, ние се разделихме с нея, защото пък аз исках да отида да видя езерата в Алпите – Блед. Семейството на Цанкар ме прие вкъщи като близка, дадоха ми обед. В Загреб също така бяхме много добре посрещнати. Старият Загреб ми направи силно впечатление като архитектура и местоположение. Там завързахме приятелство със загребския председател на Пенклуба. След няколко години, пак когато бях в Любляна, се получи телеграма, че е починал. И Цанкар ме помоли заедно да отидем на голям митинг в Загреб. И там на площада аз говорих, а сега не мога името му да си спомня. Колко неща съм преживяла, на много места съм ходила, много хора, много имена...

Това беше най-значителното събитие, най-важното постижение на Пенклуба: че можа да наложи тая линия. За съжаление после й измени и почна да се придържа към друга.

– На 12 октомври 1934 г. в София е устроена вечер на българската и руската песен с участието на Феодор Шаляпин.

– Той дойде и цяла София беше опиянена от неговото присъствие. Движеше се с нас – с писателите, поетите, музикантите. Не помня кой лично ме запозна с него. Сигурно групово се запознахме, защото сме вечеряли заедно, така един срещу друг сме били. Беше висок, с отворено лице. На масата по време на вечерята ми каза: „Моята първа любов се наричаше Лиза като вас!“ И разправя, че били веднъж в една плевня двамата и там ги сварили и не знам какво станало. Така просто, съвсем другарски, съвсем приятелски, без никакви официалности се държеше... И после той тръгна с мъжете по кръчмите, в „Широката механа“, не знам къде още. Аз не отидох.

– Там не можехте да му правите компания.

– Не, не.

– Сам ли беше дошъл в България или го придружаваха негови близки?

– Аз го помня сам.

– А той доволен ли беше от посрещането в България?

– Мисля, че беше доволен, защото все си спомняше на другия ден какво е било предната вечер и като се видим, каже: Снощи там бяхме, гуляхме, пихме. Колко съжалявам, че не съм записала поне по-важните събития.

– За съжаление никой от вашата компания не е записвал – нито Каралийчев, нито Минков, нито Фурнаджиев.

10. I. 1982 г.

– През 1934 година публикувате в „ЛИК“ статията „Американските журналисти“.

– От мен? Боже! Аз не знам, че съм писала такава статия.

– Не си ли спомняте какъв е бил поводът?

— Не, не си спомням! И не помня, че съм писала изобщо такова нещо. Защото такива работи само насила пиша, за да се отърва, когато много настояват. И сега се чудя защо съм я написала.

— Пак в „ЛИК", 14. XI. 1934 г., публикувате статията „Театърът за деца в Съветска Русия", в която говорите много интересни неща.

— Сигурно са ми дали материали и аз съм я написала. Те са работи, на които не съм държала и насила съм ги писала. Затова и не ги помня.

— Пак в „ЛИК", 1935 г., ви задават пет въпроса. Понеже въпросите са интересни и валидни и днес, затова ще ви ги припомня:

Първият: Какви мисли и чувства буди денят на книгата?

— То имаше много работи. Правеха се групи, пътуване в провинцията.

Вторият въпрос: Как би могло да се подпомогне разпространението на българската книга? Вашият отговор е следният: За нейното разпространение могат да помогнат читалищата, училищата, библиотеките. И казвате, че всяко читалище би следвало да разполага поне с два екземпляра от новоизлезлите книги.

Третият въпрос: Издаването на коя ваша книга ви донесе най-голяма радост?

— Е, разбира се, „Вечната и святата".

— А ето какво отговаряте тогава: „Издаването на всяка моя книга ми е доставяло радостта на извършеното дело. Но „Звезда на моряка" ми донесе една по-друга радост, и то 6 месеца преди излизането си. През май 1931 г. исках да отида на интернационалния конгрес на писателите в Париж, но като винаги — нямах пари. Тогава отидох в книгоиздателство Т. Ф. Чипев и им казах: Вие искате да издадете моята бъдеща книга. Е, добре, аз ще ви дам книгата си в края на годината, ако вие сега ми дадете в аванс целия хонорар, за да отида в Париж. Така и стана."[51]

— И след като излезе в Чипев втората ми книга, Хаджиев ме помоли да сключим с него договор. Пак беше в един от моментите, когато ме уволняват от някаква служба, оставах отново без никаква заплата. Тогава Хр. Хаджиев от „Хемус" ми каза: ще ви даваме всеки месец като заплата три хиляди лева, с условие, че отсега нататък каквото напишете — ние ще го издаваме. Може би „Сърце човешко" излезе така. Сирак Скитник направи корици, а Св. Минков, който минаваше за естет, дойде с мен да изберем плат по магазините за луксозните екземпляри. Намерихме един плат светлокафяв и Сиракът написа „Сърце човешко" с букви като курсив.

— Задават ви въпроса: От коя ваша книга сте спечелили най-много? А вие отговаряте: „Да спечелиш у нас от книга? Какво? — Име, известност, любов — да. Но пари, както става в големите страни — невъзможно! Това може да дойде само ако тиражът, който имаме сега, се увеличи три пъти."

— Точно така, защото в Париж, когато отидох, казват ми: Ако вие бяхте родена във Франция, с една книга като „Вечната и святата" матери-

ално щяхте да бъдете осигурена за цял живот. Защото там се преиздават, щом се види, че една книга има успех, още не се е продало първото издание, второто се туря, трето и т. н.

– В четвъртък на 17 май 1935 г. вие заминавате в Барцелона на конгреса на Пенклуба.

– Това беше много интересен конгрес. Пак доста голяма група пътувахме: семейно Балабанов, Каралийчев, и Стела Янева с мен като моя сестра. Аз я водих на много конгреси, защото имаш право да водиш със себе си някого. И пишех, че е моя сестра. Тя обичаше да пътува, бяхме добри приятелки, а и много културна жена. Пишеше театрални критики в „Златорог". Барцелона се оказа горе-долу на същия паралел, на който е България, и климатът е почти същият. Конгресът се провеждаше през май месец и си спомням, че отидох с костюмче и с копринена блузка. Но правеха хубави екскурзии из стари манастири, високо в планината и беше студено – Стела Янева имаше една голяма лисица и ми я даде да я сложа върху костюма, за да се стопля. Отидохме в един манастир, с една от най-големите библиотеки и с прочутата „Черна Богородица", защото е направен от черен камък. Огромна библиотека, тъмна и мрачна, и тези монаси – всичко много интересно. И виждаш колко стара култура и литература имат. Тогава присъствува и френският поет Люк Дьортен, по професия очен лекар, с когото много се сприятелихме. Имах негови книги, бяха близки с Жул Ромен. И когато отивах в Париж, канеха ме винаги с жена си у тях на обед. Доста рано почина, после научих.

– А какви проблеми обсъжда този конгрес?

– Барцелона беше тогава пред големите събития. Разказваха, че председателят на Пенклуба е бил в затвора, но по случай конгреса го пускат, докато се проведе, и след свършването му пак го затворили. Името му обаче не мога да си спомня. Обиколихме, видяхме страната. Аз даже се шегувах, защото имаше едно популярно танго – „Червено вино". Когато се обаждах от Барцелона на някои хора, пишем, че червено вино не им изпращам от Барцелона, но мога да изпратя песента от самото място.

Запознах се и с един критик, също французин, Бенжамен Кремьо. Понеже с другите езици, с английски, с немски, не се оправям, сдружавах се с французи или със славяни, ако имаше. В Барцелона ходех винаги със словенците.

След като конгресът приключи – продължи само една седмица, останахме малка група, която искаше да види Испания. Групата се образува от моите приятели, поети и критици от Любляна. С тях посетихме Мадрид, после всичките им знаменити манастири, стари галерии, Ескориал и др. Голямо пътешествие направихме. Пожелахме да видим също и една корида.

– Бяхте ли на корида?

– Да, бяхме на корида и може би е запазена снимка по време на кридата. Направиха ми я словенците. Не можех да понасям тази борба с

биковете, особено когато почне кръв да шурти от тях. И за миг ми прилошало. В това време словенците ме снимат. Отпечатана е в някакъв тамошен вестник – „Българската поетеса Елисавета Багряна на испанска корида". А може би и в словенски вестник. Но само при убиването на първия бик. По-нататък вече свикнах. Сутринта бяхме посещавали техните стари испански църкви. Те са много особени: сурови, доста тъмни и виждаш сутринта красавици испанки с черни воали, коленичили, молят се. Следобеда са на коридата, хвърлят цветя на тореадора, късат гердани си и ги хвърлят на тореадора, изпадат в див възторг от бикоборството. И тогава си дадох сметка за испанския характер и темперамент. Преди обяд можеш да се молиш, да бъдеш най-религиозният, а след обяд да боготвориш тореадора, този, който убива шест бика.

– А тогава знаехте ли нещо за съвременните испански поети?

– Запознах се с някои. Не, Лорка не. Не сме го чували тогава. Но други съвременни млади поети, на които не мога да си спомня имената.

– Значи все пак установихте контакт с испанските поети?

– Да! Самичка скитах из града да видя техните народни пазари. Направи ми впечатление, че в Испания готвят много тлъсто. На всеки обед ти дават, влиза в цената на обеда, едно шише бяло и едно шише червено вино. Аз и вино не мога да пия. И тогава реших – никакъв обед няма да ям. Ами взема си 10 банана и една кифла, ходя си из улиците, гледам разни витрини, квартали, ходя из пазара и ям банани с кифла.

– Българската делегация имаше ли някакви прояви на конгреса?

– Както винаги, председателят Балабанов изнесе доклада. Другите участвуваме с гласуване, освен, разбира се, ако някой иска специално нещо да говори. Мен ми беше интересно повече да видя хората, страната, да почувствувам нейното творчество, поезия, архитектура. Барцелона ми направи силно впечатление с разнообразната си архитектура. Просто всяко здание е различен стил, фантастични такива арки по прозорци, по балкони. И много хубав парк. Имитират френските стари паркове на Версайл, на Фонтенебло. По случай конгреса осветяваха фонтаните нощем, правеха вълшебни вечери.

Като се разделихме със словенците, продължих нататък сама и през Марсилия отидох в Париж, където бях поканена да гостувам от една английска писателка, посетила преди това България. Тя беше ирландка всъщност. Знаеше, че ще бъда на този конгрес и ми каза още в София: „Нищо не ви струва от Испания да дойдете в Париж, да бъдете моя гостенка. Аз имам голям апартамент."

– Колко време прекарахте в Париж?

– Може би една седмица. Самата тя беше богата жена. И приятелите ѝ бяха богати хора. Заведоха ме в разкошно нощно заведение, в каквото не бях ходила. Голям нощен бар и бардамите бяха съвсем голи. Млади, като статуйки. Една дойде на нашата маса, седна на коленете на кавалера и почнахме ние да я разпитваме. И тя ни разказа просто живота си. Родена в парижко село и е бедно момиче. Но трябва да работи и

да спечели пари, да си направи зестра, за да може да се ожени. И гледаха на това като на съвсем обикновена работа. И каза: Аз съм си събрала вече доста пари и ще си отида в селото и след това ще се оженя. И ще си имам семейство... Мен ме порази, че гледат така спокойно, като че върши най-обикновената работа. А в горния етаж имат специални стаи и се отделят за малко, после пак се връщат.

– През 1935 г., освен в Барцелона, имате и пътуване в Цариград.

– В Цариград, да. И Анкара също. Мисля, че то беше след идването на Кольо Фурнаджиев в отпуска тука. Той учителствува в Цариград няколко години. И аз отидох, намерихме се с него и той ме развежда в Цариград. Беше декември, защото до Новата година се върнах в София. Времето беше меко и хубаво. Отидохме да вечеряме в един ресторант-градина. И ни донесоха една табла, такава огромна, а ние бяхме поръчали бира. А това значеше бира с десет мезета. За нас това беше всъщност една вечеря, защото тези мезета бяха толкова много. И после ходих в българското училище. Фурнаджиев ме заведе в своите класове. Присъствувах даже на един урок по български език и литература.

Имаше един редактор, който беше минал през България, от голямото издание „Хуис ху". В София ми се обади Елена Снежина. И каза: Слушай Лиза, ела у нас, има един редактор, който иска да се срещне с теб. Аз отидох, къщата ѝ беше в Лозенец, и се запознахме с него. Той си взе бележки и тогава стана дума за Цариград. Казах, че имам желание да видя Цариград, че там е българският поет Н. Фурнаджиев. Изясни се, че по същото време вероятно и той ще бъде. И действително, ние се намерихме в хотела – един голям хотел, в който бях отседнала, „Европа", мисля, се казваше. Той ме помоли да отидем при някои от големите турски писатели, за да вземе данните за „Хуис ху". Струваше му се, че ще бъде по-тежко и може би авторитетно, като каже, че се придружава от една българска поетеса, която вече фигурира в справочника. И действително, моето име фигурираше в „Хуис ху". До миналата година фигурираше, но вече не мога да внасям долари за таксата. А сега пък получих от Италия, че там почват една такава голяма енциклопедия и от България съм избрана аз. Канят ме да взема участие. И молят да им отговоря на въпросите. И пак трябва да внеса 80 долара.

– И ходихте ли с този журналист при турски писатели?

– Ходихме. Посетихме и тяхното прочуто училище, в което са следвали българи – Робърт колеж. Той вземаше данни и от професорите в колежа. Ходихме после при един турчин, името му пак не помня, с когото случайно след много години се намерихме в Берлин, когато аз отидох на Олимпиадата. На някакво тържество, когато се яви Хитлер в една голяма зала, някой ми се обади. Обърнах се и виждам този турчин. Така се запознах и с Ататюрк. Имаше пак някакъв национален празник, Ататюрк даваше прием и бяхме поканени двамата с този редактор.

– Ататюрк се появи на тази вечеря ли?

— Да, появи се, посрещна гостите, ръкувахме се, а чужденците ни представиха. Тогава беше върхът на радостта в Турция. Жените за първи път се облякоха в европейски дрехи, без тези техни фереджета. За първи път жени влизаха във вечерни заведения, танцуваха. И аз една вечер видях Ататюрк с голяма компания как дойдоха в някакво заведение и той танцува наред с всичките там посетители. Написах за него стихотворение, направи ми силно впечатление.

— Къде го публикувахте?

— Има го в „Сърце човешко". Това е стихотворението „Нова Атлантида".

— А кой ви представи на Ататюрк?

— Този редактор ме представи. Те тогава правеха приятелство със Съветския съюз. Ние присъствувахме на техен национален празник, на който девойките по спортни костюмчета дефилират, както в Съветския съюз. За първи път в Турция — невиждано нещо. Ататюрк спомена, че има добро и приятелско отношение към България и т. н.

— На турски ли говореше?

— На френски.

— Вие сте публикували цикъла „Express d' Orient" в кн. 3 на сп. „Златорог" от 1935 година.

— Да, за Нова година се върнах тука и след това съм ги писала.

— Освен тези стихотворения, не написахте ли други за Цариград?

— Не!

— През 1936 година излиза вашата стихосбирка „Сърце човешко".

— Да! Направи силно впечатление най-напред със заглавието. И заради това заглавие много хора писаха. Направиха веднага извода, че друго би звучало, ако кажа „Човешко сърце", то е вече физиология, а аз съм го казала „Сърце човешко".

— А вие ли си направихте подбора?

— Аз си направих подбора. Както си я подбрах, така излезе. Никой не я чете предварително. А нали ви казвам, че в началото на месеца като дам книга, в края на месеца е вече отпечатана.

— Мен специално две стихотворения ми направиха впечатление — „Сеизмограф на сърцето" и „Пенелопа на XX век".

— Те имаха голям успех. Когато излезе „Сеизмограф на сърцето", Йосиф Фаденхехт[52] ,много културен човек, ми се обади по телефона. Това са впечатления от Париж. Аз няма да забравя действително това момиче, прегазено от автомобил, навалицата от катастрофата. Мисля, че тук съм сложила: „Ад! Ад! Ад!..." Това е впечатлението от Берлин още. Коя година е било и коя година го написах. Казала съм ви, че мога да нося понякога нещо десетки години. Колко години е тука?

— Ами вие сте в Берлин през 1923, а стихотворението излиза през 1936 — значи около 13 години.

— Виждате колко дълго съм носила този образ.

– Не смятате ли, че в „Пенелопа на XX век“ всъщност продължавате една линия от първата ви книга?

– Аз мисля изобщо, че у мен нарастват и се разширяват идеи и образи, които ми са се мернали още в началото. Тогава не са били така узрели, не са били завършени. С течение на времето, когато е преживяно повече, когато повече съм видяла, тогава излизат наяве.

– А не можем ли да кажем, че докато в първата книга вие просто интуитивно сте доловявали някои неща, в следващите книги...

– Аз узрявам и осмислям вече интуитивно доловеното.

– С една дума откритията, до които се докосвате по емоционален път, вече пласирате в един социално-политически план.

– Да, и конкретизирам. Точно така е.

– А знаете ли какво споделя Йовков със Сп. Казанджиев?[53]

– Същата година излезе неговият сборник с разкази „Женско сърце“. Той не знае, че имам книга с такова заглавие, и аз не знам, че той пише книга с подобно заглавие. И тогава във вестниците излезе или от хората го чух: Ето пак една щастлива година за българската литература, както по-рано излязоха едновременно нови книги от Багряна и от Йовков.

– А преди това „Старопланински легенди“ и „Вечната и святата“ излизат през 1927 г.

На 3 юли 1936 г. вие излитате от София, за да участвувате в Олимпиадата в Берлин.[54]

– Това беше със самолет от тяхната Луфтханза, чрез този Първанов, който ми даде билетите за Париж. По същия начин ми предложи да отида на Олимпиадата в Берлин. Направи ми наистина силно впечатление организацията на Олимпиадата. Милиони хора, толкова много посетители, но никъде нямаше блъскане, да не можеш да си намериш място — всичко беше организирано прекрасно.

– Сама ли пътувахте?

– Отивам сама частно, но там от легацията съобщили, че пристигам и аз получих покана да посещавам всички прояви. Спомням си една вечеря, която беше дадена на някакъв остров около Берлин. Влизаме в дълга и тъмна алея. От двете страни на алеята бяха поставили в шпалир в пози на класически статуи балерини и гостите минават между тези две редици от живи статуи. Беше красиво. Гората беше пълна със стъклени електрически птици, различно оцветени и „накацали“ по дърветата. Цветя, изкуствени фонтани, изобщо феерия. Това може би беше завършекът на Олимпиадата. Аз обичам коне, затова ходех на конните състезания и на плуване. На бокс, борби — не ходех.

– А спомняте ли си българското участие в тази Олимпиада?

– Не съм попаднала. Сигурно Кр. Лекарски и Вл. Стойчев са били там. Те винаги участвуваха. Но много, много посетители имаше. Помня всевъзможни принцове от Италия, Франция...

– А чувствуваше ли се вече хитлеристкият режим?

— Видях Хитлер на някаква вечер, но много отдалеч. Не беше сам, около него имаше и други хора, които не познавах. Но ми направи впечатление тогава една преводачка, с която се сближихме. По-късно Елзе Фробениус преведе много стихове от мен — във вестниците излизаха мои преводи. Тя беше от литовски произход, но живееше в Германия и минаваше за немска писателка, омъжена за известния художник Фробениус. Когато се върнах в България, аз получих един ден голям ръкопис, събрани всичките нейни преводи, искат съгласието ми да бъде издаден този ръкопис. Тогава беше вече разгарът на хитлеризма. Посъветвах се с Н. Лилиев, той знаеше много добре немски. Николай каза: Това е буквален превод, не е поезията на Багряна. Даде и на някои други, владеещи немски, да прочетат, и накрая заключи: Виж какво, смисълът е запазен. Но няма твоя динамизъм, няма твоя темперамент, има някаква статичност. И аз не върнах ръкописа и не дадох съгласието си.

— Кога беше това, по време на войната или преди това?

— Преди.

— Следователно отказвате поради некачествен превод.

— Да!

— А какво беше отношението на хората около вас към Хитлер?

— Никак не им харесваше като личност. Но много интересно беше отношението на някои към него. Тази преводачка, за която стана дума, ми казваше, че един ден времето било облачно, лошо и ставало въпрос изобщо дали ще се състоят игрите. И, казва, когато се появи Хитлер, като че заради него облаците се разпръснаха и слънцето изгря. И игрите се състояха. А пък аз си помислих: Как може културна жена, поетеса, до такава степен да бъде хипнотизирана.

— След това от Берлин със самолет ли се върнахте в София?

— Билетът винаги беше отиване и връщане.

— През 1936 г. печатате една статия в „Българска реч“[55] по повод смъртта на Мара Белчева.

— С нея прекарахме известно време в Чамкория. Отидох да почивам и се сдружихме. Спомням си даже как един цял ден прекарахме заедно в една малка компания. Излязохме на широка поляна, където се намира сега новият дом на Комитета за култура. На тая поляна има едно място, отдето се виждаше Мусала. Не знам от какво, мен ме заболя страшно стомахът. Запалиха огън и туриха джезве с вода. След като водата завря, М.Белчева каза: Изпий водата, колкото можеш да я траеш гореща. Така три пъти пих гореща вода и стомахът ми премина. И след това на всички съм казвала това лекарство. В Чамкория тя живееше на квартира при една много хубава млада туркиня, която ходеше винаги с малко маймунче на рамото си. Така я помня, просто на рамото с маймунчето. Аз имам и други спомени от Мара Белчева, защото когато дойдох в София, живях у нейния брат Кръстю Ангелов, на ул. „Цар Шишман“. Той беше генерал и имаше хубава къща. Но те даваха отделно стая с балкон и едно антрене под наем. Аз наех тази стая. А Мара Белчева идваше

всеки неделен ден на обед у брат си и следобеда ме поканваха на кафе. Прекарвахме следобедите с нея. Ние се сближихме много, тя ме обикна, привързахме се. След смъртта на Пенчо Славейков стана и дъновистка. И затова ходеше на изгревите в Рила и на Витоша. Беше вегетарианка. Често ние двете обядвахме във вегетарианския ресторант на ул. „6 септември". После излизахме, разхождахме се и си говорехме.

– Говорила ли ви е за Славейков?

– Винаги казваше: Славейков аз никога не мога да го забравя. И винаги се чувствувам духовно свързана с него.

– А в това време издаде и първата си стихосбирка „На прага стъпки".

– Да, имам стихосбирката ѝ, от нея подарена.

– Смятате ли, че тези стихове са неоценени от критиката?

– Не са отбелязани изобщо. Затова написах стихотворения последователно за Пенчо Славейков и за нея. Кольо Фурнаджиев ми каза: „За нея ли намери да пишеш!" Отговорих: „Ако не го харесвате, върнете ми го!" „Не че е лошо стихотворението ти..."

– А смятате ли, че в поезията ѝ има някои качества, които и днес я правят актуална?

– Може би, макар че е силно влиянието на Пенчо Славейков. И не знам ако не е бил Славейков дали изобщо би писала поезия. Защото би могла да има блестяща съдба в живота, а се е срещнала с него и решава да бъде другарка в неговия живот. Като тръгвахме с Блага и Валери за Италия оттук, това ми беше една от целите: непременно да отидем по същите места, където е бил Славейков, да видим къщата, в която е живял и починал – в Комо Брунате.

– А говорихте ли за Боян Пенев?

– С Мара Белчева специално за Боян Пенев не е ставало дума. Правеше впечатление, че отношенията им с Дора Габе са непостоянни. Аз се запознах с Мара Белчева чрез Дора. Привечер се отбивах при скулпторката Невена Баджакова, тя живееше недалеч от нас. Трябва да ви покажа къщичката, дето живееше. Имах обичай, връщайки се от разходка, привечер да се отбивам при нея. Веднъж пак се отбих, защото ме рисуваше. В ателието стоеше завършеният вече бюст на Дора Габе. И докато ме рисуваше, дойдоха Мара Белчева и Дора Габе. Дотогава не бях ги виждала и не се познавах с тях. Те се връщаха от разходка до Лозенец, до дъба на Пенчо Славейков. Дойдоха оживени, свежи, били в гората. Гледайки рисунката, Дора каза: „Каква е колоритна!" Години след това не сме се срещали, те бяха големи поетеси, аз още студентка.

– Значи много отдавна се познавате с Мара Белчева и Дора Габе.

– Те може и да не са запомнили това запознаване. Било е някъде около 1915 г. По-късно отново се видяхме в „Златорог".

– Имате ли запазени писма от Мара Белчева?

– Не.

– През 1937 г. участвувате в Парижкия конгрес на Пенклуба.

— Бяхме голяма група: Вл. Василев с жена си, Дора Габе, Ал. Балабанов, Стела Янева и др. Един наш керамик живееше и имаше ателие в Париж. Понеже бяхме познати от по-рано, той предложи: наместо да отивате в хотел, аз мога да ви намеря частна квартира. Негова позната имала малък апартамент. И каза, че отива на курорт и би го дала с удоволствие под наем. Аз се настаних там, Дора и някои от писателите дойдоха да ме посетят. Много харесаха обстановката, имаше всички удобства.

— А какви проблеми решаваше конгресът?

— Тук се разискваше въпросът за фашизма. На този конгрес стана изгонването на италианския фашистки писател Маринети[56]. Преди това в Дубровник — на германските делегати. В заседанията на секцията на поетите, когато обсъждахме различни проблеми, свързани с поезията, някой ми зададе въпрос коя поезия харесвам — политическата или аполитическата. Отговорих: „Да бъде само истинска поезия!" И знам, че този отговор се запомни и го повтаряха после.

— Какво беше участието на българските делегати?

— Беше доста бурен конгрес. Председател на нашия Пенклуб беше Балабанов.

— Юни месец е конгресът на Пенклуба в Прага, с кои от българите пътувахте?

— Дора Габе, Г. Цанев с Бленика, аз със Стела Янева, Балабанов. Този конгрес беше много интересен и богат. Там се запознах и се сближих с Тристан Цара. Той беше приятел и на Незвал. Спомням си, че конгресът някак си имаше нерв. С Тристан Цара разглеждахме Храдчани. После обиколихме Чехия. Тогава беше и Матвей Вълев.

— Това е 1938 г. След като се връщате, на 1 октомври е премиерата на вашата съвместна пиеса „Госпожата".

— Да, значи и той присъствува. Групата ни се пръсна, не ходехме групово, защото всеки си имаше свои познати. Цанев и Бленика си имаха познати чехи, аз ходех с Тристан Цара.[57] Много се учуди, когато му казах, че още в Париж знаех за неговата поезия и съм си купила книгата му. И когато му заговорих, той се обърна веднага към други французи: „Вижте — каза, — тази българка знае моята книга, има моята книга, изчела моята книга!" Видя му се това много чудно. Защото той не е от поетите, които шумят, които са популярни. Това го порази и сближи, ходеше с мене навсякъде.

— А как изглеждаше като човек?

— Среден ръст, тъмна коса, не много черна и не мургав. Приличаше повече на французин, макар по произход да е румънец. Нали там живееше дълго време и минава за френски поет.

— Значи той е като Йонеско. А румънски знаеше ли?

— Не съм го чувала да говори. Френски говореше навсякъде. Незвал[58] идваше винаги с нас. Спомням си, че една вечер ни заведоха с Дора в някакво заведение, в което като пият наздравица, хвърлят чашите и ги чу-

пят. И около нас, както бяхме на кръг, се образува колело от начупени чаши от наздравиците. И една от жените на домакините идва при мен и ми шушне: Искам да ви кажа нещо, искам да ви кажа нещо. Моля ви се, моят мъж много ви е харесал, все ходи подир вас. Викам, боже мой, нямам никакво намерение да ви отнемам мъжа. Аз ще ви дам каквото искате, ако искате ще ви дам — и снема от себе си някакви бижута. Казвам няма нужда, аз не харесвам вашия мъж. И нямам никакво намерение да ви го отнемам. И това ми направи силно впечатление, как може да бъде толкова ревнива и без да има всъщност повод, освен това, че танцувал само с мен.

– Другарко Багряна, в юбилейния си тост за Дора Габе през 1968 г. разказвате ето тази история:

19 октомври 1968 г.

Тост на Елисавета Багряна

Аз искам да разкажа един момент от нашата дълга дружба. Това беше в Будапеща. Значи конгресът на Пенклуба е минал благополучно. Ние с Дора Габе бяхме делегатки. Последната вечер имаше банкет. Тогава носехме дълги рокли. Двете с преправяне на стари рокли си ушихме такива, които вдигаха праха. На разсъмване се прибрахме, а веднага след 1 час трябваше да пътуваме за Прага. Съблякохме вечерните рокли, но бяхме мъртви за сън и заспиваме в купето. По едно време усещам, че влакът е на голяма гара. И казвам:

– Абе, Дора, да не сме пристигнали?

Но тя казва, че до Прага има много път и продължава да спи. И аз продължих да спя. По едно време чувам в унес:

– Две са дами поспале.

В това време нашите служители от българската легация са дошли на гарата да ни посрещнат с цветя, съобщили на нашите приятели от Прага, а не ни виждат. Чудили се защо не сме пристигнали на гарата и си отишли. Слизаме ние и ходим пеш, защото нямаме чешки пари. След това продължихме за Полша. Дадоха ни пари и ни изпратиха. На границата имаше голям хотел, а ние нямаме никакви пари. И не смеем да отидем да вечеряме в хотела. Ядем навън бели хлебчета и кренвирши. Само вечер отиваме да танцуваме. На сутринта отиваме да платим. Администраторите се учудиха:

– Ами защо толкова бързате? Не ви ли харесва тук?

Оказа се, че от Прага са ни платили за един месец хотела и храната. Но ние вече казахме, че неотложна работа ни чака в Полша и нямаше как да се откажем от думите си. Такива глупави бяхме. Такива весели случаи в нашия живот имаше много.

Сега на Дора пожелавам още дълго да бъде спохождана от онази благословена „лудост“ , която имат поетите, от радост и здраве!

БАН
БИБЛИОТЕКА

— Да, да, и през Татрите слязохме в Полша тогава, отидохме у Маруся Каспрович.

— А, ето кога сте посетили Полша.

— Да, това беше първото ми посещение в Полша през 1932 г. Маруся ни покани. Ян Каспрович беше вече починал. Тя му направила мавзолей. С Дора прекарахме доста дълго на квартира в нейното село Харенда. Там отседнахме, но отивахме в Краков, пътувахме из страната, качихме се горе на едно езеро в планината. Много хубаво пътешествие направихме. Ние с нея се виждахме в Париж, когато и Дора дойде. Още оттам се познаваме.

— А в Полша имахте ли запознанства с полски писатели и поети?

— Не, ходихме в Закопане, качвахме се горе с феникюлери. Тя ни запозна с някои хора, но аз не мога да си спомня имената им сега.

— През юни месец 1939 г. посещавате Белград във връзка с една изложба на българската книга.

— Тогава говорих за българската народна песен, а след това за Вазов, Пенчо Славейков, Яворов, К. Христов. Също така и за поетесите Дора Габе, Магда Петканова, Мара Белчева и поетите Н. Фурнаджиев, Христо Радевски, Асен Разцветников, Славчо Красински, Атанас Далчев, Николай Лилиев.

— Всъщност предмет на вашата беседа са онези поети, в чието творчество се долавя влияние на народната песен.

— Да, такъв беше белегът, по който подбирах поетите за илюстрация на моите наблюдения.

13.I.1982 г.

— В миналия разговор споменахме за съвместната ви пиеса с Матвей Вълев „Госпожата“ . Как протече работата ви над пиесата? Как се породи преди всичко идеята да напишете съвместно с него пиеса?

— Идеята беше на Матвей. Той ме помоли да му сътруднича, аз не съм мислила да пиша пиеса. Но през време на писането чувствувах, че се проявява повече като белетрист, а не като драматург. И особено първото действие беше много разказвателно, после го съкращавахме. Ходехме с него и Вера Лукова в Карлово.

— Художничката Вера Лукова?

— Да, тя му беше втора съпруга, защото той е бил женен в Бразилия за някаква немкиня от преселниците. Тя боледувала от епилепсия и той много страда от това. Не съм го питала подробно как е било, но за да се върне, сигурно е бил отчаян от тази нейна болест. Разказвал ми е много за живота си там.

Веднъж как като се е връщал по тъмно от работа в чифлика и хваща дръжката на вратата — на дръжката навита змия и просто хваща змията. Събужда се някой път — в леглото или нал одеялото му отгоре лег-

НАЗ
ЗВТОПЛАНА

нала змия. В Бразилия имало много змии. Аз като бях там, посетих специална ферма за отглеждане на змии със силна отрова, която се събира от специалисти и се разпраща по целия свят като лекарство. Страшно нещо е там. От тези змии после не можех да спя няколко вечери.

– Но в една статия по повод смъртта на Матвей Вълев Жендов посочва други причини за връщането му в България. Той пише, че го е повикал с писмо, защото неговото перо е нужно на пролетарския печат. Но докато се върне, идва 19 май 1934 г. и целият пролетарски печат е спрян.

– Аз не знаех нищо повече за него. След като заминах от Берлин в Мюнхен, те си останаха двамата братя в Берлин. Сестра им Емилия е следвала зъболекарство, но с нея се запознах по-късно. И досега сме приятелки.

– Значи той се връща в България през 1934 г.

– Имаше изложба в Тръпковата галерия и гледам, обикалям така и към мене се приближи един човек. По едно време застана зад гърба ми и каза: Да видим дали ще ме познаете? Аз се обърнах най-напред и в първия момент не можах да се сетя. Тогава той ми каза: Помните ли Берлин... И си спомних. Поговорихме известно време и тогава узнах, че е бил в Америка, пише разкази и подготвя книжка.

– „Прах след стадата“ ?

– Да.

– Но, другарко Багряна, тя излиза през 1937 година.

– Да, но аз години не бях се срещала с него. Той само ме осведоми, че е работил и че е станал писател. Тогава си спомнихме студентските години в Берлин, разказа ми, че бил в Бразилия. И почнахме да се срещаме. Даде и в „Златорог“ някои разкази и беше много добре приет в списанието. Владимир Василев го ценеше.

– И как се зароди идеята да напишете драма?

– То не беше веднага. Дружехме, пътувахме заедно, една пролет, в момента на цъфтежа на розите, решихме да направим екскурзия в Карлово. Но може би идеята се беше вече зародила, защото се интересувахме, ходихме там в розоварната, ставахме сутрин преди изгрев слънце, проучвахме всичко, което можеше да ни послужи. Имам снимка как той откъсва първата роза и ми я подарява. Обикаляхме Карлово, гледахме старите къщи, проучихме целия процес на розоварството. Имаше едно помещение, дето складираха тонове рози. Тогава у мен се породи идеята, че тонове рози са потребни, за да се извади шишенце есенция. Казвам, поезията е по този начин – колко много е необходимо да преживееш и от всичко това да напишеш един стих.

– Значи вие сте отишли вече със зародена идея да пишете пиеса. Щом съзнателно вече наблюдавате производствения процес.

– Гледахме как почват работата. Даваха ни даже да вкусим, да помиришем от дестилатите.

– Но не си спомняте как се зароди идеята? Кой подсказа сюжета?

— Не знам как стана това. Мисля, че говорихме, говорихме, но сигурно идеята се е вече зародила, за да отидем в Карлово.

— А там познавахте ли собствениците на розоварната?

— Познавахме братята Христови и певицата Фратева, женена за един фабрикант. Те ни приеха и ни оставиха сами да наблюдаваме процеса.

— Но кой от вас познаваше певицата, вие или М. Вълев?

— Не, аз познавах само нея като моя почитателка. Спомням си, че когато ходехме по четения в Казанлък, тя присъствуваше на тези четения. Те бяха богаташите братя Христови, износителите на розово масло. Преди Девети септември Фратева отиде в Италия и остана там. Когато аз ходих в Италия, се виждахме с нея, по време на първото ми отиване, а може би когато бяхме с Блага Димитрова и Валери Петров. Открих я аз. И даже тя ни посочи квартира, където можем да отседнем.

— Но тя навярно не е пеела тогава.

— Мисля, че беше се оттеглила. Омъжила се за някакъв милионер.

— А как по-нататък протече работата ви над пиесата?

— Обмисляме как да конструираме цялото, как да се развие действието. Усетих тогава как ако го напише като белетристика, може би ще стане по-интересно. Аз нямах никакъв опит. В драма нито съм се опитвала, нито съм мислила, че някога ще пиша. Но така се събирахме, както с вас сега се събираме и говорим.

— Той ли пишеше или вие?

— Той пишеше. На ръка, всичко на ръка се пишеше.

— Много ми е любопитно как се работи колективно: вие кажете едно изречение и той го запише. След това той каже второ изречение и го запише?

— А, не така. Не изречение по изречение. Мен ми хрумне нещо и той го допълни. Записва леко на ръка, после да го дообработи. След това аз го прочитах и нещо поправях, допълвах.

— А предварително имахте ли ясна цел какво искате да кажете на зрителя с тая пиеса?

— Нали героинята ни трябваше да бъде жена, която работи и е инициативна, една делова жена. Нейният мъж, професор, доколкото си спомням, сега съм я позабравила малко пиесата, не се интересува от фабриката на жена си. Много мислихме за края: пиесата трябваше да завърши ефектно. Сега гледам всичките пиеси завършват ефектно. С кратък срок разполагахме и съвсем малко репетиции се направиха. Искаха да открият сезона с нова българска пиеса, трябваше набързо-набързо да я свършим. Ако се работеше в по-нормални условия, може би щяхме да я направим по-сполучлива.

— Но идеята е много съвременна.

— Да, това са моите мисли. Матвей споделяше тези разбирания за мястото на съвременната жена в обществото. Той виждаше и знаеше как е на Запад, вижда че и моето душевно стремление е такова. Но не успяхме да я направим...

– Смятате ли, че вие като автори не успяхте да я направите, или пък режисьорът?

– И режисьорът Хрисан Цанков. Буюклиева беше малко тежка. Тя играеше главната роля – госпожа Юлия Миларова.

– А кой изпълнява ролята на съпруга, проф. Данаил Миларов?

– Борис Михайлов. Не беше много добър, мисля, че млад умря.

– А Зорка Йорданова е играла Светла!

– Зорка беше много добре. Аз много я обичах като артистка. Но Хрисан Цанков не се обичаше с Вл. Василев и не знам как стана тогава, но мислехме, че Масалитинов ще постави пиесата. Той щеше да направи от нея нещо по-добро. Хрисан работеше без желание. Нито аз бях близка с него, нито Матвей беше, нито Вл. Василев. В момента Масалитинов имаше друга работа. Направиха съвсем малко репетиции. И Хрисан Цанков не помогна с нищо да се подобри пиесата.

– Никакви ли забележки върху текста не ви направи?

– Не, никакви! Вършеше всичко просто механично.

– Тук гледам сред изпълнителите имената на Ст. Пейчев, Вл. Трандафилов, все пак актьорите са били добри общо.

– Общо да! Добри! Ето Стефан Бъчваров, Стефан Сърбов, Ст. Пейчев, Магда Колчакова, която винаги играеше селски роли. Първото действие беше много дълго и белетристично. Трябваше да се направи по-динамично, по-кратко, по-драматично. Идеята ѝ е абсолютно съвременна, а преди толкова години е писана; идеята за жената, която трябва да заеме място в обществения живот, да се включи наравно с мъжа в производството.

– А как понесохте тези отрицателни отзиви след премиерата? Аз тук ви нося един отзив на Д. Б. Митов, публикуван в „Литературен глас". Ще ви прочета само края:

„Просим извинение от нашите читатели, че няма да правим обичайния анализ на новото театрално представление, защото не сме до сега чували да се прави анализ на надбягвания по сцената, на плоски вицове, на несъществуващи в българския живот професори по филология, фабриканти и инженери. Без да се впущаме в подробности, като изоставяме всичките наивности на авторите, ще изкажем само възхищението си от тях, че твърде бързо намериха заместник на „престъпния" счетоводител и го докараха с голяма скорост чак от... Карлово. Право да си кажем, не можем да разберем кой е по-наивен, за да не употребим друга дума – дали авторите, или безпомощното момче, дошло да търси служба от богатата фабрикантка? Все пак трябва да отбележим, че авторите зарегистрираха известен успех – героинята им заспа на сцената, доколкото забелязахме, преди да заспи цялата публика в салона. Но при толкова заспали хора ние бихме желали поне счетоводителят в театъра да бъде буден..."[39]

– Знаете ли, ако не беше Вл. Василев тогава директор, аз мисля, че нямаше да бъде така. Те всички се бяха опълчили срещу него.

— Има и други отрицателни отзиви. Даже и ваши приятели пишат отрицателни отзиви. Но има и по-обективни, в които трезво се отчитат положителните страни на произведението.

— Не знам положителни отзиви! Аз помня само отрицателните.

— А след това правили ли сте други опити за драматично произведение?

— Ние имахме някакви идеи, дори когато работехме, възникваха други идеи за нещо ново. Но след събитията у мен вече нямаше желание повече да работя. Тези отрицателни рецензии някак ме обезкуражиха. Викам няма смисъл, аз ще си пиша поезията.

— А като човек какъв беше Матвей Вълев?

— Той беше много добър и много талантлив. И работлив. Но доста пиеше. И мен това ме откъсна от дружбата с него. Обичаше всяка вечер да бъде с компания, да гуляят... Аз не мога да понасям пиян човек. За мен пияният човек е друго някакво същество.

— Значи няма творческа дисциплина всъщност.

— Нямаше. А талантлив човек, много талантлив. Те по цели нощи прекарваха в кръчмите. По три денонощия не са се връщали. Само Лилиев не пиеше. Той беше вегетарианец.

— Другарко Багряна, на 6 юли 1940 г. вие потегляте за Атина. Доколкото знам, в основата си групата е сформирана от художници.

— Да, групата беше доста голяма. Иван Лазаров беше с жена си, Дечко Узунов, Ал. Божинов, Н. Балкански, Н. Тузсузова и певицата Таня Начева. За първи път отивах в Гърция. Домакините ни предложиха богата програма, развеждаха ни из цяла Гърция, показаха ни старинните разкопки, манастири, изобщо водиха ни навсякъде.

— Пътувахте с влак до Солун и след това до Атина.

— Да, в Солун, като ходим по улицата и говорим български, към нас се приближаваха хора и ни заговаряха на български. Посещавахме музеите и понеже с нас има и художници, те ни осведомяваха най-подробно. Устроиха една вечер, на която четох стихове, а Таня Начева пя.

— А госпожа Миртиоса ги преведе на гръцки?

— Да! Тогава за първи път преведоха мои работи на гръцки, цялата „Вечната и святата“ .

— Но преди това излиза някаква книга на гръцки със стихове от български поети, където са били включени и ваши стихове.

— Да.

— В Атон водиха ли ви?

— Не! В Атон жени не пущат изобщо. Аз обичах гръцката митология и ме интересуваха техните паметници, статуите, стадионите, театрите. Помня, една вечер се изкачихме на Акропола да погледнем отвисоко Атина. В археологическия музей ми направи впечатление статуята на лебеда и богинята Леда. И много по-късно, сега в последните години, аз използувам това впечатление. В „Почти романтична поема“ описвам как божественото и земното се сливат.

– Вие уговаряте взаимни посещения с домакините. Осъществиха ли се тези посещения?

– Постепенно се осъществиха. Ние станахме приятелки с Миртиоса. Тогава мисля, че с Я. Рицос не се запознахме. Беше болен ли в момента, не помня точно. А по-късно се видяхме и сприятелихме. Но там се почнаха вече връзките и когато те идваха, имаха много хубави срещи тук.

– Какво ви даде Гърция при първото посещение? На вас лично и като поетеса?

– Образа на древна и на съвременна Гърция. Видях на едно по-високо ниво съвременния живот, всичко, което е имало основа в древността още; тази богата култура и богато изкуство. Винаги правех сравнение с България. Какво от нашата история е загубено под земята, в развалини, тъпкано-претъпкано от всевъзможните нахлувания. И колко е богата Гърция! Как тя върху основата на древността си има уважение и стремежа на целия свят да я опознае и да я изучи. И колко бедни бяхме ний в това отношение тогава. Сега вече се правят много разкопки, но тогава нямаше у нас нищо открито още.

– Водиха ли ви в Сунион при храма на Посейдон, където е подписът на Байрон?

– Да, водиха ни. В Делфи също ходихме. Те си имат едни маршрути, по които водят гостите. И втори път, като съм отишла с Д. Димов, пак ни водиха. Тогава посетихме големия амфитеатър на Аполон и правехме един опит. От него ми е останал един мотив, който все мисля да го осъществя, защото в театъра има такава чудна акустика. Колегите се качиха най-горе, аз останах долу. И ме накараха да рецитирам стихотворение. Започнах да рецитирам и неочаквано славей се обади от храстите някъде. И те казаха, че отгоре чуват прекрасно всичко и като че славеят нарочно запя, за да ми акомпанира. Тази случка не мога да я забравя. И все искам да напиша стихотворение.

– Ние също сме правили този опит, но в Делфи.

– Да, те запалваха кибритена клечка и се чува. И в Делфи също. Впечатленията са много, но човек в момента като че ли не може да ги обхване.

– През 1941 г. правите още едно пътуване ведно със Ст. Чилингиров и Д. Немиров. Този път обаче в Скопие, като представители на българската книга.

– Четохме в самия театър в Скопие.

– Вечерта вие говорите и по Радио Скопие.

– Действително така беше, така ни приеха, така плачеха, така ни вземаха в семействата си, много трогателно беше. Какъв хубав, сладък език говореха във Велес например. Много сладък български език! Ние обиколихме доста – и в Битоля бяхме, и във Велес бяхме, и в Прилеп. И навсякъде четохме, и навсякъде ни приемаха по домовете си, не по хотели. И се чудят как да те посрещнат, какво да ти дадат, да те зарадват.

– Какво четохте вий?

— Стиховете, които съм имала. Не си спомням специално нещо да съм писала. Нямах и време, ние пътувахме постоянно.

— По каква линия отидохте?

— От Съюза на писателите, като писатели. Охрид ми направи незабравимо впечатление.

— Колко време бяхте в Македония?

— Сигурно около двайсетина дни. Много градове посетихме. Ние отидохме и в манастира „Св. Наум“ . На границата между Охрид и манастира пазеха италиански войници. Отиваме и казваме, че искаме да посетим манастира. Те казват — не може, не е позволено. Вие нямате паспорти, нямате открити листове. Тогава ни питат какви сме, аз казвам: Ний сме поети. И те като чуха поети: Ах, щом сте поети — и ни пуснаха без никакви формалности. Да, италианците казват: Ама вие поетеса ли сте? Да, казвам, поетеса съм. Пиша стихове и искам да видя този манастир. И те ни пуснаха. Италианците са много добри хора. Отидохме там, а старият игумен ни прие със сълзи на очи. Отвори ни дори мощите на свети Наум. И ни подари едни дървени кръстчета. Мисля, че го имам скрито още това дървено кръстче, което е седяло върху мощите на св. Наум. И за спомен за миг се потопих в езерото, макар че беше доста студено.

— В Охридското езеро?

— Една слънчева сутрин в Охридското езеро.

— А пътувахте ли с лодка по езерото?

— Да, направихме разходка. Доколкото си спомням, на Кирил и Методий бяхме там. Чилингиров и Д. Немиров бяха много възторжени. Четоха откъси от своите произведения. В театъра дадохме цяла програма.

— Вечерта на 24 май сте говорили по Радио Скопие.

— Каквото знаех от историята за Македония, всичко там така се оживи. И този хубав език. И в Прилеп...

— А в Струга ходихте ли?

— Сигурно сме ходили. Виждам Прилеп, Охрид, Скопие, Битоля, Велес виждам, но Струга не мога да си спомня. Може и да не сме ходили. Ние навсякъде бяхме заедно. Винаги тримата пътувахме.

— Миналия път ви попитах дали имате друг драматичен опит и се оказа, че имате, пак с М. Вълев. Това е една радиопиеса — „Знамето“ .

— Аз помня, че съм писала нещо за радиото, но какво е то, не знам. Матвей работеше там и той ми искаше материали. Двамата сме го писали.

— А пазите ли текста на тази пиеса?

— Не! Не мога и да си спомня. Зная, че няколко дребни работи съм давала за радиото.

— Тази радиопиеса сте я писали в края на 1939 г., защото на 5 януари 1940 г. излиза съобщение във в. „Слово“ , че печелите трета награда от 2000 лева.

— За какво е било това „Знаме“ . Не мога да си спомня.

– Другарко Багряна, през 1943 г. в сливенския в. „Правда“ Панайот Гиндев взема от вас интервю. И първият въпрос, който ви задава, е: „Какво място заема Сливен в живота и писателското ви творчество?“

– Да, в Сливен разбрах какво е стихиен вятър. На площада вятърът ме събори и аз паднах.

– И в интервюто вие казвате, че „тоя спомен намери по-късно израз в едно от най-хубавите ми стихотворения „Стихии“ ...“

Можете ли да потвърдите, че и сега Блок, Есенин, Маяковски са ваши любими автори, поети, които обичате да четете?

– Не се връщам вече към тях. Случайно ако ми попаднат. Но да седна наново да ги препрочитам — не!

– Но защо не се връщате към тях?

– Защото излизат нови работи, с които искам да се запозная, искам да живея и с онова, което днес се твори. А инак няма време. Ако препрочитам тези, които съм чела и познавала, няма да остане време за новото.

– Сега бих искал да конкретизирам въпроса си: не се връщате към тия поети, защото вече сте ги надмогнали като една духовност, или пък защото намирате някои по-интересни находки в съвременните поети?

– Намирам, разбира се, и интересни открития у новите поети. У мен онези си остават със своето, което съм възприела и обичала. Но искам в същото време да познавам и новото, което се твори. Може всичко да не ми хареса, но у всекиго ще намеря нещичко. Когато ме запитат например кой ви е любимият поет, казвам: Аз нямам един любим поет.

– И правилно!

– Или, да кажем — кое литературно течение? Отговарям — във всяко течение аз намирам нещо ново и нещо хубаво, заради което заслужава да го запомня.

– Вие говорите в това интервю за Пол Валери например.

– Да, Валери ми направи силно впечатление. Вече като нещо ново, знам, че с проф. Мазон четохме негова поезия. Аз имам и досега в Боян книга на Пол Валери, подарена ми от Андре Мазон. Стихотворението „Морската гробница“ ми направи силно впечатление.

– А от по-модерните френски поети, да кажем — Деснос, Елюар, Арагон...

– С Елюар и Арагон бяхме добри приятели. Харесвам тяхната поезия, някои работи, не всичко.

– А Сен Джон Перс?

– Съвсем съвременен. В Париж си бях набавила негова книга. Интересен, много интересен!

– Какво ви привлича: онова, което е близко на вашия темперамент и на вашата поезия, или онова, което е различно?

– Което не съм го имала, новото. То ми харесва.

– Но не ви ли е чуждо?

— Е, чуждо... аз няма да го копирам. Но ми е интересно, защото е ново в момента.

— Интересно ви е, защото е различно от вас или защото ще внесе нещо ново в поезията ви?

— Аз така мисля: нещо, което ти харесва, без да се стремиш да го запомниш или да го следваш, то ще се отрази, ще остави следите си. Няма да го вмъкна в поезията си нарочно, но вероятно някакви следи ще остави.

— А може ли да се каже, че един нов образ, който е чужд на вашата стилистика, в перспектива може да се окаже импулс за по-нататъшно развитие на собствената ви поезия?

— Да! Дава възможност, нали ви казвам, дори без да го търся нарочно, може би ще се яви някъде. Остава затова, че ти е харесало, че ти е направило впечатление.

— Можете ли тогава да кажете, че тези поети, които са във вашата стилистика, не са ви интересни?

— Да, защото ми е познато! Защото е мое.

— А можете ли да се подпишете под тези думи, които сте казали през 1943 г. за задачите на младата ни поезия: „Поезията трябва да бъде в служба на народа. Тя трябва да вдъхва вяра и упование. Днес това абсолютно се налага на писателя и поета като дълг. Все пак поезията трябва да остане преди всичко изкуство, затова не бива да се пише по програма, по предписание, както пишат някои."

— Аз действително мисля, че поезията трябва да въздейства, да облагородява народа, да му помага да обогатява душевния си живот. Въобще трябва да служи на народа. Но не нарочно да седнеш и да съчиняваш, ръководен от извънлитературни съображения.

— Значи при тази уговорка и днес приемате тези думи. Смятате, че продължават да бъдат валидни и за съвременната ни поезия. Не само за младата поезия, но и изобщо за изкуството.

— Да, изобщо за изкуството.

— Считате ли, че вашата тогавашна прогноза за развитие на поетите Б. Райнов и Ал. Геров се оправда днес?

— Е, да, но Б. Райнов не остана поет. Аз си оставам на мнението за първите му стихове, които харесах. Вярвах, че е талантлив поет и се ядосвам, че остави поезията и почна да пише криминални романи.

16.I.1982 г.

— На 22 октомври 1940 г. вие подписвате „Изложение от група български писатели до министър-председателя и председателя на Народното събрание срещу законопроекта за защита на нацията".[60] То е подписано от 21 български писатели. Кой ви донесе този документ и ви предложи да го подпишете?

– На вратата позвъниха. Григор Чешмеджиев ми казва — ще го подпишете ли? Прочетох го и го подписах.

– А не ви ли предупреди за евентуални последици?

– Да, предупреди ме!

– А после имахте ли някакви неприятности?

– Не! Никой не ме е търсил и викал. Е, имало е подмятания: сигурно евреите са я подкупили. Говореше се в този дух.

– В сливенския в. „Изток“ на 16 март 1941 г. в рубриката „Хроника“ е поместено едно съобщение: „Починал е на 4 т. м. в София, където и живееше, нашият съгражданин Любомир М. Белчев, бивш данъчен чиновник в града ни, доброволец през 1885 г., баща на поетесата Багряна и на г. Георги Белчев. Нашите съболезнования.“

– Смъртта му настъпи така неочаквано, че всички останахме потресени. Баща ми през целия си живот е работил. Пенсионер стана и не беше вземал отпуска по болест. По време на първата бомбардировка в София с майка ми живееха в един квартал около Майчин дом. И там беше последната къщичка, която баща ми си построи и се приютиха двамата, къщичка с хубава градинка и много цветя. Сутринта станал и слязъл в градината. Връщайки се обаче, му прилошало и паднал на стъпалата. Разбира се, майка ми веднага се разтичала. Дошли комшиите, повикали по телефона Васил Вълчев, лекар, и той веднага идва. През това време съобщават и на мен, и на другите ми сестри и братя. Към обяд се събрахме всички вкъщи, щото това беше нечувано баща ми да не е добре. И идва Васил Вълчев и казва: А, чичо Любомире, нищо опасно. Има да живееш, има още да празнуваме. И ние се успокоихме. Събрахме се и си направихме един хубав обяд. Баща ми хапна и винаги след обяда си е полягал малко, взема вестника и си чете, защото до 2 ч. имаше чиновническа почивка. И както си пие кафето, цигарата между пръстите, вестникът го захлюпил и той задрямал. И мама отвори вратата и вика: Татко ви задрямал малко. Обаче минава се време, мама инстинктивно отваря, поглежда и забелязва, че вестникът от дишането не се движи. Открива го, потупва го по лицето, мъртъв. Такъв удар беше, страшен! Ние бяхме всички там. Поръчах венец от името на семейството. Но няма никъде кордела за написване. И аз тичам по „Граф Игнатиев“ , точно съм, дето е сега антикварната книжарница, а отсреща е печатницата на Ламар. Ламар ме вижда там по улицата разтревожена, какво става, къде тичаш. Казвам така и така, Ламаре, ето, купила съм лента и няма къде да се напечата. Тъй ли, какво трябва да се направи, ела! Така ме взе през рамо и ме заведе в печатницата и в момента даде да напечатат на лентата името на баща ми Любомир Белчев. Няма да го забравя този жест от страна на Ламар. А Младенов също ме видя разтревожена, съобщавам му, а той казва: Ами той е починал като светец! Нито е страдал, нито е тежал някому, нито вий сте страдали и сте чакали смъртта му.

– През 1941 г. по повод стогодишнината от смъртта на Лермонтов се

организира вечер на руската поезия. Със свои стихове участвувате и вие. — На тази вечер за руската поезия Марта Попова декламира стихотворение на Лермонтов, в превод на Бленика. Аз пък четох преводи от Антоколски. И на другия ден получавам призовка да се явя при Гешев. Отивам и влизам при него. Той повиква един, който е докладвал какво е имало. И този, като дойде, погледа ме, погледа ме и каза: Не беше тази! Гешев тогава ме попита какво участие съм взела и аз му казах, аз четох преводи от Антоколски. И всички четохме поезия, но не знаех кого търсят. На самата вечер ние стоим в стаичката зад сцената и един по един излизаме и четем. Затова не знаех какво е рецитирала Марта Попова.

— После, както Христо Радевски казва в анкетата, нея я интернират в Даръдере.

— Да, наистина сега изглежда смешно, но тогава нещата стояха по-иначе.

— На 26 юни 1942 г. във в. „Слово“ се появява едно съобщение за сбирка в дома на Цв. Р. Маджарова, на която вие присъствувате като членка на Клуба на българските писателки.

— Изобщо клубът на писателките се събираше периодически. И тя ни канеше в своя дом.

— Всеки месец?

— Да. Именно. На тези срещи идваха и писатели, и други хора.

— Каква беше атмосферата в тия сбирки?

— Винаги се говореше за поезия, за новоизлезли книги, харесват или не харесват, но в една приятна атмосфера. Не се говореше никога за политика.

— Другарко Багряна, нека сега в нашия разговор засегнем и събитията, свързани със съдебния процес за Вапцаров.

— Трябва да ви кажа, че самия Вапцаров аз лично не познавах. Когато през лятото на 1927 г. ходих с Щъркелов в Банско, Вапцаров го нямаше. Преди процеса не съм следила поетическите му прояви. И никой от приятелите му по време на процеса не дойде при мен да ме подготви, да ми разкаже за живота и поезията му. Вечерта преди да се явя като негова свидетелка, при мен дойде Матвей Вълев и ми донесе стихосбирката „Моторни песни“, екземпляра на Б. Ангелушев. И аз цяла нощ ги четох. На сутринта отидох в съда и ме държаха вън на едно слънце, което печеше толкова силно, че едва не ми прилоша. Когато влязох вътре, председателят ме предупреди да не гледам в залата и да му отговоря на три въпроса с „да“ или „не“.

Първият: — Познавате ли лично Никола Вапцаров?

Отговорих: — Не го познавам!

Втори: — Познавате ли неговата поезия?

— Да, познавам я! /Макар да не беше истина, защото аз се бях запознала само през нощта. Други неща не бях чела./

Трети въпрос: – Има ли родолюбие в неговата поезия?

– Да, има!

Тогава някой извика нещо от залата и аз понечих да се обърна, но председателят грубо ми нареди да гледам към съдиите. След това ми каза, че съм свободна. В тоя момент от залата се чу глас: „Господин председателю, моля задайте същите въпроси на свидетелката и за мен!“ Това беше самият Младен Исаев. И председателят ме върна. Тогава аз говорих подробно за него, защото го познавах лично, нали беше секретар на съюза и идваше да събира членски внос у дома. Бях чела стихосбирките и стиховете му в печата.

Това са фактите около моето явяване и свидетелстване по време на процеса. Останалото е само безотговорно разпространение на клюки. Още повече че съдебните протоколи са налице и един ден те ще бъдат публикувани.[61]

– Другарко Багряна, през януари 1944 г. е вашият втори брак – с Александър Ликов.

– Съществуваше дружество „Собствен дом“. Моят зет Цвятко Петков се беше записал и като по-разумен човек, а аз като поет – по-вятърничава, дойде един ден вкъщи и каза: „Лиза, виж какво, живееш с една заплата и ходиш под наем от къща на къща. Ето един случай, отделяй поне по 5 лв. на месец и ще дойде момент, когато ще можеш да си купиш собствено жилище.“ И аз го послушах и наистина почнах да внасям пари доста сериозно. Живеех скромно. И по този начин вече можех да си купя един апартамент до „Раковски“. Тъкмо бях направила последната вноска, изплатих си апартамента, дойде бомбардировката и го срина. Ние бяхме женени вече с Ликов. Имахме една слугиня, която ни шеташе, тогава така беше. И като сега помня, направила за обед супа, шницели и мляко с ориз. Изяли сме двете яденета и сутляша в чинийките, както сме яли, като полумесец останал и засвири тревога. Алек казва на жената, тя беше възрастна, Тодорке, вземай си палтото и тичай в зимника. И отиваме в коридорчето, тя първа беше се облякла, аз имах едно кожено палто от мурмел, посегнала съм с ръце да го откача и в това време бухва нещо и тримата падаме накуп и ни покрива това кожено палто. В същото време усещаме, че нещо друго тежко пада върху нас, но не можем да разберем какво е, защото става тъмно като мрак. Отоплявахме се с пернишки печки с въглища, черен дим изпълни коридорчето, всичко притъмня. И не знаем сега около нас какво е: дали имаме врата, стълбище. Но винаги носехме в джобовете и чантите си електрическо фенерче. Мъжът ми светва, обаче толкова е гъста пушилката, че едва се вижда. И той почнал да пълзи по посока към вратата, за да разбере има ли врата. След малко каза има врата, малко открехната от детонацията. Сега пък не знаем има ли площадка и стълбище. И пак с пълзене отвори входната врата. От прозорците на стълбището, макар че целият въздух е мътен, малко просветна. И каза – има стълбище. Облякохме се, ама не се поглеждаме един друг, така сме улисани и слизаме пред входа вън.

В това време минава жив и здрав артистът Георги Стаматов. С Петя Герганова те живеят на нашата улица, съседи сме и добри приятели. Но той беше сам тогава, минава и ни вижда, а ний сме били черни от саждите и дима. И той вика: Кои сте вие бе, хора, не мога да ви позная? Кои сте? Защо сте така черни? Я елате у нас да се измиете. Аз му викам: Жорж, не ни ли познаваш? Как ще ви позная, като сте черни като коминочистачи. И тогава разбра, че у нас е станало срутване. Отидохме у тях да се измием. След което вече почнаха мъките. Първата нощ къде да отидем? Прозорците счупени. Взехме всевъзможни килимчета да затулим един прозорец на вътрешната стая, към двора. Детонацията е дошла откъм улицата, затова и най-много пострада голямата стая, дето беше библиотеката, неговото писалище, моята архива. Първата нощ както и да е прекарахме. Сутринта какво да правим, къде да отидем? И тогава мъжът ми се обадил на кума ни, известния адвокат-комунист Татарчев. Те имаха вила в Овча купел на два етажа. Кумовете ни поканиха да отидем у тях. Отиваме, ами те се събрали там 12 души. И през нощта как сме спали – господ знае. В спалнята на съпрузите налягаха всички жени като риби. Мъжете – на земята, мъжът ми спа под една маса, друг спа на масата отгоре. И видяхме, че не може да се кара така. Прекарахме няколко дена, но повече беше невъзможно. И тогава почнаха да търсят някъде да се приютим. Всеки ден ставахме в 5 ч., защото самолетите не идваха рано. Ставаме в тъмно и тръгваме пеша. Няма трамвай, няма никакво превозно средство и отиваме чак в Овча купел. Той взема раница и аз вземам раница, идваме в София, Алек отива в службата, но после идва тук, напълва раницата с въглища, защото в Овча купел нямаме как да се стоплим. После кумът ни даде стаята на семейство Вежинови. Повика полиция да отвори: хората са заминали за Оряхово, вече седят един месец и повече, а тук има бездомници, които трябва да се приютят. Ето всичко опишете и ще настаним тази двойка – Ликов и аз в горната таванска стаичка. Всеки ден идвахме в разрушената кооперация. В нея всички изчезнали. Имаше някакъв военен, който натовари на военна кола цялото си семейство, ведно с бурканите, с всичко. Дигнаха се и заминаха. Ний нямаме нищо, нито кола, нито друго превозно средство. Аз влизам в разрушената кооперация, за да мога да измъкна някое одеяло или съд, нещо, което ни трябва там. Все пак е живот, нали. И напълвам моята раница и каквото мога да нося на ръце, а той идва, като излезе от работа, взема раницата, пълна с въглища, и потегляме пеша за Овча купел. В един момент, когато бяхме при Руския паметник, срещаме се с Ана Каменова и Петко Стайнов. Той ранен, с превързана глава и тя го води под ръка в болницата, където го превързвали. Тяхното семейство цялото пострада. Само те двамата останаха живи. Много тежки времена бяха. И това се повтаря всеки ден. Стават тревоги, а аз сама влизам в зимника и казвам: Сега да стане нещо, никой не ме знае, никой няма да ме потърси.

– А бихте ли разказали за съпруга си?

– Един от най-редките българи, каквито съм срещала. Много културен, много жизнен. Като младеж активно е участвувал в революционната борба. По време на Септемврийското въстание от 1923 г. е бил хванат от полицията. Той е ломчанин и от Лом е народен представител и водач на младежта. И го затварят в една плевня, но имали един циганин, който идвал вкъщи да им помага, да им носи дърва, въглища и т. н. И този циганин го освобождава и го превежда през нощта в Югославия. На другата сутрин е трябвало да бъде докаран в София, дето щял да бъде ликвидиран. Остава в Югославия, а оттам се прехвърля във Виена. Тук работи съвместно с В. Коларов и Г. Димитров. А властта като научава, че е комунист, го принуждава да напусне Виена и отива в Париж. И започва едно тежко битие. По този начин стига чак до Стокхолм. От столица на столица, докато полицията види паспорта му и установи, че е комунист и незабавно го екстернира. Така е прекарал много, много години.

– А кога се връща в България?

– Той се върна, когато дават амнистия през 1938 г. Прекарал е доста време в Югославия.

– Вие кога се запознахте с него?

– Като се върна. Запознахме се чрез Дора. А тя чрез Тодор Христов, с когото Ликов е бил близък. Т. Христов заболява във Виена и мъжът ми постоянно го посещава в санаториума, където е лежал. И Дора ходи при болния, където се среща с Ликов. Оттогава бяха познати.

– А какво работеше, след като се върна?

– В началото беше без работа. После го повикаха в някакво учреждение, понеже знаеше осем езика. Освен това изявяваше се като журналист и публицист. А след Девети септември пишеше редовно във в. „Изгрев". И постепенно, макар и през култа, някои разбраха, че не могат да го държат повече настрана. Искаха да си направи самокритика. А той казваше: За какво да си правя самокритика, когато аз съм си бил винаги комунист, работил съм като такъв. Не намирам за какво. Това, че съм бил на Запад, не смятам, че е някакво престъпление. И той не поиска да си направи самокритика, затова не го възстановиха в партията.

– До смъртта му?

– До смъртта му. Но последните години го назначиха във Външно министерство. Искаха да го изпратят посланик в Израел. Назначение беше излязло, вече бях събрала багажа, паспорти имахме. И той се разболя и почина. И така остана всичко, както е събрано. Много ми върви на мен!

– Много! Как сте го преживели това?

– Е, аз си знам как съм го преживяла. Цяла година бях болна от някаква копривна треска, щях да умра от нея. Лекарства, инжекции, нищо не помага.

– Той пише публицистика, нали?

– Публицистика. Издаде една малка книжка за Вазов.

— Да, знам я тази книжка: „Иван Вазов като социален поет“, излиза през 1945 г.

— Тя излезе тогава, когато Вазов у нас се отричаше. С него преведохме I том от романа на Арагон „Комунисти“. Голям ум беше, голям човек. Аз не можех след това да се оженя, не можех да помисля, че ще намеря мъж, който поне с малко да се доближава до него.

— А иначе бяхте щастлива в брака с него?

— С него — да! Десет години живях. Почина 1954 през месец юли. Той, както ви казах, е от Лом, от стар революционен род. Негови приятели са близките на Георгица Карастоянова. В поведението си, в характера си беше истински комунист, така както ние сме си го представяли този комунист. Почина от левкемия.

— Очевидно много тежко разочарование е преживял в живота си.

III. ЖИТЕЙСКА И ТВОРЧЕСКА ЗРЕЛОСТ

1944 – 1982

– Къде и как посрещнахте Девети септември 1944 г.?

– От тези дни в паметта ми са останали само едно чувство на опиянение и възторг. Подробностите сякаш са се стопили, останало е общото, онова голямо чувство, взело връх над всичко.

– И все пак!

На Гергьовден решихме да отидем в с. Върбовка, на 10 км от Павликени, където беше женена дъщерята на сестра ми Вера. И родителите на нашия зет имаха хубава къща и градина. И те ни поканиха: Елате да си починете, какво правите при тези бомби в София. И ние отидохме с моя мъж, като взехме някои работи, които искахме да спасим, по-скъпи рокли. И като пристигаме, сякаш че попадаме в друг живот, в друга страна. Намираме дълга трапеза в градината, наоколо цветя, а през градината минава малка вадичка. В нея плуваха дори жълти патенца. Едно печено агне на масата и цялата фамилия събрана на гергьовски обяд. А ние като че ли идеме от Марс. Така ни се видя чудно, че съществува още такъв живот.

– Колко време прекарахте във Върбовка?

– Не мога да ви кажа колко време. Но знам, че тогава за първи път се прояви у него болест, която, изглежда, е имал преди това. Във Върбовка намерихме една стая и се настанихме. Мисля, че аз останах повече, а той трябваше да замине, да се върне на службата. А след това, преди Девети септември, пак дойде да ме вземе. Там бяхме, когато вечерта срещу Девети слязоха партизаните. През селото минаваше река и на моста видях как идват партизаните. На площада стана голям митинг. Гръмна барабан и съобщиха, че властта е преминала в ръцете на Отечествения фронт.

На самия Девети септември сутринта моят мъж поиска непременно да дойде в София. Качихме се на един влак, пълен с военни. Пътувахме в конски вагони. До София стояхме прави, нямаше къде да седнем, но пристигнахме. В София вече се честваше Девети. На площада сварихме голям митинг и Цола Драгойчева, аз не я познах тогава, на стълбището на Съдебната палата произнасяше реч, казаха: Една партизанка, Соня, държи реч. Разбира се, беше много шумно, много възторжено, мно-

го знамена, викове. И ние почакахме да свърши митингът и полека-лека си тръгнахме към Овча купел. След това трябваше да се погрижим за жилище, защото хазяйката ни, която беше учителка, се върна от евакуация и трябваше да освободим къщата. Започнаха пак едни мъки, страшно нещо. Да ходиш да се молиш да ти отпуснат дървен материал, стъкла, за да остъклиш поне една стая. Ходили сме в Орландовци, наоколо по селата да търсим цимент или нещо друго — с голяма мъка се намираше всичко. Общината ни даваше уж някакви помощи, но трябваше да ходиш да ги търсиш. Но докато възстановявахме разрушения си апартамент, моят мъж срещна една аптекарка, ломчанка. Видяла го веднъж и го попитала какво прави. Той ѝ казал, че искаме да дойдем в София, но апартаментът ни е разрушен. И тя казала: Имаме у нас свободна стая, елате у нас. И ние отидохме временно, докато си правехме тука ремонта, докато можем да си влезем и живяхме на бул. „Евл. Георгиев" край канала. Тогава идваха вече руските войски и знам, че в същия двор имаше къща, дето бяха настанени мъже и жени руснаци. Ние през прозореца ги гледахме. Вечер по тази улица минаваха много руски войници.

След Девети септември фирмата, дето работеше Алек, престана да съществува и той остана без работа. Започна работа във в. „Изгрев". После известно време беше редактор в издателство „Народна култура". След това още някъде другаде работи и после го взеха в Министерството на външните работи.

— А кой ви потърси непосредствено след победата?

— От Съюза на писателите ме потърсиха. И така се започна.

— От 1 до 10 юни 1945 г. с делегация на Съюза на българските писатели посещавате Румъния.

— Да, в тази делегация бяха включени К. Константинов, аз, Св. Минков, Н. Фурнаджиев, Б. Болгар и Д. Полянов. Коста по това време беше председател на съюза. Посещението, доколкото си спомням, беше уредено от Сава Гановски. В Румъния имахме среща с Петру Гроза и Михаил Садовяну. Посетихме град Брашов, където присъствувахме на събора на орачите, също бяхме и в един завод за локомотиви „Малакса". В Букурещ посетихме българския метох, обаче не можахме да се срещнем с председателя на румънските писатели Виктор Ефтимиу, който в момента отсъствуваше.

— Веднага след победата на революцията започва Отечествената война. Вие пишете стихотворението „До моя син на фронта". Имаше ли реален повод да напишете тази творба?

— Моят син също беше на война. От заминаването му нямах никакви вести от него. Това ме подтикна да го напиша. След като се отпечата във военния вестник, който се изпращаше на фронта, започнах да получавам писма оттам. Всички ми пишеха, че са почувствували стихотворението като писмо от собствената им майка, благодаряха ми и ме наричаха „майко".

– През декември 1945 г. излиза листът „Книга и народ". В него са анкетирани следните писатели: Елин Пелин, Е. Багряна, Константин Петканов, Крум Кюлявков, К. Константинов и Л. Стоянов. На всеки са зададени четири еднакви въпроса. Бих искал да ви припомня само два, които са интересни и днес.

„Каква цел възлагате на книгите си?" „На книгата си не възлагам предварително никаква определена цел. Ако тя успее чрез въплътените в нея чувства, образи, идеи да докосне сърцето и ума на читателя – да му даде една чиста художествена наслада, радост и отдих или пък обич към хората, живота, изкуството и да го вдъхнови за работа, смятам, че книгата ми е оправдала своето съществование и е постигнала една скромна художествено-културна и патриотична цел."

„Някои писатели четат произведенията на големи автори през времето, когато пишат; за други четенето на книги през това време е почивка. Кога и как четете вие?" „През времето, когато пиша, не чета други книги, защото се увличам в четенето и зарязвам писането. И обратното, когато чета, докато не завърша започнатата книга, не сядам да пиша, защото мисълта ми е само в нея и не мога да се съсредоточа в работата си. Но често след прочитането на една хубава книга чувствувам желанието и предразположението да пиша. Значи от голям огън е отхвръкнала искра, която може да запали друг огън."

Другарко Багряна, бихте ли казали, че тези думи са валидни и днес и бихте отговорили на горните въпроси по същия начин, както това сте сторили през 1945 г.

– Да, днес нямам какво друго и повече да добавя към казаното тогава.

– На следващата година във връзка с 30-годишнината от смъртта на Д. Дебелянов ви питат: Какво е вашето отношение към Д. Дебелянов? Има ли поезията му влияние върху вашето творчество?

– Ценя неговата поезия.

– И сега посягате към нея.

– Скоро не съм посягала. Нали ви казах, сега като че нямам време да се връщам към работи, които познавам. Но мислено често съм си казвала: „Помниш ли, помниш ли..."

– Искам да ви помоля да разкажете за първото ви отиване в Съветския съюз.

– Нашата делегация се състоеше от Иван Мартинов, Кр. Велков, Мл. Исаев, Н. Фурнаджиев и Ст. Ц. Даскалов. С името на Кр. Велков се случи един куриоз. Посещението ни започна от 27 февруари и продължи цели три седмици. Бяхме освен в Москва, още и в Киев. Имахме срещи със съветски писатели. Срещнахме се с Фадеев, генерален секретар на съюза, след това с К. Симонов, Тихонов, Сурков, Софронов и др. Посетихме още редакциите на „Литературная газета" и сп. „Огоньок". А в Украйна се срещнахме с П. Тичина, М. Рилски и др. Толкова гостоприемен беше П. Тичина. Остави си всякаква работа, за да бъде с нас. И нап-

рави една комична грешка с името на Крум Велков. Нали имаме поет Крум Вълков и белетрист Крум Велков. За техния език тази разлика между Велков и Вълков е незначителна. И той през цялото време е мислел, че в делегацията е поетът. И печатаха във вестника от Крум Вълков стихотворения. И му дават хонорар. На нас ни е много съвестно да го огорчим. И Крум Велков казва: Трябва да мълчим да не го огорчим, а пък хонорара аз ще го дам на Кр. Вълков.

— И не му казахте?

— Не съм сигурна. Толкова беше мил, толкова привързан към нас. И защо да го обидим.

— А в Украйна ходихте ли в Киевско-Печорската лавра?

— Да, ходихме! В университета имахме четене. И даже се снимахме в музея. В Москва имаше литературно четене. Фурнаджиев чете доклад, а ние свои творби. Сурков беше превел специално за случая стихове от Христо Ботев. Маргарита Алигер чете едно мое стихотворение, преведено от нея — „Слънце“. Това беше в Съюза на писателите.

— Освен срещата с Фадеев, какви други по-трайни спомени са останали от това посещение?

— Фадеев имаше обаятелна осанка. Много хубав човек беше, обаче заекваше. Единственият недостатък, който открих у него. И после ми беше мъчно, като научих за смъртта му. Освен с Фадеев, се срещнахме още с Тихонов, с него бяхме и в Полша.

— Това е пак 1950 година!

— Да, същата година. Имам снимки даже. Правеха ни снимки, защото ходихме в заводи, четяхме заедно. Със Симонов и с Тихонов бяхме сближени, щото редовно се срещахме по конгреси. Симонов например беше на всичките конгреси на мира и не само на тях, но и на поезията в Белгия в Кнок льо Зут. Те се провеждат на всяка втора година. И аз отивах всяка втора година, и той идваше. Беше жизнен и весел, и много добре се държеше. Те донасяха от Съветския съюз черен хайвер, водка и в хотела вземаха винаги голям апартамент и канеха делегати от различни националности.

— На 10 ноември 1950 година в Шефилд[62] се свиква II конгрес на мира.

— Беше неспокойно и много напрегнато. Нашата делегация обикновено закъсняваше, ние винаги отивахме късно, чак когато са почнали или на другия ден. А в Шефилд пристигнахме в навечерието на откриването. Сутринта Чърчил забрани провеждането на конгреса. Но ние вече бяхме влезли в Англия. В българската делегация влизаха проф. Методи Попов, Лиляна Димитрова, Елена Ващарова, баба Съба, партизанска майка, Владимир Димитров-Майстора, оперната певица Райна Михайлова, знатният овчар Петър Чемишанов и др. Тези хора правеха силно впечатление на англичаните. С фотоапарати те непрекъснато ги снемаха и най-много Майстора с брадата, като някакъв древен светец. Баба

Съба беше накичена с медали и като ходеше, те дрънкаха. Англичаните с фотоапарати непрекъснато ходеха по тях.

– Вие до Прага отлитате със самолет и от Прага в Лондон.

– Да. Времето беше много мъгливо и трудно кацнахме. Много пъти ми се е случвало трудно да кацам със самолет. В самата Англия имаше хора, прогресивни младежи, невисокостоящи, да кажем — келнери, които с голяма симпатия се отнасяха към нас. И като ни поднасят, ще попитат кое ви харесва, да ви донесем още. Искате ли още един десерт? Много мили бяха тези хора — прислугата в хотела, в ресторантите. И тези, които ни придружаваха и пазеха един вид, защото имаше и провокации. Пък пътуването беше интересно: с три големи автобуса пропътувахме из цяла Англия, от Лондон до Шефилд и обратно. Освен нашата делегация, беше още съветската, френската, югославската и др. Тогава Пикасо нарисува този гълъб, който за първи път „литна" по света. Нареждането на Чърчил се отнасяше за делегациите, които дойдоха на сутринта. Тях ги върнаха от пристанища, от самолети, отвсякъде. А ний сме влезли вече и не можеше да ни изгони. И решиха да си проведат конгреса, и то в Шефилд. Това е индустриален град, има 700 хиляди жители. Пътуването беше интересно. В Лондон ръми непрекъснато дъжд, някаква мъгла, която навлажнява. В хотелите много студено. Като пътувахме, едни зелени ливади от двете страни, страшно зелена Англия. И по едно време гледаме на една поляна овце. И Петър Чемишанов като отвори прозорчето на автобуса и като сви двата пръста, че като свирна по овчарски – видяхме как овцете почнаха да се събират. И тогава умряхме да се смеем, оказа се, че английските овце разбират от свирката на българския овчар. Много беше интересно това. Не мога да го забравя. После неизбежно спирахме по пътя. За англичаните чаят е нещо като служене на бога. Непременно, където и да си, с когото и да си, в 5 ч. следобед ще седнеш да пиеш чай. В Лондон забелязах сами стари жени, възрастни, непременно ще отидат в кафене и ще седнат да пият чай. А по пътя едни малки такива, кокетни кафененца, сладкарници ли са, спирахме и пиехме чай.

– Конгресът в Шефилд го открива Жолио-Кюри.

– Да, той го откри. В съветската делегация имаше големи писатели, Борис Полевой, кинорежисьорът Пудовкин.

– От Англия участвуват лейбъристкият депутат Дейвис и диригентът Алан Буш.

– Понеже не ги познавам, не съм запомнила и имената им.

– И след като приключва работата си конгресът в Шефилд, вие трябва да отидете във Варшава.

– Ние прекарахме 6 дена и в това време ни съобщиха, че конгресът все пак ще се състои в разрушена Варшава. И полетяхме от Лондон със самолет. А в освободена Варшава беше незабравимо радостно опиянение. За 6 дена бяха построили един огромен салон. Разбира се, лека по-

стройка, но само да се състои там конгресът. И се състоя, а народът непрекъснато като на митинг стоеше около конгресната зала.

— Вие посещавате и след това Варшава.

— Да! Аз съм ходила сама и като делегатка, когато варшавяни си върнаха паметника на Мицкевич. Имаше голямо тържество. Там говорих на площада.

— Конгресът във Варшава е от 14 до 21 ноември, нали?

— Да! И тогава написах едно стихотворение „Варшава — факел на мира". То завършваше така:

Сега те вече
цялото човечество
познава
и по света
ще те възпява
не един поет...

— То е печатано в „Пет звезди". Сега, като обглеждате изминатия път, как оценявате това десетилетие между 1940 и 1950 година?

— То е изпълнено с много напрежение, умора, наситено е с възторзи, със срещи и запознанства. Но те винаги обогатяват.

8.I.1982 г.

— През май 1950 г. получавате лауреатска награда II степен.

— А, да! Тогава за първи път се даваха тия награди — бяхме Людмил Стоянов, Георги Караславов и аз. Когато се връчваха, някой трябваше да каже няколко думи от името на наградените и двамата мъже накараха мен, аз да благодаря за втората награда. Мисля, че само аз имах втора награда.

— Заедно с Н. Фурнаджиев и Мл. Исаев вие сте авторка на химна на НРБ.

— Възложиха ни.

— Първоначално е обявен конкурс. Всеки автор излиза със свой проект.

— Да, ний давахме проекти, които се отпечатаха. И после от тях комисия избира. И от нас тримата са избрали по нещо. След това се събрахме да направим общ окончателен вариант. Бяха ни набелязали точки, какво се иска. Събирахме се в Народното събрание и там работехме. И на сбирките ни беше винаги Карло Луканов. Той ръководеше нашия колектив. А Димитър Полянов протестирал защо аз съм включена като авторка, а не той.

— А правеха ли ви срещи с композиторите, авторите на музиката?

1. Елисавета Багряна

2. Елисавета Багряна. 1920 г. Сн. Бъсков

3. Елисавета Багряна. 1920 г. Сн. Блъсков

4. Елисавета Багряна

5. Елисавета Багряна

6. След смъртта на мама...

7. Архимандрит Герасим

8. Родителите на поетесата — Мария и Любомир Белчеви като младоженци

9. Майката на поетесата Мария Яначкова Белчева

10. Семейство Белчеви с Елисавета, Надежда и Георги

11. Родът Белчеви през 1945 г.

12. Елисавета Багряна със сина си през 1945 г.

13. Учителка в Кюстендил

14. Тодор Христов

15. В бащината къща

16. Б. Пенев, Е. Багряна и Н. Михов в Белвю през 1925 г.

17. Б. Пенев, Н. Миркович, Н. Лилиев и Н. Фурнаджиев

18. Акад. Изидор Цанкар

19. Мюнхен, декември 1923 г. На снимката личат Св. Минков, Ч. Мутафов, Фани Попова-Мутафова, Олга Кирчева и Е. Багряна

20. Ал. Ликов

21. На конгреса в Барцелона със Стела Янева

22. На Витоша с Миша Танева

23. Сътрудниците на сп. „Златорог“ през 1929 г. м. декември

24. Първата българска писателска делегация в Румъния през 1945 г. Седнали на първия ред Д. Полянов, К. Константинов, Е. Багряна. Прави втори ред — Св. Минков и Б. Болгар.

25. Български писатели в Москва: Н. Фурнаджиев, Кр. Велков, Мл. Исаев, Е. Багряна, К. Симонов, Ив. Мартинов, Сл. Васев и Ст. Ц. Даскалов

26. На конгреса на пенклубовете в Барцелона. В ляво от Е. Багряна е френският литературен критик Бенжамен Кремийо, а в дясно — Стела Янева

27. На розобер в Карлово с Матвей Вълев

28. *Българската делегация на Конгреса на мира в Шефилд – В.л. Димитров-Майстора, баба Елена Вапцарова, Е. Багряна и др.*

29. *В жилището на ул. „Неофит Рилски“ 60, преди бомбардировките.*

30. Словения. 25 VIII. 1934 г. Балнеокурортът Рогашка Слатина.

31. Йован Лучич и Е. Багряна на гарата в Буда Пеща — 1932 г.

32. *Дома на писателите във Варна -- Лесанка Максимович със съпруга си, Е. Вълева, Е. Багряна , Н. Фурнаджиев и Д. Талев*

33. *Италианската писателка Едвидже Пеше Горини закача златният медал за поезия на* **Е. Багряна**, *присъден от Международната асоциалиция на поетите в Рим.*

34. Иван Табаков. Портрет на Е. Багряна

35. Флорет Моран от Антилите

36. Ана Каменова, Е. Багряна и румънската поетеса Вероника Порумбако в София.

37. Е. Багряна, Долорес Болйо и Дечко Узунов във Варна

38. *В Бразилия. Рио де Жанейро. Първият в ляво е Джон Добрев*

39. В Упсала, Швеция с в София

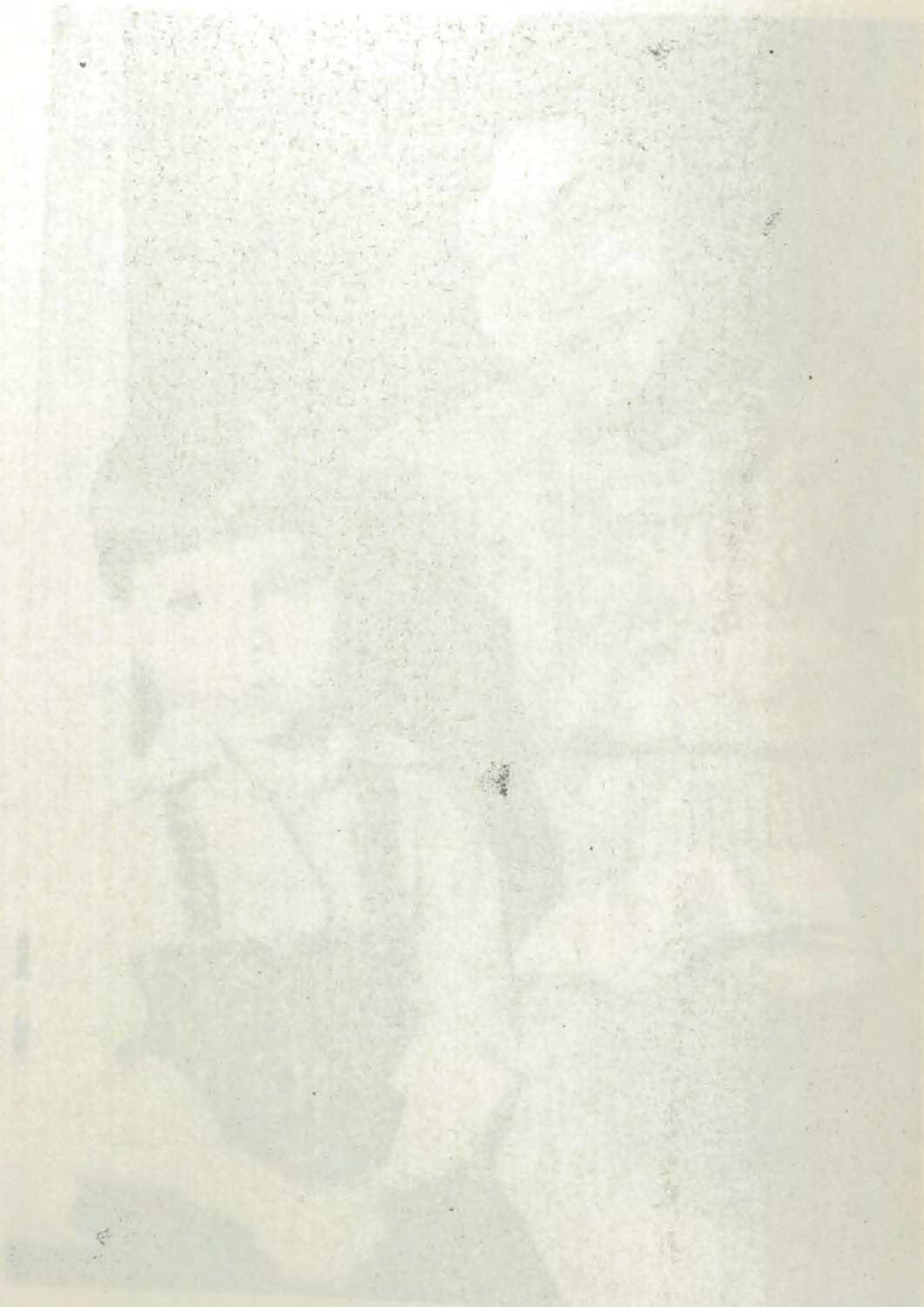

40. С Никос Папас в София

41. С правнука си Любомир

– Да. И от тях искаха да представят по няколко мелодии.

– На 12 ноември 1953 г. в салона на Българската академия на науките ви честват 60-годишнината.[63]

– Александър Ликов тогава така се радваше, макар да беше болен вече. Отначало страдаше, че ме пренебрегват, а на самия юбилей беше много радостен и весел. След тържественото събрание дадоха една скромна вечеря. Мен ме туриха да седна до председателя на съюза, а той отиде и седна между младите. Цялата наша фамилия присъствува – майка ми, сестрите, братята ми.

– По този повод получавате и писмо.

– Писмото[64] направи тогава много силно впечатление. Пръв ми съобщи за него Б. Божилов, че било получено в Съюза на писателите. А тогава съюзът се помещаваше, дето сега е издателство „Български писател". Аз не знам и не съм получила нищо. И после излезе във вестника. Тогава замлъкнаха малко тези, които непрекъснато повтаряха „буржоазна поетеса", които искаха да заличат името ми от нашата литература, да няма Багряна в българската поезия. Започнах да печатам повече. По едно време бях решила повече да не печатам стихове. А нямах и служба, затова пишех детски стихове. По-късно вече започнах да работя в „Септември", където завеждащ отдел „Поезия" беше Богомил Райнов. Той обаче трябваше да замине в Париж, а Блага Димитрова поиска командировка в Родопите. Останах сама в отдела и всичко минаваше през мен. А тогава беше на мода да се пишат поеми по 56 хиляди стиха. Дори Иван Бурин писа една поема „Крали Марко", донесе ми я да я чета. И казах му, че не можем да я печатаме. И дойде писмо от ЦК да дадем обосновано писмено обяснение защо не я печатаме. Много пъти ми се искаха такива обяснения. Работех осем часа – до обяд 4 часа и след обяд – 4. Вкъщи взимах дебели папки да чета.

– Добре, но все пак тези контакти, и главно с младите хора, са ви дали нещо.

– Да! На много млади хора дадох път. Например на Дамян Дамянов, когото доведе го баща му. Мисля, че първите му работи върнахме, казахме какво мислим и какво трябва още да поправи и след това публикувахме. Тогава в отдела вече беше назначен и Вътю Раковски. Аз бях съвсем сама, когато получавам писмо от някакво военно поделение от войник. Вижда, има нещо хубаво в стиховете, но и доста разводнено. Махнах излишното и ги поместих. Оказа се Никола Инджов. Така стана и с Евтим Евтимов. Той беше учител някъде в Петричко. И този учител ни праща стихове. В тях имаше нещо и понеже и аз съм била учителка и виждам, че обича професията си, децата. Но нещо липсваше – може би теоретическа подготовка. Писахме му едно писмо, но мисля, че тогава беше и Вътю Раковски, поканихме го, ако му е възможно, да дойде за няколко дена в София, за да поговорим върху неговите стихове. Дойде и говорихме, обяснихме му съвсем основни неща за поезията. С Башев и Левчев също съм работила върху техни стихове. Така убеждавахме и Левчев за

края на „Интелигентска поема“. Съгласете се: прекалено е, дето изяжда чашите накрая. Разбирам модернизъм, разбирам своеобразен образ, ама вече чак да изядат чашите. Не, аз така искам!

Башев също мина през нас, но той беше внимателен и слушаше много. Ами Валери Петров съкрати от своята поема „В меката есен“ голямо количество стихове. В книгата излезе така, както я отпечатахме в списанието. И след това ми каза, че е благодарен за бележките. Башев също направи съкращения от своите „Нецелунати момичета“ по наш съвет. Всички те се отнасяха много добре.

– Значи всъщност работата в отдел „Поезия“ освен че ви отнемаше много време, тя ви носеше и известно удовлетворение.

– Разбира се, преди всичко влязох в контакт с новото поетическо поколение. Носеше ми удовлетворение това, че младите ме слушат, че мога да им бъда полезна. Ст. Цанев ми подари своя сбирка с посвещение, в което казва: Вий преди двайсет години в редакцията на „Септември“ ми предсказахте, че ще стана поет. И дали наистина сега се е сбъднало вашето предсказание?

– Значи и досега продължава да се съмнява! Талантливият човек винаги се съмнява, само бездарникът е непоколебим като гранит.

– След като е дал безспорни доказателства, че е поет.

– В стихотворението „Слънце“ изповядвате: „гледам с нови очи на света“. То е писано през 1946 г.

– Това стихотворение чете Маргарита Алигер в Дома на литератора при първото ни отиване в Москва. Тя го преведе на руски. Писах го в Хисаря и действително имах такова впечатление, защото времето беше дъждовно. На другия ден такова слънчево. Недалеч от нашия дом имаше празно място, засято с ръж, и на мен наистина ми се видя, че тази ръж за един ден е поникнала. Съвсем конкретно преживяване.

– Но понеже в това стихотворение пишете: „гледам с нови очи на света...“

– Това е искрено, искрено съм го казала.

– Значи тогава можем пошироко да го тълкуваме: Девети септември бележи нов момент, повратна дата във вашия живот, която ви даде нов поглед към света.

– Още преди това, когато общувахме с Матвей Вълев, още тогава бях въвеждана в тоя свят. А по-късно вече същото направи и Ликов. По време на войната известно е, че фашистката власт запечата радиоапаратите. Но моят не беше запечатан. И Матвей Вълев идваше при мен вечер и слушахме забранените предавания. По-рано не съм имала такова обкръжение, такива хора, които да ме въведат в тоя свят. Живеех така, както съдбата ми беше наредила.

– През 1953 г. в „Литературен фронт“ Борис Делчев в един доклад[65] за поезията пише по повод на стихосбирката „Пет звезди“, че това са „най-жизнените стихотворения“, които сте написали досега, че влизат в „златния фонд на българската поезия“.

– Е, става дума за цикъла „Слънце над полето“. В него влизат три стихотворения: „Утро“, „Дъжд“ и „Слънце“, писани в Хисаря.

– По-нататък казва, че минавате през едно чистилище. Вярна ли е според вас тази констатация?

– Не, никога не съм имала желание да отричам начина, по който съм писала. Не съм го отрекла. Творческа мъка изпитвах да пиша по дадени конспекти.

– А вярно ли е, че „това са най-оптимистичните творби, които Багряна е написала“?

– След Девети септември - вярно е! Точно го е уловил. Аз го ценя много. И досега сме добри приятели и се събираме у Миша Танева. И винаги Бъдни вечер при нея си караме.

– Аз я посетих преди Нова година, но ми се стори, че малко и духом е отпаднала.

– Тя лесно се отчайва. Много се страхува от болести. Дори мисля, че ги преувеличава. Малко да има нещо, ляга в легло, вика доктори. Вика, много съм зле... Винаги ѝ давам за пример Дора. Къде си ти! Дора Габе е с половин бъбрек и много по-куражлия и оптимистка е. Така винаги ѝ говоря.

– През 1954 г. получавате II награда на Националната награда за мир. Съобщението е формулирано така: „Поетесата Е. Багряна се награждава за стихосбирката „Пет звезди“. В нея се възпява мирният съзидателен труд на новите хора у нас и извиращата от дълбините на душите любов и признателност към нашия велик освободител Съветския съюз, твърдата решимост на трудещите се да се борят срещу подпалвачите на нова война“.[66] Тази награда не ви ли възвърна самочувствието, не ви ли стимулира за творчество?

– Аз даже не си спомням за нея. Къде е това?

– В съобщението се казва само кои са наградените, а къде е станало самото връчване на наградите не се говори.

Другарко Багряна, през 1955 г. публикувате отзива „Една лирическа изложба“ за художника Петър Урумов.

– Този художник го познавах отпреди. Сигурно сама съм пожелала да напиша тази рецензия, а може и от „Литературен фронт“ да са ми я поискали, но самата аз имах хубаво чувство към художника и исках да го насърча.

– Вие смятате ли, че между поезията и живописта има нещо общо, нещо, което ги сближава?

– Да, както и с музиката.

– А имате ли стихотворения по картина?

– Конкретно – не! Но съм мислила много пъти.

– А някои настроения, душевни състояния не са ли подсказани или предизвикани от картини?

– Извиквали са настроения, но не мога конкретно да ви кажа коя картина как е въздействувала върху мен в даден момент.

— Тук не става дума за конкретно назоваване, разбира се, ако е възможно, би било добре, а става дума за едно общуване с това изкуство.

— Общувала съм много. Обичам живописта и самата аз рисувах. Родната ми къща беше украсена от мои картини.

— А има ли запазено нещо?

— Не, унищожени бяха от втората бомбардировка. В Париж изложбите са ми давали много. Още повече че бях близка със семейство Таневи. Постоянно сме дружели, събирали сме се. И съм присъствувала във Варна, когато Н. Танев рисува. Аз винаги посещавам изложби с удоволствие. Когато бях в Ленинград и влязох в Ермитажа, почувствувах се в друг свят, извисена.

— През 1957 г. в Токио има конгрес на Пенклуба.

— Аз не съм ходила на този конгрес. Там ходи Борис Делчев. Не съм ходила в Япония, но имах приятелка, която живееше и работеше в Париж, с която много се сдружихме. Беше женена за швейцарец. Романистка, романи пишеше - Кику Ямата. По време на Втората световна война получих писмо от българския посланик в Япония Янко Пеев, в което Кику Ямата разказва как сме се запознали. Ето какво пише:

"В Париж, по време на един писателски конгрес, аз срещнах за пръв път българска дама. Тя бе красива, симпатична писателка и, стори ми се, лирична поетеса, което не бе за учудване, защото цялото й същество излъчваше топло сияние. Нейният приятелски и блестящ поглед, руменината й страни, чувствителните и хармонични движения на тялото й издаваха жената, създадена за живот и щастие. Тя бе едно от ония естествено побеждаващи същества, чието духовно богатство им позволява да бъдат винаги спокойни и да се усмихва на ближния. Тая прекрасна поетеса се именуваше Багряна.

Сърдечната щедрост на българската жена ми бе веднага доказано. Доколкото си спомням, след като бяхме обядвали заедно в обществото на две други приятелки, посветени също на поезията и на изящните изкуства, Багряна постави на ръката ми една тежка сребърна гривна, която извади от китката на собствената си ръка. Тоя накит, изработен с тежко и здраво изкуство, ме придружи, когато напуснах Париж преди три години за кратък престой в Япония. Задържана задълго в Токио, в услуга на Дружеството за развитие на международните културни връзки, аз поставих на свой ред тоя накит, станал вече символично звено на приятелство, върху ръката на една японска девойка, която, едва двадесетгодишна, спечели наградата на Информационното бюро за реалистично-драматична творба. Дано тая гривна, предадена в Европа от една българска поетеса и стигнала до тънката китка на една миловидна и интелигентна японка, продължи през нашия свят своя светъл път на приятелска сърдечност."

— В Кнок льо Зут[67] през 1956 г. сте двама души от България — Ал. Муратов и вие.

– То беше първото ни отиване на това биенале на поезията. След това ходихме с Блага, с Веселин Ханчев, Надя Кехлибарева...Шопкин.

– Може ли да се върнем към първото ви присъствие в Кнок льо Зут и да говорим за сериозни неща. На това биенале присъствува и съветска делегация. К. Симонов чете писмо от вдовицата на Муса Джалил.

– Спомням си. Да, това писмо тя беше го адресирала до конгреса.

– Вие взехте ли участие с изказване или доклад?

– Не, Александър Муратов говори. А като се върнах от Кнок льо Зут, ми позвъниха от съюза и ми казаха, че е дошъл в България Янис Рицос и заявил, че иска преводите на неговите стихотворения да бъдат направени от мене. От съюза ме натовариха да го съпровождаме в обиколката му из страната и аз непрекъснато бях с него. Пътуваме в кола – той на коляното си пише стихове. Поема писа за Вапцаров, Йовков, Гео Милев.

– За Гео Милев - „Поема в синьо".

– Да, аз я превеждах. За Йовков, Вапцаров, стихотворенията му „Мир" и „Дългът на поетите",[68] аз ги преведох. Така е било винаги натоварено при мен, че никога не съм имала възможност да си водя бележки. Ето например забравила съм това писмо на Иво Андрич. Ние бяхме добри приятели с него. Вижте колко е мило неговото обръщение „Скъпа Лиза":

„Благодаря ти за честитката и ти изпращам най-добри благопожелания за новата 1958 година. Желая ти още много години щастливо да продължаваш своето трудно и голямо поетическо дело, с всяка година да го обогатяваш и усъвършенствуваш.

Сърдечно те поздравява твоят стар приятел и почитател

Иво Андрич"

20.I.1982 г.

– От 15 до 19 юни 1960 г. в Рио де Жанейро има конгрес на Интернационалния пенклуб. Българският пенклуб и българските писатели са представени от вас.

– Това пътуване до Бразилия е свързано с много преживявания и незабравими наистина спомени. Като се започне още от получаване на визите. Понеже бразилците нямаха легация в София, за целия Балкански полуостров разполагаха само с един представител и неговото седалище е в Белград. Аз писах официална молба до него. Отговаря ми любезно и веднага, че ще е много щастлив да ми услужи. Освен това пише, че ме познава като поетеса от сборниците на Сегерс, че е чел мои стихове.

– А кой е този любезен дипломат?

— Рибейро Коуто. Радва се, че ще замина за Белград и ме кани вече не служебно, просто колегиално да му гостувам. И така стана — вместо да отида на хотел, аз живях в легацията три дни, докато ми се приготви паспортът и всички необходими документи. Моят любезен домакин каза, че има амбицията да ме запознае предварително с Бразилия. Пита ме какво зная за страната. Отговарям, че съм прочела малко, онова, което съм намерила у нас преведено. Тогава ми даде стихове от бразилски поети, преведени на френски, подари ми свои книги на френски и хърватски... После извади една карта и ме въведе в историята на Бразилия. Чете ми стихове на бразилски, за да чуя как звучат.

— Официалният език там е португалски, нали?

— Португалски. И отиде дотам, за да ми създаде бразилска атмосфера, че нареди в градината на легацията да вържат хамак, защото това било най-безопасно в Бразилия. В този хамак следобеда легнах и четох някаква книга. После отидох в нашата легация, аз трябваше да се представя. И на третия ден получих визата си. Той ме изпрати на летището. Разделихме се като истински приятели.

— Как протече по-нататък пътуването ви?

— За самия конгрес нищо особено. Бразилия се намираше в предизборна борба. Аз вече писах за това в „Литературен фронт“.[69] Главното в атмосферата на страната и конгреса беше страхът от комунизма. Това се изрази най-ярко в речта на един испански писател, живеещ в Лондон — Салвадор Мадаряга. Той твърдеше, че в комунистическите и социалистически страни няма литература, няма изкуство, няма писатели. Протестира, доколкото си спомням, делегатът на ГДР. Вземаха се и някакви други решения. В Рио де Жанейро бе уреден фестивал на писателя от Съюза на бразилските писатели. Интересно говори председателят на Интернационалния пенклуб Алберто Моравия. Тезата му беше, че е настъпило време, в което напълно се преодоляват границите между културите на Запада и Изтока. Но за тези неща съм писала вече и няма какво да ги повтарям.

— Споменахте, че истинските преживявания са вън от петте конгресни дни.

— Именно. Аз потеглих за Бразилия самичка. От Външното министерство ми казаха, че там има само един българин, който може да ми помогне — Джон Добрев. Дадоха ми неговия адрес и действително той ми услужи много. Аз отивам в един огромен град, не познавам никого, трудно ми е да се ориентирам сама. Той ме заведе в залата, където щеше да стане конгресът, показа ми най-необходимото. Беше възрастен човек и като дойде в България, почина. Просто дойде да умре в родината си.

Освен него в Бразилия се срещнах и с един роднина на Ран Босилек — емигрант от много години, може би 50. Като млад идва и понеже не се е явявал на военна служба, загубил поданството си. Но в Бразилия беше преуспял — забогатял като предприемач на големи постройки. А

жадува за България. Прочел в Белу Оризонти[70], че е пристигнал делегат от България, българка, и се надигнал от Белу Оризонти със самолет, защото разстоянията са големи, и идва в Рио. Портиерът от хотела се обажда в апартамента, че ме търси някакъв човек. Аз бях някъде на 13-и или 17-и етаж. В центъра на Рио де Жанейро не може да се строи по-ниско от 33 етажа. Казвам: Ами нека се качи горе. Най-високият човек, който видях в Бразилия, това беше този българин. Рус, прилича на Ран Босилек, със сини очи. А аз знаех за него, носех от майка му някакви малки подаръци. И зарадвах се, че са му писали и той е дошъл да ме намери. И така се разплака просто, аз го оставих и отидох в другата стая малко да се поуспокои и тогава да поговорим с него. Дадох писмото и подаръците от майка му, което страшно го развълнува. И след това ме покани, когато свърши конгресът, да отида да му гостувам в Белу Оризонти. Имаше жена бразилка, истинска красавица. И три деца, които не знаят български. Самият той говореше завалено български, като чужденец.

Освен тях, в Белу Оризонти живееше и една българка от селото на Ангел Каралийчев. Аз и за нея съм писала. Мъжът ѝ емигрирал, защото нямало прехрана в тяхното село. Заминава сам, работи като наемен работник в плантациите две или три години. Замогва се и успява да си купи земя. Тогава пише на жена си да вземе децата, калеми от рози, български мерудии, подправки и такива работи и тръгне за Бразилия. И тя се надига и с такъв багаж отива. Правят една чудесна градина, която задоволява пазара на Белу Оризонти с рози и със зеленчуци. Синовете му завършват висше образование: единият инженерство, другият медицина. Инженерът е бил състудент със сина на един от бразилските министри. И когато почва да се строи новата столица Бразилия, назначават и двамата инженери. А новата столица се строи на мястото на джунгли, които трябва първо да се изкоренят. Прокарват най-напред водопроводи, канали и тогава започват строителството. А не обратното, както се случва в някои страни. Когато аз посетих новата столица, бяха построени дворецът, министерствата, легациите, т. е. официалните здания. След като свърши конгресът, президентът на страната, Ж. Кубичек да Оливейра, покани делегатите да посетят новата столица. Разгледахме двореца, даде ни се един голям обяд. Но беше много интересно посрещането на летището. Ние пътуваме от Рио де Жанейро и на летището строени военни части за отдаване на почести. Бразилците ходят облечени в бяло. Просто нищо друго нямат, само някакъв плат. И така си ходят цял ден. Изведнъж, както ходиш, завали тропически дъжд и те намокри. Те пет пари не дават. Тъкмо се малко охладят. След това изгрее слънце, изсуши ги. И така войниците строени сутринта, облечени в чисто бели дрехи. Добре, но излиза по едно време вятър, пръстта там е червена, като че скълцани тухли. Вятърът ги надухал с червен прах. Плисва дъжд и този прах станал на червена боя. И нас ни посрещнаха войници с червени униформи. И така се смяхме и казвахме – червена армия ни посрещна. Горещината невероятна – до 50°, и това беше зимният им сезон, тоест

това е дъждовният период. Ние едва понасяхме, едва. Няколко пъти на ден вземахме душ.

Бях канена от техни писатели после на гости. Запознах се с Гилерме Фигейредо и с Жоржи Амаду. Имаше изложба на книгата и ходих на неговия павилион. Той ме покани да му гостувам, но не можах да отида, защото заминахме някъде. А при Фигейредо ходих на една вечеря. Посетих спектакъл на негова пиеса. Театърът заемаше един от етажите на някакъв небостъргач.

Казах ви, че никога не съм водила дневник. Но в Бразилия очевидно впечатленията са били толкова силни, че са ме заставили да си записвам някои неща. Ето тези бележки, ако представляват интерес за анкетата, използувайте ги.

Дона Роза

Руса Христова Раева — дона Роза. 66 год., род. в село Крал-бунар (старото турско име). Баща ѝ е бил учител — Коста Попов. Той е прекръстил — Царски извор. Днес е Чапаево. В 1933 год. тя с двете си деца, Константин и Раю — на 9 и 11 год., идва тук, дето мъжът ѝ е дошъл 4 години по-рано. Мъжът ѝ се е казвал Христо Раев от село Стражица. Приятели с Ради Стоянов Горски също от Стражица, който е правил фалшиви банкноти с още двама и като ги хващат, избягал с единия, а другия го затварят. Тук е бил най-напред учител (много години), а сега е католически свещеник в някое градче между Рио де Жан и Сан Пауло. Мъжът на Руса — дона Роза — е започнал да работи градинарство в Монте Скларос. Там са прекарали повечето време — наемали места, правили зеленчукови градини и хранели със зеленчук целия Монте Скларос, като докарвали и в Бело Хоризонте. Всяка сутрин мъжът ѝ натоварвал на каруца с катъри зарзавата и го продавал, а тя е работила в градината и командвала работниците. Нейният мъж като малко момче е ходил с баща си в Русия, дето е понаучил от него занаята на градинарството, благодарение на което тук се замогва. С това градинарство те отглеждат и изучават двете си момчета. Големият става инженер строител, на 32 год. загива при самолетна катастрофа. Имал е много добра работа, добро бъдеще, понеже е работил при един тукашен инженер, с чийто син са били съученици и най-добри приятели. Големият се е казвал Раю Раев. Освен това са имали много (повече от 500) рози, най-хубави сортове, специално с които се е занимавала дона Роза. Тя ги е ашладисвала, брала, чистила, гледала. И много скъпо са продавали розите, и много голям доход са имали от тях. Трънчета от тези рози са останали под кожата на дона Роза и до днес и се чернеят, враснати в плътта ѝ. Това ѝ е спомен от розите. Днес розите са неподкастрени, избуяли, негледани. Все още цъфтят, но няма помен от това, което са били по-рано. Тя е среден ръст, със сини очи, бяла коса днес, някога е била руса, приказлива, жива. В Бело Хоризонте си има малка, спретната, чиста, добре наредена къща, дето живее сама с кучето си *Дончо* (бразилците наричат господаря на къща-

та дойде-каза, което тя превръща на Дончо). Той ѝ е другар и пазач. Едно съседско момче също спи при нея да не е съвсем сама. Баща му е военен – капитан. 13-год. момче. На нея ѝ е много мъчно, че на стари години е останала да живее сама. Със снахата не се разбират и затова ги е напуснала в Монтес-Карлос и се прибрала в мъжовата си къща. Казва, че никога не е мислила в чужда страна да живее отделена от сина си, но снахата не я иска и тя не може да се примири с нея.

По-малкият ѝ син Константин Христов (Раев) е 38-год. – лекар-хирург, живее в гр. *Монтес-Кларес*, дето е женен за бразилка от същия град, има 3 момчета, добри приятели, връзки, добра клиентела. Освен с медицината, той се занимава с рисуване, карикатури, скулптура, илюстрира списание. Даровита, талантлива личност.

Днес, на 4. VIII. сутринта, с дона Руса и Педро Русев отидохме на тяхната градина, която се намира на 12 км от Белу Ориз и е 150 декара. След смъртта на мъжа ѝ няма повече кой да се занимава с нея, понеже и тя е 66-год. и болна от ревматизъм. Градината е занемарена, понеже никой не я наема да я обработва. Те плащат сега 3000 кроз. на човек само да я чисти, но той нищо не работи. Бразилците не обичат да работят. Когато е отишла там, той никога не е бил там. Сега я дават без пари на един българин да я използува напълно, но само да я поддържа. И сега се вижда какво е била градината, когато те са били там (9 години). И всичко в нея: лозе, кафе, смокини, банани, мамони, дюли, лимони, портокалова и мандаринова плантации, праскови, смокини, бакати ди мантега, мънги – големи дървета като орехи.

На гости у Гилерме Фигейредо

През дните на конгреса на ПЕН-клуб, който се състоя тази година в Рио де Жанейро и Сао Пауло – Бразилия, бяха дадени в чест на делегатите много приеми. У мен обаче остана незабравим спомен, поради преживяното вълнение на чиста национална гордост, от приема, който даде в своя дом добре познатият у нас от играната с голям успех в София, Варна и други градове на страната ни негова пиеса „Езоп" (в оригинала – „Лисицата и гроздето").

Бях чувала вече преди това от други лица в Рио де Жанейро, че Гилерме Фигейредо, който беше идвал в България по случай поставянето на пиесата му, след завръщането си в Бразилия е писал и се е изказвал необикновено възторжено за нашата родина и специално за културния ни живот.

Сега бях очевидка как талантливият писател и драматург създава и укрепва при всеки подходящ случай в своята среда на писатели, учени, критици, музиканти и артисти едно прекрасно реноме на България.

Развълнувани, съпругата му и той ме въведоха в работния му кабинет, дето пред заобиколилите ни заинтересувани лица се показаха разни на-

шенски предмети — килим, керамика, репродукции от фрески и картини — спомени от България.

Всеки искаше да вдъхне от флакончето с розова есенция и да чуе нещо за Розовата ни долина. Всеки искаше да запуши от българските цигари, да види дърворезбата на кутията, мотивите на бродерията по кърпичката. Подбраните плочи с българска народна музика, които Фигейредо си беше донесъл, бяха предмет на голямо възхищение от страна на познавачите. Писателят и критик Данте Коста ми каза, че идва от време на време в дома на приятеля си специално за да послуша тази прекрасна музика, от която той съди за дълбочината и богатството на българската душа.

Като се заговори за музика, Гилерме Фигейредо, с характерната си живост, възторженост и непосредственост, каза на съотечествениците си: Но вие не можете да си представите какво нещо е Софийската опера, на какво високо равнище са постановката, изпълнението на оркестър, хор, да не говорим за блестящите певци, които имат вече световна известност... Той се изказа също с голямо задоволство за постановката и изпълнението на Езоп, за Кисимов, с когото са станали приятели, за филхармонията ни, за творчеството на някои художници и съжаляваше, че не знае български език, за да чете в оригинал българска литература.

Тази вечер тук се носеше лъх и ехо от нашата родина. В дома и в сърцето на Гилерме Фигейредо България има един ценен топъл кът, който ние трябва да се стремим да запазим завинаги.

Елисавета Багряна

— И така, да смятаме, че периодът 1950 — 1960 година е приключен.

20. I. 1982 г.

— През 1961 г. посещавате Италия.

— Аз се сещам, защото тогава пострадах от храната в самолета. Като пристигнахме в Рим, получих страшна уртикария. Бях в легло, като дойдоха лекари, пратени от нашето посолство, обаче не ми помогнаха. Тогава Никола Дончев си спомни, че има познат доктор в Рим и отидохме при него. Едва не припаднах в автобуса, докато стигнем у доктора, толкова зле бях. С две или три инжекции ми пресече болестта. Но тези денонощия няма да ги забравя. Аз цялата горя от главата до пръстите на краката. Всичко беше изринато и червено, гори в огън. Та не можах да отида на конгреса. А Блага Димитрова, Н. Дончев и Валери Петров отиваха на заседанията и казваха после какво е станало. Валери беше с малката си дъщеричка, тогава десетгодишна. След това аз оздравях и предприехме обиколка на Италия. Тогава ходихме в Лаго ди Комо. Пътувахме нощем, колкото можем спим, дремем, сутрин пристигаме в някой град, слизаме и целия ден обикаляме. Вечерта пак отиваме в трена да спим.

– Така хем време пестите, хем пари за хотел.

– Ходихме и в Сицилия. Много хубаво и ползотворно беше това пътуване. Цяла Италия обиколихме. Валери беше живял 6 години и знае италиански, той ни беше водачът. Чрез него за няколко дни видяхме всичко, което заслужава да се види: Верона, Флоренция. Във Венеция почти всяка есен става голямо наводнение и казват, че градът изобщо потъва и ще бъде погълнат от водата. Попаднахме точно в такъв момент. Всичко беше залято с вода. Но венецианците знаят и са приготвили мостове. По тях чужденците се движат и могат да разгледат всички забележителности. Площадът Сан Марко става като езеро.

– Но водата сигурно залива и част от сградите.

– Залива, залива. Първите етажи на хотелите плуват. Хотелът, в който ний бяхме, в партера килимите плуваха над водата. После ги събраха. А ние като си заминавахме, на гарата отидохме със сал. Ние прави и човек с дърво кара сала, от хотела до гарата ни закара. Много силни преживявания.

– Значи една Венеция съвсем различна!

– Съвсем различна. И партерите на всички тези палати бяха във вода.

– Тогава нали посетихте Лаго ди Комо и Комо Брунате?

– Да.

– А влязохте ли във вила „Белла виста", където е починал Пенчо Славейков?

– Разбира се. И сега виждам входчето на градината. Там вече стъпвахме по сняг. Влязохме в стаята, където е починал. На самата постройка е поставена възпоменателна плоча.

– Другарко Багряна, през 1961 г. излиза ваша книга на полски в превод на Ян Шпйевак.

– Да, да! Ами ний се познавахме с Шпйевак и жена му. Той не знае български. Може би е превеждал от френски или от подстрочници.

– Доволна ли сте от това издание?

– Аз не мога да съдя, защото не знам езика. Тя е малка книга.

– През 1962 г. пред в. „Литературен фронт" казвате, че пишете стихове, които ще образуват една бъдеща стихосбирка. Може ли да смятаме, че става дума за „От бряг до бряг"?

– Да, това е всъщност втората ми стихосбирка след Девети септември. Първият цикъл е „Боянски цикъл", който имаше голям успех. И досега се говори за него.

– Тук е стихотворението „Кладенецът".

– Да. Вкъщи дойде Веселин Ханчев, за да го вземе и публикува. Като беше тука, Румяна Захариева от Западен Берлин казва: Отдавна искам да дам това стихотворение, преведено на немски, с илюстрации от дърворезба, и само чаках да получа от вас съгласие. Веднага го преведе Нил Гилевич на белоруски. Получих някаква награда за него на Празника на поезията. А стихотворението „Боянското чудо" пък посветих на За-

горчинов, понеже той имаше годишнина и много го ценях. Те бяха много близки приятели с моя мъж. И понеже обичаше да ходи в планината, ходили сме на Люлин напролет, още не беше съвсем топло, аз и моят мъж, Дора, Загорчинов и съпругата му. Петимата си спомням как лежахме на припек в една трева.

Това е след смъртта на Алек, стиховете, които съм написала за него — „Говоря с тебе", „Къща в Бояна", „Не те измести никой" имаха също голям успех.

В този цикъл има едно стихотворение, за което ми се обади съветската поетеса Вера Инбер. Тя ми каза, че го е харесала много и го превела — „Земята, внучката и аз". В него говоря за Бояна, за моята внучка Лиза, която беше мъничка. Дворът ни беше разграден и имаше някаква ливадка, пълна с цветенца.И малкото отиваше там, бере букетче и ми го поднася. А пък в същото време пуснаха първия спътник на земята. И ние в Бояна го наблюдавахме. А аз нали съм малко луда за космоса, вмъкнала съм, че ти някога ще видиш земята от Венера, както сега гледаме оттук Зорницата и Вечерницата.

— Ако ви бяха предложили да излетите с Валентина Терешкова?

— Щях да отида, като нищо щях да отида. Щото аз така си казвам: каквото ми е писано, това ще стане. Ако загина — ще загина. Така прекарах всичките тези земетресения, бомбардировки и всичко. Не съм имала страх. Аз не съм страхлива. При едно голямо земетресение живеех под наем с Мара Пенкова. Боледувах и трябваше да бъда в легло. И мама дойде да ме гледа. От къщата почнаха да се ронят стените, да падат канделабри. Мама, като се огледа, видя, че над главата ми виси една картина с тежка рамка. И тя отиде, откачи картината, за да не падне върху мен. Аз лежа, не бива да ставам. Всички други избягаха, останахме само двете на втория етаж в нашата стаичка. А мама, след като свали картината, взе всичките одеяла, дрехите, които имаше в момента, па ме зави с тях презглава. А тя легна отгоре ми. Е, това може ли да се забрави!

— Майчина обич!

— Много земетресения съм преживяла. Моята майка също не беше страхлива. Тя каза: Ти си лежи спокойно, и тя остана. Къщата два-три дена беше празна. Хората избягаха.

— Другарко Багряна, точно същата година излиза в Прага и първата ви книга „Метеорити"в превод на Лумир Чиврни.

— Познавах се с него.

— През 1961 г. във в. „Дунавска правда" пишете за списание „Светлоструй".[71]

— То е по голяма молба на Димитър Добрев. Знаех списанието още когато излизаше в с. Щръклево, Русенско. Редакторът му беше мой почитател, без аз да знам. Изрязал всичко писано за мен, залепил го на едни картони и ми ги донесе в София.

Аз бях благодарна на този непознат човек, който в някакво село издаваше списание, канеше ме, аз съм печатала там. И досега сме в много

НАА
АЗЕТОНРАНА

добри отношения. Винаги ме поздравява и все казва:"Горе сърцето!"Всичките му писма свършват с този израз.

– През 1965 г. имате няколко много интересни събития. Първо едно честуване в Рим по почин на Международния комитет за единство на културата, председател е посланикът на Сенегал. Тържеството се е състояло на 19 октомври.

– А откъде имате тези сведения?

– Професионална тайна!... Генералният секретар проф. Козелски ви представя и чете ваши произведения в превод на „Ил джорнале дей поети". След него литературният критик Томазо Претес се спира върху вашето творчество.

– Най-напред той предаваше съдържанието на моите стихове, а след това аз ги четях на български. После присъствуващите казваха, че всичко разбирали. Идваха критици, езиковеди и повтаряха – не сме имали представа, че толкова музикален може да бъде българският език. Много хубава вечер беше, така с искрено, възторжено отношение.

– А какъв беше този сенегалец?

– Аз него не го помня. Даже не помня, че е бил сенегалец. После получих златния медал за поезия. Председателката на Международната асоциация на поетите Едвиже Пеше Горини дойде специално за това в България, за да ми го връчи. Тукашната вечер в салона на Съюза на писателите се председателствуваше от Г. Джагаров. Той поздрави мен и нея. После я поканиха във Варна и тя прекара една ваканция с мен. Аз я придружавах с кола и направихме обиколка.

– В Загреб през 1965 г. излиза една книга със стихове „Мансарди и сънища", превод на сръбски от В. Балентович.

– Да, една малка книжка. Той не е поет. Има жена българка, която му е помогнала. Не мисля, че качеството на превода е добро. Той след това идва на летните семинари във Варна. Виждахме се, но не е нещо ценно.

– Пак през 1965 г. отново посещавате Гърция.

– А, да, да. Това беше официално посещение. Делегацията се водеше от Д. Димов, в нея бяха също и К. Калчев, Др. Асенов, Н. Янков. Посрещането беше на най-високо равнище. Много интересни спомени и преживявания. Д. Димов не можеше да понася горещината. И имаше един кръстопът в Атина, където ставаше малко течение. И щом изчезне той, казвам: Търсете го на Димовия ъгъл. Там отиваше по риза съблечен и така дишаше с отворена уста. Но тогава обиколихме пак наново всички знаменити места: Сунион, Делфи, Епидавър, Коринт, Акропола...

По време на това посещение в Гърция дойде една жена, която непременно искаше да се срещне с мен, защото ме познава още от първото посещение през 1940 г. Тя ме трогна.

– Висока оценка давате на гръцката поетеса Мелисанти.

– Тя също преведе „Вечната и святата". Но понеже Рита Буми я превари, нейният превод като че ли не е отпечатан. Не знам дали успя, за-

щото се бореше да го издаде. Но тя публикува почти всичко в списания и вестници...

Най-важното беше, че много пътувахме, с много хора се виждахме. Постоянно ни придружаваха писатели. Направи ми впечатление, че те всички знаят текстовете на песните и като седнем в автобуса, запяват като истински хор. Мислех си, че ние, българите, на една песен не знаем текста от начало до край.

— Вярно е. Аз съм бил веднъж и съм слушал как пеят в ресторантите на открито.

— Абе трима души да са, ще запеят хорово. Молех ги винаги като свършат една песен, да ни предадат съдържанието. Текстовете им са хубави, поетични.

— През 1966 г. в Рим ви излиза в превод на италиански от Росана Платоне и Сандро Папарати една стихосбирка, озаглавена „Поезия".

— Имаше една преподавателка по италиански в нашия университет Росана Платоне, която научи български. Та тя е правила сигурно подстрочниците, защото и нейното име фигурира като преводачка и един поет, който работеше в редакцията на „Ил джорнале дей поети"- Сандро Папарати. Мисля обаче, че тя също е превеждала, а не само подстрочници е правила. Във връзка с излизането на тази книга аз бях поканена в Рим.

— Имаше ли отзиви в италианския печат?

— Не знам! Не са ми пратили.

— Николай Дончев би казал, ако са се появили такива.

— Той толкова се затрупа, че никога не може нищо да намери. Така е затрупан с книги на френски, на италиански. И когато поискаш нещо, казва имам я, получих я, но не мога да я намеря.

— Пак през същата година сте поканена в Упсала във връзка със 100-годишнината от рождението на Пенчо Славейков.

— Да, това беше първото ми отиване в Швеция.[72/] Много силно впечатление ми направи. Наш посланик беше Лалю Ганчев. Надя Ганчева, съпругата му, в момента лежеше в болница. И ние с Лалю Ганчев я посетихме там. Той се извиняваше, че не може да направи прием, понеже тя е болна. Но ме придружаваше навсякъде. В университета в Упсала се състоя честването. Аз говорих на френски. Но там имаше и много българисти в университета, които ме помолиха да прочета стихове и на български. Стихотворението си за Пенчо Славейков и Мара Белчева мисля, че ги четох и на френски, и на български.

— Всъщност как протече тържеството?

— Като едно тържествено заседание. Най-напред ни разведоха из целия университет. Заведоха ни в библиотеката, показаха ни преписката на Пенчо Славейков с Алфред Йенсен, неговото предложение за Нобелова награда. Цялата папка ни отвориха и аз я разгледах... Изобщо всичко мина много хубаво. След това тържественото събрание беше открито от шведския езиковед проф. Арума. А аз говорих за Пенчо Славейков и четох двете си стихотворения. От шведите говори проф. Нилс Нилсон,

мисля, че се казва, българист. Имам снимка с него. По-късно, когато превеждаха моите стихове на шведски, пратиха две преподавателки от този университет, Гун Бергман, съпруга на прочутия кинорежисьор Бергман, и другата беше Карин Давидсон. Те дойдоха в България да работим заедно. Тогава отидохме в един от хотелите в „Златните пясъци" да живеем заедно. Понеже двете знаеха сръбски и като българи и малко български, всяко стихотворение го четях на български; така улавяха ритъма, чуваха музиката на стиха, а думите, които не им бяха ясни, им ги обяснявах. Прекарахме заедно 20 дена. А те не можеха да се нарадват на плажа. Разбира се, че плажното време беше запазено. Преди да дойдат в България, ме помолиха да им съобщя кога е най-силното слънце в България. Искаха в най-силното слънце да дойдат. Дойдоха бледи, бледи, бели, особено тази Карин, и руса много, и бяла, просто като че е направена от фаянс. А след това си отидоха изгорели, защото пристигнаха в август, през най-големите горещини. Аз не можех да понасям слънцето. Затова ги оставях сами да ходят. После ми писаха, че като се върнали, мъжете им не могли да ги познаят. Много мило, много хубаво прекарахме с тях.

– А кой направи подбора на стихотворенията?

– Аз го правих.

– Стихосбирката излезе с предговор, нали?

– Да, от Лундквист, през 1970 г. И получих едно писмо, което за жалост го нямам, от непознат човек от Стокхолм. Пише ми, че живял само с майка си. И тя наскоро умряла и той изпаднал в тежко душевно състояние. Просто до болест. И казва: Повече не ме интересуваше животът, нищо не исках. Но минавайки по улицата край витрината, видях една нова книга, излязла на шведски. Заинтересува ме името, взех книгата и я прочетох. И, казва, така ви благодаря, вие ме изцерихте малко от мъката за майка ми. Аз в нея намерих като че съчувствие, някаква подкрепа и от благодарност ми изпраща една тяхна дебела книга, тяхната национална поема.

– Много трогателно!

– Това беше трогателно. За да го направи, значи наистина много дълбоко го е почувствувал.

– В Упсала не ви ли представиха близките на Йенсен?

– Вероятно не са били там.

– Защото той кръщава двете си деца с български имена.

– Не, не! С неговите близки не си спомням да са ме запознавали.

– През 1966 г. излиза и едно словашко издание – „Пламтящо дърво", в превод на Павол Хворов от Братислава.

– Да, много симпатичен поет беше. Идва в София и Найден Вълчев и Вътю Раковски го доведоха в Бояна. Хубава вечер прекарахме. Неотдавна умря. Възрастен човек беше. Когато излезе книгата, ми устроиха вечер в Братислава.

— Словаците имат много хубаво отношение към нас и нашата литература.

— Сърдечни хора. Аз прекарах чудесно там. Ян Кошка се чудеше как мога да бъда винаги бодра и облечена при толкова натоварена програма.

— През 1967 г. ви излиза стихосбирка и в Румъния — „Поезия". Тя е дело на Виктор Тулбуре.

— Да, и в Румъния бях посрещната хубаво. Тулбуре ми посвети стихотворение. На български го преведе Н. Зидаров.

— Другарко Багряна, по повод вашата 75-годишнина, която се отбелязва от нашата общественост през май 1968 г., сте наградена с високо правителствено отличие — орден „Георги Димитров". Освен това Тодор Живков ви изпраща поздравително писмо.

— Точно така! Аз го имам това писмо, в него се дава висока оценка на моето творчество.

— Предполагам, че става дума за този пасаж: „Вашето поетично творчество, плод на вълнуващи пориви към свобода и човешко достойнство, на дълбока любов към човека и Родината, към живота, който всички ние непреклонно и всеотдайно строим — отдавна завладя душата на българския читател и излезе извън границите на България. Вашата неуморна обществена дейност е висок пример за гражданска отговорност пред народа и времето."[73]

Наистина оценката и признанието са изключително високи и задължаващи.

— През 1970 г. излиза шведското издание. А в същата година отивате в Париж и правите голямата обиколка на Франция.

— А, да, това беше знаменито. За първи път в живота си се почувствувах едва ли не някакъв американски или английски милионер. Имах своя кола, своя придружница и можех свободно да обикалям цялата Ривиера, да се разхождам в Ница наред с дипломатите и милионерите.

— По какъв повод отидохте във Франция?

— Покана имах от техния отдел за култура при Външното министерство. Познаваха ме като поетеса и ме поканиха. Техният културен съветник в София беше много интелигентен човек. Болйо.

— Леон Болйо?

— Не професорът, с когото също бяхме приятели, а млад човек, който дойде със съпругата си Долорес. В София прекараха 4 години, колкото им е срокът. Сближихме се много с тях, най-вече с жената. Млада, изключително хубава, която имаше китайска кръв, понеже нейният баща бил китаец, а майка й виенчанка. Долорес беше много фина и много културна и добра художница. Привърза се към мен, с Блага също се познават, станахме така една малка група. Те ни канеха съвсем частно, семейно у тях на чай, на вечеря. Идваха у мен по всяко време в Бояна. Много обикнаха Бояна. Той обичаше да ходи нагоре пеш в планината, а тя, слабичка, крехка, оставаше при мен. И сядахме в градината, говорехме си

за поезия. Тя се измъчваше, че няма дете и тук се лекуваше, но ѝ казали, че не може да има дете. И живееше с тази мисъл да си осинови ли дете. Привърза се към мен като към майка просто. Идваше при мен и ме пита: Кажете ми, добре, аз съм и художничка, нали, дали няма да ми попречи детето на творчеството. Аз ѝ давах искрен съвет, че тя е жена и истинска жена ще бъде само ако стане и майка. Да преживее и майчинството. И че това ще оплоди творчеството ѝ. Преди няколко години заболява, предстоеше ѝ тежка операция. Писа ми трогателно писмо, аз ѝ отговорих с едно наистина майчинско писмо, да я поощря да не се страхува от операцията, да вярва, че ще оздравее. И тя ми каза: Когато отивам на масата за операция, ще мисля за вас. Това страшно ме трогна. Тя не пише, че ще мисли за майка си, а за мен. При едно връщане във Франция те си взеха детенце. Праща ми вече портрети с Франсоа, описва ми как расте и как се привързва към нея. След оздравяването си почнала да рисува и е направила пак една изложба. Сега живеят в Южна Франция, купили са си една селска къщичка вън от града и отиват там лятото. Отдавна не съм им писала, беше мой ред, но нали и аз имах проблеми.

– Значи те станаха повод да ви поканят.

– Да, те написаха писмо. Получих любезна покана и бях приета на много високо равнище.

29.I.1982 г.

– В нашите разговори вече стана дума за римите. Действително ли когато работите, нямате никога нужда от римен речник?

– Аз нямам и не съм си купила речник. Просто сама си намирам търсената рима. И даже може да мисля една нощ и да не намеря. На другата нощ изведнъж ще ми хрумне.

– А когато подбирате римата, единствено от нейната звукова стойност ли се ръководите или пък...

– Не, да подхожда на мисълта.

– Но когато имате еднакво звучни или пълни рими, по какъв признак правите подбора?

– Като чета целия стих, и която пасва най-добре в стиха: по мисъл, по големина, по ритмически изисквания.

– А когато една дума е много ексцентрична, например рими, каквито Валери Петров много обича, и имате една рима по-употребявана, коя ще предпочетете?

– Разбира се, по-неупотребяваната.

– Аз обаче не съм срещал във вашата поезия такива ярки – ефектни рими.

– Не, не търся ефектни рими, а такива, каквито изисква стихът.

— А имате ли някое римово съзвучие, което смятате за свой принос, за свое откритие и сте много доволна от него?

— Имала съм, но в момента не мога да си спомня Имала съм и другите са ги забелязвали. Н. Лилиев беше нарекъл моите рими Багрянински рими. Това са дактилните ми рими.

— Известно е, че Блок е особено пристрастен към този тип рими. Например в стихотворението „Незнакомка" те преминават от начало до край.

— Ех, разбира се, това може да е повлияло.

— Струва ми се, че тук става дума за един стимул просто.

— Употребих ги най-напред и най-много се забелязаха в „Гергъовден". Тогава така ми дойде:

Ще накършат момчетата върбови клони,
ще накитят вратите, иконите,
и обор, и хамбари, и плевня висока
и кошара — за здраве на стоката.

— Смятате ли, че лириката има нужда от рими?

— Мисля, че има. Не всякога, не всякъде. Аз пиша стихотворения и без рими. Но като се четат, хората не забелязват това. Значи мисълта прави да се чувствува пълнота в стихотворението. И Н. Лилиев има, не много, но все пак няколко стихотворения без рими. Четеш ги звучни, звучни, а те са без рими. Зависи как ще влезеш в стихотворението. Щом влезеш веднъж, продължаваш нататък с рими, ако влезеш без рими, така продължаваш.

— Различните поети по различен начин тълкуват този въпрос. Някои казват, че не могат да пишат без рима.

— Валери казва същото. Не може да пише без рима. Но напоследък почнаха да пишат без рима и станаха твърде многословни. Тогава не си ограничен от римата, отпущаш се и почваш излишно да говориш, което не е хубаво в поезията. Много мъчно е да се напише стихотворение без рими и да бъде звучно, да бъде пак вътрешно музикално. Трябва да си узрял поет, да си писал и класически стих и тогава да си позволиш да пишеш и без рими.

— Вашият творчески път показва тъкмо това.

— Да, да, едва вече във втората книга се появяват отделни неща. И досега така. Ту с рими, ту без рими. Или пък рима, която ми дойде в един момент, аз я вкарвам в стиха. Не редовно обаче, не систематично.

— Не по схемата на класическата строфа.

— Не, където ми дойде звукът, вмествам го. Не знам дали е хубаво, така правя.

— Важното е, че е спонтанно. В такъв случай римата е до голяма степен един фактор, който дисциплинира...

— Да, да!

– Заставя поета да бъде синтетичен.

– Да стяга!

– Когато четете Валери Петров, завиждате ли на римите му?

– Не! Защо ще му завиждам?

– Аз го чета с голямо удоволствие, освен за всичко друго, и за римите му, разбира се.

– Но аз не бих писала така.

– Вижте колко са различни поетите даже по отношение на римите си.

– Това е хубаво!

– Оказа се, че стихотворението „Вестта“ сте го писали в Банкя.

– Да, аз бях в Банкя и правех бани. И там веднъж, излизайки в парка, си спомням как гърмяха високоговорителите, съобщаваха за смъртта на Георги Димитров.

– А после сложихте ли го във вашите книги?

– Мисля, че не. Аз написах две стихотворения за Г. Димитров – „Вестта“ и „Второто връщане“.

– Смятате ли, че веднъж след като сте разработили един мотив, повторното връщане към този мотив е винаги несполучливо?

– Да, мисля, че ще бъде несполучливо. Освен ако първия път стихотворението не е доизработено. Тогава може да се получи и по-хубаво нещо.

– Или пък когато този мотив узрее.

– ... Вече узрее и виждаш, че първия път не си го доизпипал.

– А можем ли да дадем за пример тези две ваши стихотворения? Не е ли така с „Вестта“?

– Аз не мога да си го спомня хубаво. Ако го погледна, може би ще намеря, че трябва още веднъж да се разработи.

– А възможно ли е да се предскаже развитието на един млад поет?

– Да се развие един поет по-нататък зависи от много неща. Някой път една хубава първа книга просто ти пресича пътя. Хората изискват все повече и повече. Ако не направиш повече, развитието сякаш не върви нормално. Някой път тези, които искат авторът да продължава все така да пише, грешат. Истинското развитие на един автор е не да пише все така, а да пише от това по-нагоре.

– И по-различно!

– Не да бъде все еднакво. От мене искаха например да пиша все в народен дух. Е, не мога...

– И правилно не сте ги послушали.

– Какво щеше да стане тогава? Щях да омръзна и на себе си, и на читателите – все в същата ритмика, все същите мотиви. Макар че аз мотива не го вземам от народната песен. Народното творчество е дало образа живо, хубаво, интересно. Остави го така да си живее. Какво ще го повтаряш? И без това не можеш да стигнеш народното.

– Другарко Багряна, през 1967 г. вече сте Герой на социалистическия труд. Направи ли ви наградата по-трудолюбива?

– Не. Наградите не са за мене стимулиращ фактор.

– И нямате желание да бъдете награждавана?

– Не съм писала, за да получа награда. Като я получа, казвам: Друг може би повече я заслужава. Не съм амбициозна ли, какво?

– И наградата не ви действува импулсиращо, независимо каква е?

– Не, не!

– Добре, вие получихте златен медал в Рим.

– Получих го за нещо, което съм написала вече.

– Наградите не ви ли повишават поетическия градус?

– Не, може би наградите имат значение повече като отношение на хората към теб.

– Е, да, но към това отношение поетът не е безразличен!

– Това да! В този смисъл те са един стимул.

– Аз вече мислех, че вие сте опровержението на Славейковите думи:

Като няма в труд поету награда,
чезне песен, фантазия отпада.

– Вижте, награда е също така, когато човек, когото цениш, който разбира от поезия, ти каже две хубави думи, ако читателите, народът те приеме. В този смисъл – да, наградата е стимул.

– През 1971 г. предприемате едно пътешествие в Ливан.

– Аз не го предприемам, поканиха ме. Пътувах отново съвсем сама. Не знам защо мен все сама ме пращат.

– Ами защото вярват, че ще се оправите самичка.

– И в Бразилия пак сама. Никой досега не е отишъл вън от нашия континент сам. Винаги са били най-малко двама-трима. А аз сама, и то жена.

– По-икономично е да пратят сам човек. Хайде Ливан не е чак толкова далеч, но Бразилия?

– Бразилия – 30 часа със самолет.

– Вашата стихосбирка вече беше излязла в Дамаск, като отидохте.

– Да! Много интересно беше това пътуване. Написах един цикъл, от който съм много доволна. „Ливански цикъл“ го озаглавих. По границата на Ливан с Израел, дето имаше бежанци, хората живеят едва ли не в някакви сандъци. Борят се за свобода, за свое отечество. Ходих чак до самата граница и даже сутринта е имало бомбардировка. А иначе, като пътуваш из страната – цели плантации от портокали, мандарини, банани. Хубаво, слънчево. Аз бях декември месец – долу топло, ходиш съблечен, а като се качиш в планината при кедрите – до колене в сняг.

– В сняг?

– Да, в сняг. Такава разлика в температурата. Страната е осеяна от исторически паметници. Направи ми впечатление, че много работят по тях, много ги реставрират: градчета, крепости. Посетих пещерата Жи-

та. Аз и за нея писах „Малка пещерна поема“. Там правят концерти с електронна музика. Много добре са я осветили, направили са улеснение да се качиш нагоре по мънички стълби, и висиш така над пропаст. И такова чудно ехо има, такава акустика.

– А не е ли хладно вътре?

– Аз видях нещо като ресторант вътре и масички с насядали хора. Напоследък ходих в Леденика, там просто зъзнеш от студ, а влагата прониква до костите. Неприятно.

– В една снимка от Ливан видях някаква морска кула навътре в морето.

– Да, имаше, и тя е старинна кула, останала от рицарски времена.

– А знаеха ли нещо за България?

– Ех, малко знаеха от последните години. Все пак бяха идвали техни писатели. И наши бяха ходили. Интересни са им обичаите, вечерите, обедите. Напълнят масите с такива малки чинийки с всевъзможни ордьоври. Ама 20 ордьовъра, и ти да вземеш по една мъничка частичка от всяка чинийка, вече си се нахранил. След това почват да носят други ядене-та. А пък техните чашки за кафе са мънички като нашите детски играчки. И в тях слагат кафето, но много силно. Извънредно силно. Като изпиеш една чашка, и ти се разбий сърцето.

Вижте, др. Сарандев, аз имам един доклад за посещението си. Там всичко съм описала. Ето, използувайте го.

Докладна записка

Поканата за десет дена да посетя Ливан, направена от Съюза на ливанските писатели, е била изпратена от българското посолство в Бейрут през м. септември 1971 г. На мене ми се съобщи по телефона за тази покана към 1 декември от Съюза на бълг. писатели и от Комитета за връзки с чужбина, като ми се каза, че посещението трябва да се завърши до края на годината /1971/.

Паспортът ми се даде на 14. XII. Самолет за Бейрут има само веднъж в седмицата, в петък, така че аз можах да замина с първия самолет на 17. XII. 71 г.

Пристигнах в Бейрут привечер при проливен дъжд, който не престана цялата нощ и целия следующ ден и при необикновен за тази страна студ. (На планината един метър сняг и 18 градуса под нулата.)

На летището бях посрещната от нашия посланик др. Анани Панов и съпругата му, секретаря др. Куцев, писатели от управата на Съюза на ливанските писатели, журналисти.

Още по пътя към хотела узнах, че ливанските писатели са изненадани, задето идвам толкова късно след тяхната покана, и то в най-неподходящия момент – завършека на годината – когато всички са извънредно заети със своите служебни, професионални, семейни, обществени и пр. задължения, и затова са малко объркани и неподготвени.

В хотела същата вечер имаше съвещание по програмата на моето пребивание, което се съкращаваше от десет на седем дена – до следующия самолет.

Само благодарение на топлото внимание и грижите от страна на нашето посолство можах все пак да пътувам из страната, да видя трите града – Бейрут, Триполи и Сайда, забележителните древноисторически крепости, развалини и разкопки на Тир и Баалбек и прекрасната пещера Жита.

На 18. XII. в Триполи (90 км от Бейрут), вторият по големина град на Ливан, отидохме в Арабския културно-литературен клуб. В града има още 4 други клубове. Всичките са частни инициативи и организации.

Секретар на Арабския клуб е Самир Мурат, литератор, сътрудник на бейрутското списание „АТАРИК" („Път"). Клубът развива широка културна дейност. В този ден се доуточняваха подробности около прожекцията на българския филм „Крадецът на праскови" от Емилиян Станев, която щеше да се състои в киносалона „Рокси", в центъра на града, на 20. XII. Отидохме да видим и салона. След това се изкачихме на хълма с прочутата крепост „Сен Жил" от XII в. Беше много студено, духаше ужасен вятър, едва устоявахме прави, като се държахме за камъните.

19. XII. След разглеждането на старините и разкопките на античния град Тир (още от II в. след н. е.) направихме посещение на народния представител Джафар Шарападин, в дома му. Джафар Шарападин е председател на Ливанско-българското дружество, идвал е в България, бил е на Черно море, в МОЖ.

Срещи, делови разговори с отделни писатели и журналисти, интервюта за вестници и списания имаше всеки ден.

На 21.XII. Съюзът на писателите даде голяма вечеря в ресторант „Гондола".

Много добре посетена литературна вечер – среща с писателите – се проведе на 22. XII. вечерта в Клуба на приятелите на книгата (всички клубове, дружества за култура, литература, изкуства са частни инициативи).

Слово произнесе председателят на Съюза на ливанските писатели Сухел Идрис. Той ме представи на присъствуващите, обрисува в общи черти характера на българската и ливанската литература, пожела да се превеждат взаимно писателите от двете страни. Аз говорих за ролята на поезията за опознаването и сближението между народите.

След това се състоя литературно четене. Ливански поети и преводачи четоха преводи на мои стихове на арабски и френски, а аз ги четох на български, за да чуят звученето на българския език и стих.

Четоха свои стихове и ливански поети на арабски език, с преводачи на български и френски. Откроиха се две течения в поезията им: едните бяха реалистични, ясни и патриотични, а другите абстрактни, херметични, неразбираеми за самите им сънародници, така че преводачът заяви, че не може да ги превежда...

Всички срещи, разговори, официални обеди, вечери, приеми бяха широко отразени в пресата, придружени със снимки. Не мога да дам цитати, защото всичко е на арабски език. Аз имам някои вестници, списания, снимки, появили се до моето заминаване, но в посолството ни в Бейрут са събрали всичко.

Елисавета Багряна

– Другарко Багряна, през 1972 г. ви излиза предпоследната засега стихосбирка „Контрапункти".

– Вижте какъв екземпляр ми е останал. Надраскан, за да не мога да го подарявам. Предишната е излязла преди девет години. Стихотворението „Нестинарска съдба" е посветено на Дора Габе. Ние бяхме с нея в Хисаря. И доста дълго стояхме. Мисля, че два месеца заедно. В един тежък момент от живота ѝ, в който аз ѝ бях отдушникът. И през тези два месеца нищо не можах да работя, защото трябваше непрекъснато да бъда с нея. И в деня, в който вече щяхме да се връщаме в София, нея сутрин аз написах това стихотворение „Нестинарска съдба". Като си помислих за съдбата на жената, за нейните преживявания и си казах: Наистина това беше един танц върху жарава. И току-що нахвърлено с молив ѝ го прочетох. Дора ми каза: От всичко, което написа досега, това е най-хубаво!

В тая стихосбирка е „Ключът", което по-късно сложих в моята поемка за Пловдив. Тук е само началото. То ми беше много мило, защото е свързано с живота на майка ми, на баща ми. Но аз го писах наистина като помен за родителите си. Стихотворението „Контрапункт" направи впечатление, когато се появи в „Септември". То дава една моя същност.

– Значи заслужава да бъде заглавието на книгата!

– Беше събран доста разнообразен материал и трябваше да се оформи книгата. Наложи се да помисля как да определя циклите.

– Какъв принцип приложихте?

– Всеки цикъл да бъде като малка отделна книга. Да бъде нещо завършено.

– По мотиви или по тема?

– Едното и другото.

– Да кажем, в първия ви цикъл: „Моя земя и мое небе". Значи всичко свързано с родината, с любовта към родината.

– По-широко е: моят дух, така да се каже, моите душевни преживявания. Моя земя също е по-широко – то е и моят живот на земята, и моето издигане над земята.

– А кои стихотворения според вас са най-близко до тази мисъл в цикъла?

– „Нестинарска съдба". Това е съдбата на родината, която безспирно танцува върху жарава. Не само жената, и родината като жената танцува върху жарава. След това стихотворението „Контрапункт", което из-

разява моята същност, моята душевност. И досега, когато имам някаква страшна мъка и болка, не обичам да занимавам хората. Сама се боря и сама си го изживявам. Но обичам, когато от нещо се възхищавам, когато ме радва, да мога да го кажа на друг.

– През май 1972 г. посещавате Атина с група писатели.

– А, да, то беше вече като екскурзия.

– И пак по същите маршрути ли ходихте?

– Ами почти по същите, аз ви казах, че те водят чужденците като че по едни и същи маршрути.

– А срещнахте ли някой от старите познати?

– Да. Мисля, че се видяхме с поетесата Мелтиоти. Но имаше малко време за връзки, защото се движехме в група. Посетихме някаква художествена изложба. Тогава бяха Г. Цанев и Бленика, Милена и нейният съпруг. С тях ходихме много. Винаги е интересно, макар че познаваш страната, пак е интересно да я посетиш.

– Всяко пътуване е освежаване на сетивата, обогатяване. Особено пък за един поет. През същата година през август имате едно пътешествие до Чехословакия.

29.I.1982 г.

– Всъщност тогава бях само в Словакия, в Братислава. Поканиха ме по повод излизане на мой сборник със стихове.

– А знаете ли как е посрещнат от словашките читатели?

– Казаха ми, че е посрещнат добре. Ами за да ме поканят и устроят специална вечер, с доклад за моето творчество от един словашки критик, автор, ако се не лъжа, и на послеслова – значи наистина добре е посрещната книгата. Артисти четоха на словашки стихове, после аз ги четох на български. Хубава вечер беше.

– През 1973 г. излиза един том с ваши стихове на гръцки в превод на Рита Буми Папа.

– Те дойдоха през лятото или пролетта на гости в Бояна и ми донесоха като подарък цялата книга в ръкопис, от която е печатан текстът. И дори на места личат пръстите на словослагателите. Този ръкопис аз го имам в Бояна.

– На ръка ли са го писали?

– На ръка.

– Тя ли е само преводачката?

– Тя сама. Аз не мога да съдя кои преводи са по-хубави, защото и Мелтиоти преведе цялата „Вечната и святата".

– В Сливен през 1973 г. тържествено се чествува вашият 80-годишен юбилей.

– Не знам, аз винаги с неголяма охота приемам тези тържества. Струват ми се дори излишни.

– В навечерието на тържествата написахте ли нови творби?

– Винаги в навечерието на моя годишнина излизат или избрани мои произведения, или нова стихосбирка. За този юбилей излязоха двата тома.

– През 1974 г. вие отново сте в Кнок льо Зут.

– Това е третото ми посещение.

– Другарко Багряна, след 1974 г. имате ли някакви пътешествия?

– В Швеция с Н. Хайтов. Това беше през 1981 г. Само двамата бяхме. Не се чувствувах много добре, затова като се обадиха от съюза, че имам покана за Швеция, най-напред отказах. След това ми се обади Левчев и каза, че ще се почувствувам добре. Нали ви познавам, вие ще се мобилизирате, още повече сте поканени поименно, не канят двама писатели, а Е. Багряна и Н. Хайтов. И не е хубаво да откажете. И аз се съгласих. За което не съжалявам, разбира се. Пътувахме със самолет и пристигнахме направо в Стокхолм. Посрещнаха ни посланикът Ч. Дамянов и съпругата му. От шведите не си спомням кой беше. Имаше, разбира се, и от тях. Станаха интересни срещи. Първата беше с писателката Ана Вестберг, която след разговора ме покани на обяд. След това дадохме двамата с Н. Хайтов интервю за Шведското радио, посетихме издателствата „Рабен и Шьогрен“ и „Форум“. Устроиха ни също среща-разговор с членовете на Шведската академия и членовете на редакционната колегия на сп. „Артес“. Присъствува главният редактор Йостен Шьостранд, членовете на редколегията Ларш Юленстейн, Артур Лундквист и др. Най-интересна беше срещата със студентите-българисти от Стокхолмския университет, на която дойдоха всички професори от Упсала. Аз познавах някои от тях, като проф. Нилс Нилсон. Запознах се и с нови хора, които пък видях на конгреса по българистика в София. Нямаше да ги позная, но ми се обадиха. Млади хора, които сега се занимават с българистика, интересуват се. На литературното четене двамата с Н. Хайтов прочетохме свои творби. Те бяха направили диплянки с преведени на шведски няколко мои стихотворения. После ги прочетох на български, за да могат тези, които не разбират добре или никак не разбират нашия език, да имат известна представа. Всички слушаха внимателно, задаваха въпроси.

– А от какво се интересуваха?

– От езикови работи.

– Значи очевидно са преобладавали езиковедите?

– Да, езиковедите преобладаваха. В едно издателство директорът ме запита например у нас чете ли се поезия. И в какви тиражи се издава. Направи му впечатление, че тиражите са големи и каза – у нас преди години беше така, четеше се много поезия, но когато не беше толкова модернистична.

– Извън Стокхолм ходихте ли?

– Предложиха едно отиване в Упсала, но понеже аз бях ходила, реших да не ходя този път, защото беше сред зима и аз се пазех.

– А през тази година предстои ли ви някакво пътешествие?

– Не! Аз имах покана и за Вашингтон, но не се възползувах.

– В едно интервю[74] през 1975 г. във връзка с 8 март вие казвате следното: „Щом живеем в съвременността и ***със съвременността***, отраженията ѝ понякога, дори и без да осъзнаваме това, ще се проявят и в поезията, и в литературата изобщо – като чувствуване, като естетически разбирания, като светоглед. И по всичко това някога бъдещето ще съди за днешната съвременност."

– Винаги съм мислила така: ами ти си роден сега, ако си истински поет, значи да чувствуваш и живееш със съвременността. Дори любовно стихотворение да напишеш, то ще бъде любовно стихотворение на съвременния човек и поет. Защото тя не е във външните събития и прояви, а самата душевност на човека е проява на тази съвременност, на това време.

– Значи според вас не е необходимо непременно да присъствуват външните атрибути на времето, за да бъде една творба съвременна.

– Разбира се, и това трябва, но ако си написал любовно стихотворение, не значи, че не е съвременно.

– Смятате ли, че тази съвременност ще се отрази, въпреки волята и желанието на автора, в неговата творба, без съзнателно да е търсена от твореца? Той просто пише и съвременността автоматически си намира своето място.

– Ех, ако си съвременен поет, нали, душевно значи ти си приел сегашното време.

– Можем да обобщим казаното с думите на Левски, че „ний сме във времето и времето е в нас".

– Да! Аз това не съм го помислила, когато съм го казала. Но така е. Ако ти си човек, който възприема сегашното време, ти ще действуваш, ще чувствуваш и ще пишеш като съвременник.

– А може ли да се говори за приемственост между вашите лирически героини в отделните ви поетически сборници?

– Разбира се, героинята е една, но тя се е променила много с годините, с преживяното. Натрупала е в себе си нов опит. И тя не може да бъде същата, каквото е била преди 50 години. И моята лирическа героиня живее с развитието на живота у нас. Тя преживява и моменти на мъка и на колебания, и на разочарование тук-таме. И все пак тя си е същата. Придобила е чертите на новото време.

– Другарко Багряна, през 1977 г. вие казвате, че за вас животът е творчество, че без творчество...

– ... Животът няма да има смисъл.

– И бихте го потвърдили това и днес?

– Да! То има, разбира се, и други неща, но все пак творчеството е главното.

– А трябва ли литературната критика да бъде по-взискателна към първите книги на младите автори?

– Често пъти от приятелство, от добро чувство, или пък защото се преценява първата книга, се пишат много ласкави отзиви. Това в редица случаи демобилизира автора и той вече мисли, че каквото напише, е много хубаво. И не си дава вече този труд да мисли върху всяка дума, като е нахвърлил веднъж с чувството си, след това с ума си, с критическото си чувство да погледне върху своята работа като от чужд автор. Защото у чуждия винаги се виждат повече недостатъци, отколкото на своето, нали. Идват при мен в редакцията млади хора и казват: „Днес написах три стихотворения." А, викам, много хубаво, аз пък едно стихотворение го пиша най-малко за три дена. И винаги им повтарям, като го нахвърлите първо като преживяване, като чувство, оставете да го забравите няколко дена, за да го прочетете като чуждо. И тогава ще знаете какво още е необходимо да се дообработва.

– Вие работите така?

– Така работя.

– Първо дойде мотивът.

– Напиша цялото стихотворение. И след това го оставям.

– Колко време обикновено?

– Е, не еднакво.

– Навярно в зависимост от това доколко е узряло самото стихотворение.

– Да.

– А имало ли е случай, когато едно стихотворение го написвате отведнъж и не се връщате към него повече?

– Абсолютно без поправка – мисля, че не. Може би съвсем малко, думичка само ще сменя, но ще поправя нещо. Когато работя по самото стихотворение, някога по цели нощи не спя заради една дума. Чувствувам, че не е тази дума, не е истинската, трябва нещо друго.

– А можете ли да си спомните в момента за някой такъв случай?

– Последното ми стихотворение. Нощем някой път надраскам нещо в леглото, на сутринта го видя и после скъсвам листа.

– Остава в паметта ви обаче?

– Остава, да!

– А кое ви дава усещане, че тази дума не е подходяща?

– Мога ли да кажа... Усещам, дразни ме нещо, не е казано точно, не е казано това, което искам!

– Дали само това или пък думата ви дразни звуково?

– А, и звуково, разбира се, и ритмически, и не ми дава точния смисъл.

– А откъде усещате, че не отговаря на точния смисъл?

– Е, ами в текста.

– Не е този смисъл, който вие носите в съзнанието си?

— Е, да! Като мисъл, като чувство — да; но като го напишеш, работата е друга. Не знам как да го обясня. Поезията мъчно се обяснява.

— Не само поезията, това са трудни проблеми изобщо на изкуството...

— Винаги има недоволство, всеки път си казваш: можеше по-добре, по-иначе.

— А кога обикновено пишете, в кои часове на деня?

— Сутрин, много рано, преди зори. Първото ми събуждане, тогава или нещо, което съм търсила предишния ден, ми хрумва, или ако не съм писала, усещам, че мога в момента нещо да напиша. Това е много интересно.

— Какво е това усещане? Не сте ли го анализирали?

— Ами не знам как. Просто се събуждам с някаква мисъл, работила в подсъзнанието ми по време на съня, и когато си отварям очите, я намирам. Такова нещо.

— Имате желание тогава да вземете молива.

— Да, да.

— С молив ли пишете или на машина направо?

— С молив, когато съм в леглото. Понякога, когато се събудя още в тъмни зори, тогава с молив го надрасквам. После, като стана, като отида на масата, може да взема и химикал, защото често пъти като ги нахвърлям с молив, после не мога да ги разчета.

— А в кой момент решавате, че от една мисъл, от едно хрумване може да стане стихотворение?

— Имам някакво усещане. Някакво вътрешно усещане. Не знам как да се обясни.

— А когато пишете стихотворение например или нещо по-голямо, външните фактори, като шум, светлина, миризми и. т. н., разсейват ли ви? Дразни ли ви външната обстановка?

— Да, дразни ме, ако има хора например вкъщи. Да ходят, да отварят вратите...

— Защото ви разсейва, затова ли ви дразни?

— Да, да.

— А когато пишете, какво обичате да правите: да слушате музика, да четете, да се разхождате?

— Вижте, ако съм в Бояна, най-добре ми е, когато изляза вън, сутрин, отида по-надалече, между дърветата в гората, и като ходя, ми идват много настроения, мисли и идеи. Ходейки.

— Но вие пишете и когато сте в кабинета?

— Вън не пиша, то е само в главата ми. След като се върна вкъщи, тогава нахвърлям това, което ми е хрумнало.

— Обикновено колко редакции има едно ваше стихотворение?

— Различно. Не е еднакво. Една-две, до три редакции.

— А как най-добре редактирате стихотворенията си — когато са написани на ръка или когато ги видите на машина?

– Трябва да го видя на машина вече цялото. След като го напиша на ръка, трябва да го видя и на машина. Не знам, някак си го виждам вече физически.

– Това не е каприз, а има определено значение.

– Така се случи, че сега, като я нямаше моята секретарка, написах едно стихотворение. Преработих го два-три пъти с молив, на ръка, обаче не ми достига да го видя напечатано. Поканиха ме на обяд у моята кумица, те живеят наблизо, занесох го там и казах: Моля ви се, предишете ми го на машина. И те ми го преписаха. И след това поправих нещо. Така, като че искаш да го видиш като форма някак, като скулптура, физическата му форма.

– А когато работите, уморявате ли се физически?

– Не, не усещам времето тогава!

– Времето не усещате, но след като напишете стихотворението, какво усещате?

– Не умора. Напротив, някакво удовлетворение, въздъхвам си някак. Тогава търся физическа работа, да върша нещо. После сутрин, докато си шетам, това не ми пречи, но да съм сама, в главата ми „машинката" трака. Мисля си.

– С една дума поетът работи даже и тогава, когато зяпа през прозореца!

– Разбира се! Точно така е!

– А когато съзнанието ви е заето с някое стихотворение, трудно ли заспивате вечер?

– Не заспивам цяла нощ даже. Има ги и досега безсънните нощи.

– Съзнанието работи.

– При това взимам приспивателно. Преди няколко нощи си легнах в 12 часа, но въпреки приспивателното не можах да заспя.

– А в процеса на работата имате ли нужда да посегнете към книга, към някакви предмети, да слушате музика?

– Не! Щом имам замисъла в себе си – не! Такава потребност нямам.

– А в процеса на самото писане не ви ли разсейват например тъп молив, грапава хартия, цвят на хартията...

– Ами разсейват ме. Трябва да си подостря молива. В момента се случва, че нямам друг чист лист, тогава използувам някакъв стар ръкопис, обръщам го на обратната страна и пиша. Или някакво листче откъснато, но искам в момента да не забравя думата или изречението, записвам на какъвто и да е лист. После търся вече да го прехвърля на подходящ лист.

– А имало ли е случай, когато ви хрумва някакъв образ или мисъл и вие просто нямате възможност да ги фиксирате на хартия и те пропадат?

– Такова нещо ми се е случвало нощем. Хрумне ми нещо, ама ми е студено, не ми се става, нямам при себе си молив, и сутринта съм го забравила. Но после мине време и образът дойде, сетя се отново.

– Сутрин обикновено до колко работите? Кога почвате да чувствувате умора?

– А, не, ако работя, не чувствувам умора! Случва се, сутринта съм почнала едно стихотворение, работя си го, спирам върху отделна дума и като погледна, то станало три часът. Едва тогава отивам да обядвам. Работя ли, не усещам умора.

– А след това?

– Е, след това вече – да. Имам нужда да ходя, да върша някаква физическа работа. Ами то е умствена умора. Гледам да не мисля върху стихотворението.

– След това бягате от нея?

– Да, бягам от нея!

– В кой сезон сте най-продуктивна, работите с удоволствие, най-лесно работите?

– Мрачното време ме потиска, не мога в мрачно време да пиша. Даже това е темата на последното ми стихотворение – „Мъгла". Миналото лято беше едно необикновено лято. Сутрин в Бояна се събудим – мъгла. София е изчезнала, всичко е потънало в мъгла. Мен ме потиска мъглата. И затова съм написала: едва-едва се диша, камо ли да пишеш.

– Значи независимо от кой сезон е, стига да е светло.

– Да.

– А топлото време обичате ли?

– Не, голямата жега – не! Най-важното е да не е тъмно, да не е мрачно.

– Когато пишете, например в Бояна, и ако около вас има птички, животни, те пречат ли ви?

– Това не ме отклонява.

– А деца, детски смях, викове?

– Не! Именно шумове от такъв характер не ме дразнят. Виж, кучетата когато лаят, ме дразни. И нощем ако залае куче, не мога да спя.

– Когато седнете да пишете, трябва ли да има нещо на самата маса, държите ли на някакъв предмет, цветя или нещо друго, чието отсъствие ви разсейва?

– Не, но тези два кристала са винаги на масата ми в Бояна.

– Но когато пишете тук, в София, липсват ли ви?

– Тука не. Те са свързани с Бояна.

– Има ли за вас решаващо значение обстановката? Можете ли да пишете например в самолет, влак, автобус?

– А, не. Не мога! Трябва да бъда сама. Това ми се виждаше много чудно как Рицос пише. Пътуваме с лека кола и той на коляното си пише, пише стихове. На мен в движение ми хрумват мисли, думи, дори цели стихчета. Спомням си на „Аспарух" първата строфа, която си най – обичам, дойде в Бояна точно така.

Мой двадесети век, дай лъч от свойта зрялост
на вечния полет.

Аз винаги отивам към старата Боянска черква, обикалям я цялата, влизам понякога в парка ѝ. Така написах и „Боянска сага“. Но сама. Ако ходя с някого другиго — изключено. Трябва да бъда сама. В Бояна ходя все сама на разходка.

– Как възниква една творба — първо отделната мисъл, или строфа, или дума, или стих, или пък някакво усещане и чувство, което търси форма и повод да се изяви.

– Всичко не е всякога еднакво.

– Например стихотворението „Аспарух“?

– Аз исках да напиша стихотворение за Аспарух. Защото винаги намирах, че много малко знаем за него. А пък той е началото на България. Цялата тази година, в която се говори за началото на нашата държава, ме караше да мисля за него.

– Искахте да извлечете от времето неговия физически образ ли?

– Ах, не! Ние не знаем нищо за Аспарух или за интимния му живот. И после, като съдя по действията му, намирам, че е бил много далновиден. Понеже четох доста за него в летописите, които Василка Тъпкова ми даде, една думица ми направи силно впечатление: нашето племе много пъти не са го наричали българи, а яздещото племе. И аз го използувах това яздещо племе. А когато Аспарух очаква решаващата битка с византийците, това е значело да бъде или да не бъде България, четох някъде, че три денонощия не е слязъл от коня. Стои там на височината и гледа към долината, отдето ще се зададе византийската войска. Затова написах „навлиза в историята ни на кон“. Тези образи така ми дойдоха.

– Значи те идват от литературата, която сте прочели?

– Да, от литературата.

– Но това е единият тип.

– Защото аз не съм историк, не пиша исторически работи или съвсем рядко.

– Тогава този случай можем да го определим като създаване на творба по автопоръчка.

– Но има и друг начин — когато идва отвътре. То е различно. Аспарух беше, така да се каже, конкретно нещо.

– Но, да кажем, във „Вечната и святата“ има стихове, които се раждат спонтанно.

– Те идат от мои преживявания. Нещо трябва да ме развълнува.

– А когато седнете да пишете, имате ли представа за цялото?

– Така, не изцяло изработено, но като образ — да. Никога не съм сигурна дали точно тъй ще бъде завършено, защото в процеса на работа често се прибавя или се изменя нещо. Често пъти в началото не знам съвсем сигурно финала.

— Но имало ли е случай, когато финалът идва пръв, а след това започвате стихотворението?

— Да! Последното се явява най-напред,а след това вече отивам към началото. Случвало се е много често.

— Когато започнете да пишете стихотворение: развълнувал ви е един конкретен факт, една случка или една дума?

— И един звук може да бъде.

— Имате ли представа за онова, което искате да внушите, или просто желаете да се освободите от дадено настроение, мисли, натрупани у вас?

— При „Аспарух“ беше съзнателно, но не при всички стихотворения. Зависи от темата. Вижте, аз си спомням преживяването и наново го преживявам. Всяко стихотворение по различен начин е писано.

— Но го пише една и съща поетеса.

— Различни моменти, различни вълнения, различни поводи, подтици.

— На много места говорите, че трябва да е налице конкретен повод, за да се роди едно стихотворение. Не сте си казали: днес ще седна и ще напиша три стихотворения!

— А, не, никога!

— Аз познавам един съвременник, който пише дневно по две стихотворения.

— Не, никога! Стихотворението се явява и тогава чувствувам, че трябва да го напиша. Не знам какво да пиша, но ще седна да напиша. Така никога не съм правила.

— Тогава девизът на древните римляни „Нито ден без черта“ не е валиден за вас?

— За мен — не! Едно стихотворение често пъти вече ме тласка към нови работи. Така се образуват циклите. Най-напред напиша дадено стихотворение, а от него се раждат други. Никога не съм писала всеки ден. Могат да минат много дни, но това не значи, че съм се откъснала от поезията. Ако почна едно стихотворение рано сутринта и не съм успяла да го довърша, тогава мога и вечерта да продължа. Но никога не съм почвала вечер.

— Не сте почвали вечер?

— Никога! Само сутрин!

— А бихте ли обяснили тоя факт?

— Не мога, просто така го усещам и така върви. Не съм се замисляла защо пък така да бъде. Може би защото сутрин не съм навлязла още във всекидневието.

— Но може ли да се каже, че всекидневието ви отклонява от поезията?

— Разбира се, макар че и обогатява.

— Но намеси ли се всекидневието, поезията спира.

— Физическа работа върша. Често пъти те пресича. Ето в Бояна си бях наумила да напиша това стихотворение и съм нахвърлила само един

ред. Намерих тези дни това листче в София. Изведнъж ми хрумна цялото. И чак сега го написах.

– А кой беше този ред?

– „Четвъртък, юли, ненормално лято“. Ами ето, аз ще ви го прочета:

Откъснат лист от календара

Кое число, коя година — все едно.
Но месец юли — ненормално лято.
До пладне не разсъмва от мъглата,
едва-едва се диша,
камо ли да пишеш.
След обед хукне вятър луд,
разгони мъглата без следа,
но пък орони цъфналите рози,
окърши тежките от рожби клони.
Издуха твоите възторзи.
Тогава пекне яростното слънце,
опърли и най-ниската тревица,
на улицата старец пада и умира
на плочника под стряхата ти малка птица.
Сърцето ти до пръсване пулсира.
И неочаквано нависнат облаци.
Притихне, притъмнее изведнъж и загърми неистово,
като че иска всичко живо да удави.
Вън улицата е река, дворът — езеро.
Какво да правиш?
Качиш се горе в свойта самота,
затвориш и прозорец, и врата,
усещаш минал е денят през тебе
и казваш си: — Днес вече не важи пословицата
стара,
денят не си личи от сутринта.

– Но първият стих е променен в „кое число — коя година“.

– А беше „четвъртък, юли — ненормално лято“.

– Защо направихте тази промяна?

– Е, не знам, така ми дойде.

– Сега остава само „юли — ненормално лято“.

– Защото четвъртъкът не определя кое число, значи пак свързано с това. Ами не знам защо.

– При работата върху едно стихотворение усещате ли, че има един стих или една строфа, или една дума, които носят логическия или емоционалния акцент в него?

– Тук например „ненормално лято“.

– И във всяко стихотворение ли е така?

– Да!

– А може ли да се каже, че оттам започвате работата над стихотворението?

– От това преживяване. Външното се отразява върху душевното ми състояние. Както и всяка строфа, почвам с конкретното, което става вън и после как се отразява у мен. Всяка строфа завършва с това.

– Започвате от конкретното и го извисявате до едно обобщение, като го пласирате в душевността на лирическия герой.

– Ама защото в действителност така става – всяко външно явление се отразява у мен, въздействува ми, променя ми настроението. Мислите ми променя.

– В кой момент се появява мисълта за заглавието?

– Аз тука бях турила вече заглавието. „Откъснат лист от календара.“ Обикновено заглавието ми е от самия замисъл.

– Значи може да се каже, че в повечето случаи или изобщо при вас заглавията отразяват замисъла на творбата.

– Не всякога обаче се спирам на първото заглавие, после когато пиша вече стихотворението, може да го поизменя. Или след като съм го написала.

– Но то е едно съсредоточие на замисъла.

– Да, точно така – едно съсредоточие на замисъла.

– И ако някой иска да обясни вярно вашето стихотворение, той непременно следва да държи сметка за заглавието.

– Трябва!

– А позволявате ли си да сменяте заглавия на ваши творби?

– Не знам, може би да има, но много рядко. По принцип не сменям заглавия, защото то ми е свързано, както казах вече, със замисъла. В стихотворенията ми в „Пламък“ имаше едно малко – „Между есента и зимата“. То ми хрумна така и така си остана. И може би в новата книга цикълът ще носи същото заглавие. Заглавието на книгата избирам едва след като имам целия материал. Често пъти вземам заглавие на някое от най-малките стихотворения. Тук правило няма!

– Заглавието „Вечната и святата“ вие ли го измислихте?

– Аз си го измислих. Сама. Имах написано стихотворението „Вечната“, имах и „Святата“ и ги комбинирах.

– А други заглавия имахте ли, от които да избирате, или това беше окончателно?

– Окончателно! Така го дадох. И така се прие. И така остана.

– А следващата стихосбирка „Звезда на моряка“?

– Там имам стихотворения за морето, с морски преживявания.

– Това заглавие има ли някакво символично значение?

– О, да! Морякът, който пътува по целия свят, и поетът – в моите представи двата образа се сливат. Имам и стихотворения за поет и за моряка.

– Следователно звездата на моряка е по същество звездата на поета.

– Ами горе-долу – да!

– Тоест поезията е океан и поетът се нуждае от звезда. А коя е тази звезда?

– Ами може да бъде любовта към човека,любовта изобщо, към поезията, към изкуството. Както „Вечната и святата“ – за мен това е образът на родината, която е вечна и свята, на жената и изобщо на всичко, свързано с вечност и святост. С други думи то не е само за една жена, която е родила дете и е умряла.

– Това тълкуване е много тясно, буквално.

– Да!

– А „Сърце човешко“?

– Пак същото, нали. Когато се яви, за него много се говори и коментира. Каква би била разликата, ако бях написала „Човешко сърце“. Става малко анатомическо. А като кажеш „Сърце човешко“, вече има съвсем друг нюанс.

– А как ви хрумна това заглавие?

– От преживяванията на едно „сърце човешко“.

– А следващите заглавия – „Контрапункти“, „Светлосенки“, „Пет звезди“?

– „Пет звезди“ е вече съвсем ясно и конкретно – това са петте звезди на Кремъл. А „Контрапункти“ са контрапунктите в живота ми и в живота на всеки човек. В живота изобщо.

– В заглавията ви откривам известна еволюция. Като че ли в началото сте по-оптимистично настроена. По-късно, с изключение на „Пет звезди“ – идат „Контрапункти“ и „Светлосенки“. Ами това е едно и също. Това са светлините и сенките в живота.

– Контрастите в живота.

– А мислите за цялото човечество,за поезията, за родината. Мислите с космически поетически категории. Може би защото тежки изпитания ви поднася животът, което е намерило отражение даже в заглавията.

– Да, сигурно!

– Има ли заглавие на ваша творба, с което се гордеете?

– Аз не съм мислила по това нещо. Но съм доста взискателна, не турям случайно заглавие.

– Първото хрумнало заглавие обикновено не го поставяте?

– Не! То може да бъде първото и да си остане.

– Има ли заглавия, които съжалявате, че сте сложили?

– Не!

– Даже „Пет звезди“?

– Е, „Пет звезди“ си отива на книгата. Знаете ли кога ми хрумна? Първия път, когато отидох в Съветския съюз и бяхме в хотел „Централ“, отдето се вижда Кремъл. И вечерта, като застанах на прозореца и гледам към площада – и видях действително тези пет светлини на звездите на Кремъл.

– Ама това звездата с петте лъча или виждате пет звезди?

– Пет звезди на кулите, като съзвездие: първо впечатление от първото ми пребиваване в Москва.

– Вие сте една от първите, които започват циклично да подреждат стиховете си в книгите. Всичките ви стихосбирки са организирани в цикли.

– Така ми се явяват мислите и постепенното разширяване на някаква мисъл от дадено стихотворение. От нея произхождат и други вече. Докато го работя, вече ми се явяват мотиви за друго.

– Може би защото не сте в състояние да обхванете мисълта в едно стихотворение, поради това я доразвивате в следващото?

– Не, не съзнателно.

– Не става въпрос за съзнателно, а защото усещате, че не сте изчерпали мотива. И на помощ иде другото стихотворение?

– Аз смятам, че в стихотворението съм казала това, което съм искала.

– Добре, но каква е връзката тогава с другото?

– Асоциация някаква.

– Защо ги обединявате в един цикъл?

– Защото произхождат някак си от първото стихотворение.

– Но ако те са съвсем различни, това е само външен белег.

– Е, не са съвсем различни. Може би от една мисъл се роят и други мисли. Основата е една и съща.

– Тогава може ли да се каже, че с всяко ново стихотворение в цикъла прибавяте нюанс или доразработвате от друг аспект някакво преживяване?

– Може би, не съм се замисляла върху това. Но така усещам: имам мисълта, имам желание още да пиша.

– Сега като се връщате към тези цикли, не ги ли възприемате като нещо цяло?

– Ами да! Имат нещо, което ги обединява. Като пиша стихотворението, като от само себе си ми се появяват нови и нови мисли, нови хрумвания за друго стихотворение.

– А кое първо се ражда: образът, мелодията на стиха, общото звучене, римата или думата. Или мисълта още не оформена? С кое започвате всъщност?

– С мисълта, която ми е хрумнала. Както това „ненормално лято“. То иде от конкретното.

– Е, да, но след това вече почвате да търсите ритмиката, размера...

– Не, то се явява с размера, то си е вече дадено, самото е вече в размер – „Четвъртък юли – ненормално лято".

– Но строфата още не е оформена. Това е само стих.

– Тя идва в процеса на разработването, когато се ражда цялото. После смесвам свободен стих с класически и римата не се стремя да я подведа по класическите схеми: първа и трета, втора и четвърта. А там, където ми звънне римата, където колорира стихът, там я турям.

– Римата акцентира мисълта ви?

– Да, тя акцентира мисълта ми. Това е ролята на моята рима. Не се туря изкуствено. Ако ми подхожда на замисъла, слагам римата.

– А когато римата е оригинална, но не подхожда на замисъла, тогава...

– Е, няма да я туря, след като не подхожда.

– Забелязвам, че в последните си работи страните от римите.

– Не съвсем.

– Но все пак количествено римуваните стихове в първите книги преобладават. На какво го отдавате това явление? Малко охладняхте към римата!

– Защото някак си гледам, че много познати са вече римите. Почти няма изненадващи. Сега не се боя толкова, колкото по-рано – да не се римува съществително със съществително. Ако ми подхожда на смисъла, както в това стихотворение, дори турям най-обикновени рими.

– А смятате ли, че българската рима вече е изчерпала своите възможности?

– Ох, не, разбира се. Не! И нека всеки си пише така, както е приел, аз приемам едно стихотворение, написано в класически стил, и стихотворение, написано съвсем свободно, без рима. Стига да чувствувам, че то е поезия.

– Но кое ви дава усещане, че то е поезия?

– Ами вкусът ми, не знам какво.

– Все пак има някакви показатели, някакви изисквания?

– Да, има показатели, но как да ги обясним тези показатели? Вече у тебе е утвърдено разбиране за поезия. Може да не е съвсем правилно, за другиго може да не важат.

– И все пак кои са белезите в една творба, които ви нашепват: ето това е вече поезия?

– Нещо, което е новичко. Може да е мисълта стара, но казана по ново. Иначе ти омръзва да четеш все еднакво. Когато видиш нещо новичко – спре ти вниманието. Това значи поезия. Разбира се, не всяко ново е поезия. А ново, което те кара да се замислиш, доставя ти удоволствие, защото те прави откривател.

– А приемахте ли експериментите на френските сюрреалисти от 20-те и 30-те години?

– Приемах някои работи, но не всичко. Интересно ми беше, но не всичко напълно разбирах. Не разбирах какво иска да ми каже авторът.

Не можех да разбера винаги неговото преживяване, неговото чувство. Не обичам поезията-фотография, нали, но и съвсем херметическата поезия не приемам.

– Смятате ли, че поезията трябва да бъде абсолютно разбираема.

– О, не! Подтекст може да има винаги и нека всичко да не е казано така ясно, че непременно да се разбира от читателя, но все пак трябва да долавяш някаква мисъл. И да се мъчиш да я разбереш, да ти причинява мъка, но да виждаш, че има мисъл.

7.II.1982 г.

– Другарко Багряна, понякога вие си изковавате собствени думи. Интересно е, че след като ги употребите веднъж, рядко се връщате към тях. Например в стихотворението „Коледарска песен" казвате „бъдника, *неугасника*".

– Е, то си ми е дошло.

– То е от глагола *угасва* и вие правите от него съществително име. А понякога съкращавате представката на думата, напр. „дали да *сегна* да откъсна". Вместо дали да *посегна*...

– Аз мисля, че го има, употребява се. Може би е като диалект.

– След това употребявате един предлог, който само Пенчо Славейков за първи път, а по-късно и Гео Милев го употребяват.

– Кой е той?

– *Кръз*, което значи *през*. Вие го употребявате един-единствен път във вашите стихове – във „Вечната и святата". Изкушавате ли се някога да създадете нова дума?

– Специално да мисля – не, то просто се е явило в дадения момент.

– Но не чувствувате потребността да се върнете към сътворената вече от вас нова дума.

– Ами не ми е дошъл такъв момент.

– Ето, да кажем, имате пак една нова дума – *поднебен*.

– Да, под небето. Защото е по-дълго.

– След това упребявате на две места *провлъгнал*. Какво означава тази дума?

– Ами провлъгнаха ми подметките от влага, от дъжда, от мокрото. В смисъл овлажняха, но по-дълбоко прониква влагата.

– В стихотворението „Днес" от цикъла „Мост" имате такава дума: „Животът да *скратиш* изпълнен с безчовечност". *Скратиш* тук ясно е от съкратиш, ако сега трябва да употребите тази дума, бихте ли я употребили?

– Бих я употребила.

– Не ви ли звучи малко остаряло?

– Аз изобщо намирам, че нашите думи са много дълги и че не е грешка, ако могат да се стегнат. Например тези местоимения тебе – теб, мене – мен.

– Е, тия кратки и дълги форми са получили гражданственост, но тука случаят е съвсем друг: съкратиш – скратиш. Първо има натрупване на много съгласни и новата форма не е благозвучна. Но както и да е. В стихотворението „Снеговете“ имате също една нова дума – „обрилянтен“.

– Е, да, аз обичам тази дума. Специално за снега, когато слънцето блести отгоре, като че е обсипан с брилянти. Тази дума съчетава две качества на снега едновременно.

– Само защото ви спестява едно сравнение ли сте употребили тази дума? Снегът като брилянт блести.

– Да, за да не кажеш „като“, да стане изведнъж негово качество.

– А това ли търсите, когато изковавате новата дума?

– Е, и с оглед на това, и с оглед на стиха. Чрез тези експерименти се обогатява езикът. Няма нищо лошо в това. И в имена се среща натрупване на такива съгласни, напр. Стратиев.

– Обичате ли да поправяте веднъж написаното произведение? Видях във вашия екземпляр на „Пет звезди“, че сте нанесли поправки.

– Поправям. И често пъти, когато сега взема някои работи, казвам: Ето това сега така бих го поправила. Някои оставям, някои поправям. Веднъж в Народния театър трябваше да прочета мое стихотворение. Като го погледнах, реших да го поправя. И аз, четейки, го изменях. Но не толкова поправям, колкото Траянов. Той при всяко ново печатане създаваше ново стихотворение. Много преработваше. Това силно ме е впечатлявало още навремето. Всяко напечатване на едно и също стихотворение е вече почти ново.

– Пенчо Славейков също така много е преработвал своите работи. Във вашите стихове имате доста сравнения. Изглежда, обичате да сравнявате?

– Да, обичам!

– Във „Вечната и святата“ напр. сравнявате географската карта, окачена на стената, „като кожата на одрана пантера“. Чудесно сравнение.

– Да, именно така ми изглежда, когато е цветна.

– Какво искате да постигнете с едно сравнение? Съзнателно ли го търсите или идва спонтанно?

– В момента като пиша и ми се явява този образ: картата я виждам и сега, закачена на стената като кожа на пантера.

– Значи спонтано се ражда. А някога не се ли стремите да намерите сравнение, да изразите една мисъл чрез сравнение?

– Има такива случаи, но сега не мога да си спомня конкретно. В момента чувствувам потребност от сравнение и може би се замислям малко. Не изключвам и това.

– Каква е според вас ролята на сравнението в стихотворението?

– Да доизясни мисълта и да я направи по-пластична, по-образна. И зрителна, и всякак.

— А не ви ли се струва, че сравнението дава по-синтетичен израз на онова, което искате да внушите?

— Ако не е много дълго. Ако можеш да го вмъкнеш без „като".

— Помните ли свои сравнения, от които сте много доволна?

— Не съм мислила върху това, та чак да помня едно сравнение.

— Защо, хубавото сравнение може човек да си го помни. Когато напишете стихотворението и след това го прочетете, имате ли усещане, че то не се покрива с онова, което сте носили у себе си?

— Да, да, имам. И затова правя втори вариант, трети вариант.

— А можете ли да посочите някое, в което има пълно покритие между намерение и осъществяване?

— Имам такива: „Вечната", „Святата" също. Това са стихотворения, които действително сега не бих седнала да поправям. Но има други, които бих преработила.

— Значи все пак съществува степенуване в реализацията на идеята в отделната творба.

— Когато мисля за поправка, винаги съкращавам. Постигам по-стегнат израз.

— А можете ли да посочите онова, което най-много си цените в езика?

— Не мога!

— Стихосбирката „Звезда на моряка" излиза през 1932 г.

— В тази книга стиховете обаче са писани между 1927 и 1932 година. Ето уводното стихотворение „SOS". Спасете нашите души, международният радиосигнал за бедствие.

— Може ли да се тълкува този повик за спасяване на душите като повик към поезията да спаси душите?

— Да! Това ми е мисълта.

— А някакъв конкретен повод да се роди стихотворението имахте ли?

— Не, личен повод нямах. Просто това състояние на духовете в него време, когато почнаха да нахлуват влиянията от Запад, но всеки носи още в себе си родния въздух. Във финала казвам: „аз ще умра доволна и без болка, ако успея като жена и поетка да разкрия пред света сърцето си, поне толкова, колкото малкото жълто канарче в телената клетка над главата ми в ресторанта, в паузите, когато си почива джазбанът".

— Много хубава поанта!

— Изобщо това стихотворение си го обичам.

— А вие отделяте ли внимание на края, на поантата?

— Да!

— Считате ли, че поантата трябва да съсредоточи главната мисъл на творбата?

— Нашите артисти, когато декламират, почват с по-висок тон и накрая го потушават, там, дето всъщност е солта на стихотворението, смисълът. Поантата я се чуе, я не.

— Не много, ами почти всички.

– Олга Кирчева беше учила в Германия. И тя често пъти казваше: поантата, повишете поантата, да се чуе краят.

– Значи отделяте специално внимание върху поантата на творбата!

– Да! Обичам да подчертая, да се разбере краят, смисълът!

17.II.1982 г.

– Другарко Багряна, нека сега поговорим за онези поети, които вие първа представяте на българския читател в превод. Но преди това: възможен ли е превод на стихове? Някой застъпват мнението, че искаш ли да убиеш един поет — преведи го на чужд език.

– Зависи от преводача. Защото има случаи, когато от по-слабо стихотворение преводачът прави пълноценна художествена творба. Аз имам писмо от Роже Бернар по случай излизането на моите преводи, в което казва, че това не е само преводна книга, а и мое второ творчество.

– Авторска книга.

– Авторска книга. Да се превежда поезия, казва той, е изобщо мъчна работа, но когато преводачът е Багряна, преведеното често става по-добро от оригинала. Имам писмото.

– А вие споделяте ли това становище на Р. Бернар?

– Аз не мога да съдя дали е прав.

– Не става въпрос да съдите за думите по отношение на вас, а по принцип за работата на преводача.

– Смятам.

– Тогава споделяте мисълта, че преводачеството е творчество, изкуство?

– Ако сериозно се гледа, то е творчество. Специално за превода на поезия, за проза е друго. За мен лично е по-мъчно да преведа едно стихотворение така, че да съм доволна, отколкото да напиша собствено. Защото тук си свободен, а там си ограничен от автора. И аз съм давала такова сравнение: преводът не е една шахматна дъска, та като се захлюпи, да съвпадне с оригинала. Защото езикът е различен — например нашият език с тези предлози удължава стиха. И затова е мъчно. А държа моят превод да отговаря на оргинала, което трудно се постига.

– Когато говорите за оригинала, разбирате смисъла и формата?

– Обезателно и формата. Французите напр. и сега не превеждат поезията с рими. И англичаните не превеждат с рими, пък и немците. Изобщо много рядко днес на Запад се превежда с рими.

– А кои преводачи у нас смятате, че имат най-големи сполуки в областта на поетическия превод?

– Най-много превеждаха Далчев и Муратов, но не всичко ме задоволява. И не може, мен в собствените ми работи не всичко ме задоволява. Особено когато чувствуваш и разбираш автора. Например Бела Ахмадулина е добра поетеса, но тя не знае български и не е разбрала едно

мое стихотворение. Превела е други неща, които са много добри, но тъкмо на това стихотворение не е уловила смисъла. И турила от себе си излишни думи и описания, каквито няма в стихотворението: „Мой милый, где ты, где ты".

— За кое стихотворение става дума?

— „Единственият". На френски е преведено, като е спазена стегнатостта му. А тя го е направила малко лирично, излиятелно. В „Котвата" е успяла. Някъде допадне — успее, някъде — не успее. Това е изкуството. И в своите работи някъде успееш, някъде не успееш.

— Може ли да се каже, че А. Ахматова е първият поет, когото вие превеждате?

— Чакайте да си помисля така ли е.Тя е една от моите първи любови. Блок и Ахматова бяха за мен най-любими поети. Обичах поезията им, но не знам дали щях да ги преведа за печатане, ако не ми ги поиска Чолчев.

— Вие ли направихте подбора?

— Мисля, че Й. Стратиев беше натоварен да напише статия за А. Ахматова, а аз да преведа стиховете. Не знам дали не беше с оглед тези, които се споменават в статията. Не съм сигурна. Но те бяха стихотворения, които аз имах в момента на ръка, от стихосбирката „Четки"[75], доколкото си спомням.

— Всъщност значи вие сте направили подбора.

— Аз, да.

— А от какво се ръководехте в подбора си?

— Ами като го чета, ако ми хареса. Направи ми впечатление, че една жена говори откровено за своя живот, за своите преживявания, без лицемерие и без фалш.

— Ето принципа, по който е бил направен подборът.

— Да, именно! В нея видях нова жена, съвременна жена, която говори смело и гордо. Такава съм — ето.

— Заповядайте: можете да ме приемете или да не ме приемете Значи новото самочувствие на лирическата героиня ви е привлякло.

— Да, точно така! И винаги ми е импонирала с това. Другите поетеси пишат албумни стихчета, добре направени по форма, но не е казано от дълбочината на сърцето, с болка това, което преживява.

— С малко салонен характер.

— И френските поетеси са с малко салонен характер.

— А стиховете, включени в книгата, са превеждани през различни години?

— Тука, да! Да видим сега кои са те: „Зад езерото месецът изгря", „Съперници", „Ето северният бряг сияе", „Ще ти служа аз", „Тази среща умря невъзпята", „То е просто, то е ясно" на български точно звучи, както е на руски.

— Значи вие сте спазили както размера, така и интонацията на оригинала.

– Да!

– От този ли превод сте най-доволна?

– Ах, не мога да кажа, че съм най-доволна от него. То всъщност е малко песенно.

– Тук не става дума за качеството на самото стихотворение, а за качествата и достойнствата на превода.

– Аз съм се стремяла всякъде да достигам оригинала. После в нейната поезия се появяват и политически идеи, но тези са все лирически и разкриват една нова женска душевност. Тя имаше едно стихотворение: да бъдеш жена на поет е абсурд, нещо такова. Тя е просто възмутена, защото му казва, ако си отидеш ти, аз ще умра. А той й отвръща: „Не стой на вятъра!"

– Прекалено грижовен за здравословното й състояние.

– Ето това са неща, които дотогава жена-поетеса не е изричала на този неизмислен говорим език.

Тук имам и от последните й работи. Те са превеждани, когато Радевски издаваше библиотека „Съветски поети". Той указваше кои стихотворения да преведа. „Ти мене ме измисли"... Тя намира дори, че той я е измислил по-качествена, в действителност не е такава. Тук вече има горчивината от тези мъки, които тя преживя. Преживях го дълбоко, когато се научих, че са й отнели картата за хляб, защото била аполитична поетеса. А и към мене беше същото отношение в началото, през първите десетина години. И Олга Бергхолц й давала от своите купони за хляб. И после историята с Гумильов, всички тези нейни преживявания дълбоко, дълбоко ме засегнаха. А тя е могла да емигрира, викали са я в чужбина, но тя все пак остава в Съветския съюз, в Ленинград. Изобщо един много горчив, трагичен живот. Помня, че когато у нас беше Еренбург, го попитах какво става с Ана Ахматова, а той ми отговори: „Она царица!". Макар че беше толкова пострадала, все пак се държи гордо, достойно.

– Следващият поет е Марина Цветаева.

– Нейната сбирка ми попадна след смъртта на Блок. Взех я вкъщи, защото ми я дадоха за една вечер, преписах стиховете и я върнах на другия ден. После преведох „Стихи к Блоку".

– А кой е следващият поет?

– Но само тези, които лично познавам и съм първа предложила на българските читатели. Иначе ще стане много дълго.

– Познавате също и Тихонов. А други още?

– И Казин познавам от Москва, Сурков, Симонов също. От тези, които първи преведох на български от съветските поети, е Ейжен Веверис.

– А, това е латвийският поет.

– Запознахме се в Дома на писателите в Рига. Хранехме се на една маса. Другите бяха прозаици и аз установих контакт с него като поет, разбира се. А и обстановката беше интересна – това янтарно море; при отлив дечицата отиват и събират кехлибарени зърна.

– Все още има кехлибар?

– Има, има. Плажът е много дълъг – 30 километра. И аз като тръгна, съм ходила доста надалеч. Огромни пясъци, техният пясък обаче е по-тъмен на цвят. Има една особеност, че осем или десет метра непосредствено край морето са угъпкани и са чудесни за разходка. Там не се лежи за печене, а е за разходка. Така че като отидеш на разходка, не стъпваш по пясъка, а си ходиш по угъпкано. Това много ми харесваше. Всички от дома преди закуската и след вечеря правеха там своите разходки. Затова можеш спокойно да излезеш и да се отдалечиш, без всякаква опасност. От моята стая гледах през единия прозорец морето, а от другия – реката. По нея правехме пък екскурзии с параход, посещавахме старинни църкви, села. Северните хора са по-други – не са така емоционални, а са малко по-резервирани. Пристигнах, значи, в този дом, веднага ме взе домакинята и ме заведе на моята маса, посочи точно мястото ми. Никакви промени не се правят и затова всичко се върши като с магическа пръчка. За един час в огромни три салона-столова се сервира и се прибира. Много хубаво беше организирано. Там се запознах с Веверис.

– А какъв характер има неговата поезия?

– Неговата поезия е политическа, написана обаче с дълбоко вътрешно преживяване. Бил е в четири хитлеристки лагера и всичките мъки, на които е свидетел, са намерили отражение в стиховете му. Никой не го познаваше, преди аз да го преведа. Има едно стихотворение „Струни" за един цигулар, който е бил в лагер и как е свирел нощем скришно. Като неговите стихове за войната не бях чела. Ето напр. това стихотворение „Струни", за което ви споменах:

Те не казваха: „Да се разстрелят!"
Казваха: „Да се отведат в боровете."
И превърнаха нашия беззлобен лес,
изпълнен с шум зелен
и мирис на смола –
в ешафод.

Същото нещо виждаме и в „Ябълка". В „Наредени дърва" – труповете ги нареждат пред пещта като дърва. След това е „Закалка", аз мисля, че не го дадох цялото стихотворение, а една част, първата, която ми хареса повече. След това иде стихотворението „Деца" и т. н. Последното стихотворение от тоя поет е „Просто така".

След това идва Борис Пастернак. И от него преведох две стихотворения.

– Познавахте ли го лично?

– Не, когато преведох тия стихове, той беше вече умрял. В Переделкино, когато отидох по-късно, ме заведоха в къщата, в която е живял. Сега синът му е там.

Превеждала съм от Олга Бергхолц, много обичах нейните работи за блокадата на Ленинград. Силни работи има. Олга Бергхолц лично съм срещала, но когато дойде тука, мисля. В Ленинград не се срещнахме. С Маргарита Алигер бяхме много близки, добри приятелки. Рождествен-ски познавам също добре, Расул Гамзатов познавам.

– Кога се запознахте с Расул Гамзатов, когато идва в България ли?

– Не, там като бяхме. Познавам и Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенски. Даже с Вознесенски четохме във Варна на общо четене в една старинна черква, която сега е музей, и стана едно много интересно четене.

Следват поетите от Югославия. С Йован Дучич лично се познавах.Поезията му обичах от едно време:

– Какво точно ви привличаше?

– Нейната лиричност.

– А вие знаете ли, че той е много близък приятел на Боян Пенев?

– Знам, да.

– В архива на Боян Пенев има запазени писма от Йован Дучич.

– Той е бил тука в легацията. Аз обаче не го познавам от това време. Дора го познаваше оттогава. Аз съм била в университета. После имаше друг югославски посланик, неговата дъщеря, едно много хубаво момиче, ми беше съученичка в гимназията, Симич се казваше. Понеже моята бащина къща е на ул. „Раковски“, а легацията на „Патриарх Евтимий“ и на „Раковски“, аз често ходех у тях. Тя си говореше чисто български, учеше и завърши българската гимназия и не говореше с мене сръбски. Но съм наблюдавала бита им, когато празнуваха, Сава винаги ме канеха и слагаха големи трапези. Стихосбирката на Йован Дучич ми подари Начо Букорещлиев.

– На Ангел Букорещлиев какъв е?

– Брат, който беше един от известните софийски адвокати. Той беше женен за по-малката дъщеря на Милетич, Маня, моя връстница в университета. Въднъж като говорехме, аз казах, че харесвам поезията на Дучич и той ми подари една негова стихосбирка, собствен екземпляр ли беше, не помня. И оттам направих моите преводи.

След Дучич превеждах Иван Цанкар. Известен писател, повече прозаик, но има и стихотворения, роднина на Изидор Цанкар. От него съм превела една драма в проза, която се игра в Народния театър.[76/]

Отон Жупанчич лично го познавах, много симпатичен човек, така сърдечен, беше висок и като те види, така протегне ръце – да те прегърне. От него съм превела едно стихотворение „Децата се молят“, малко стихотворение, но много лирично:

Татко наш,
да беше ти наистина наш татко,
откъснал би сега ти своите длани,
от кръста би се смъкнал,

за да прегърнеш клетите деца,
татко наш.

– Да, наистина много лирично стихотворение.

– Следващият поет е Алоиз Градник, словенец. От него съм превела четири стихотворения – „Моят живот", „Думи из гроба", „Село в Истрия" и „Вечерна сянка".

Иго Груден беше добър поет, също лично познат. В Любляна сме дружили, семейството му поддържаше връзки с Цанкарови. От него съм дала само едно стихотворение – „В килия номер пет".

С Десанка Максимович се запознах, когато български писатели за първи път след войната отидоха в Югославия. Оттогава се сприятелихме – и досега сме приятелки. Тя ме е превеждала, аз съм я превеждала. И по едно време бяхме я поканили да дойде във Варна с мъжа си. Той беше руснак-емигрант. Прекараха една смяна. Имаме снимки с тях: Н. Фурнаджиев, Д. Талев. С нея сме останали добри приятелки, каквито и да са били политическите отношения на двете страни... Когато можем, си пишем.

– Какво харесвате в нейната поезия?

– В нейната поезия се срещаме с откровената и естествена жена. Няма модернизъм, стих издържан, пълен с мисли. Често пъти спори. Родена е на село, познава земята, селската душа и за тях пише. Тя е фина, културна жена и има много хубави стихове. Тези тука, които съм включила, не са онези, които бих искала да преведа. Понеже Д. Пантелеев имаше книгата, той си избра най-напред и останалите даде на мен. Значи не тези, които бих искала самата аз, това, което ми се даде – преведох.[77]

– Може ли да се каже, че вие харесвате поначало поетесите, които са борбени, малко бунтарки? А малко по- лиричните, салонните не ви допадат особено?

– Да, разбира се. Ето Ахматова, Цветаева, Олга Бергхолц. От Десанка Максимович много съм превела. Тука има едно стихотворение „Граница" и все го чувствувам като границата между България и Югославия.

Сто пъти на ден аз виждам – прекосяват мравки
границата наша, никого не питат
и отвъд в страната минат си безгрижно.
Слънчеви лъчи и птици се преплитат,
само за човека пътища не виждам.

– Тя има и любовна лирика.

– Да. Ето това е едно изповедно стихотворение за своя мир, за своята поезия – „Отговор на съвременника".

Сега иде Раде Драинац.

– Вие сте поместили само преводите отпреди Девети, нали? След това не сте го превеждали?

– Не! Може би съм щяла да превеждам и след това, но животът ни увлече с други работи. И после, бомбардировките унищожиха книгите му, които имах. Тук съм поместила едно хубаво стихотворение „Отговор на майчиното писмо".

– Но, изглежда, не сте дали всичко от Драйнац в книгата си?

– Не съм и превела много.

– Какво най-силно ви привлича в тая поезия?

– Неговата поезия е смела, свежа, модерна, под влиянието на френската поезия.

– Той е френски възпитаник?

– Да! Даже имахме общи познати – френски поети и литератори. И това ни сближи, беше допирна точка между нас.

– А вие от френски ли го превеждахте?

– Не, направо от оригинала, от сръбски. Наред с всичко друго той ме привлече с модерната си форма, ако щете – и с графиката на стиха. Той не пише никога в класическа строфа. Мотивите също така бяха модерни. Ето, да кажем, стихотворението за майка му – макар че всеки пише за майка си, вижте как го прави той:

И макар да съм всичко проиграл,
майко, запазил съм неокалян къс от моето сърце
за твоите ръце.

А ето ви пример за смело и откровено писане:

Изгубих в писане на слаби стихове половин век близо,
като да съм хвърлял пясък от Сахара в Океана.

И образи има.

– Да, наистина, чудесно казано, и смело. А кой е следващият поет?

– Матей Бор, словенец, бил е в концлагери. Дала съм едно стихотворение от цикъл за жена му Нина. Мисля, че тези стихове са писани след Втората световна война. Следващият поет е Цене Випотник, превела съм само „Жалба".

– С това се изчерпват югославските поети, нали?

– Да, след това иде Полша. Аз не знам полски, значи правили са ми подстрочници – Мицкевич, Словацки. Болеслав Лешмян е вече съвременен. Доволна съм, че съм превела от Ярослав Ивашкевич неговия цикъл „Плеяди".

– А познавахте ли се с Ивашкевич?

– Познавахме се добре. Ходила съм на гости във вилата му, пътувахме някъде заедно със самолет, чакахме 6 часа на едно летище. А вилата му беше много интересна, голяма. Имаха една грамадна маса, на която канеха 10 – 12 души.

— Той е и добър прозаик.

— Да, аз много го ценя и като прозаик. Но тези „Плеяди“ ме привлякоха и съм доволна от превода си. Мисля, че по-добре не биха се превели. Другият полски поет е Мечислав Яструн. И него го познавах, много добър поет и човек. За него ми е разказвал още Боян Пенев. Ян Шпйевак е също съвременен поет. Той е писал стихове за България. Владислав Броневски има паметник в родното си място. Представлява нещо като пирамида, ама голяма колкото къща, на нея само неговата глава направена.

— Над пирамидата?

— Не, на самата стена на пирамидата е направена главата му, като барелеф. Много оригинално. Неговата дъщеря умря и той написа изключително стихотворение. Аз съм превела „Моето погребение“:

За мене тук най-скъпа е земята,
от н .і никъде не ще отида.
Тук с Висла и с мазовския луд вятър
шумя и мина младостта ми свидна.

Анна Каменска познавах лично. Тя писа много за България. И тук съм поместила „Сбогуване с България“.

От Чехословакия съм превела Йозеф Хора. Не го познавах, беше починал. Дала съм едно стихотворение, което много се харесваше на четения и когато чешката легация правеше някакви честувания, все то се рецитираше. Ян Смрек го познавах, характерни за неговата лирика са социалните мотиви — „Поход на безработните“. С Незвал също бяхме близки приятели, с Дора бяха още по-близки. Аз съм превела едно от най-хубавите му стихотворения — „Сбогом и кърпичка“:

Сбогом — от всичко накрая това ли остава.
Толкова по-зле, несбъдни мечти и слова.
Искаме среща? Защо се делиме тогава?
Сбогом и кърпичка. Наша съдба е това.

Хубаво стихотворение. От Незвал съм дала три стихотворения. Сега един унгарец.

— А унгарските поети от подстрочници ли сте превеждали?

— От подстрочници. И ми се струва най-мъчният език на света. Всякъде като ходиш по улица, ще прочетеш поне името на улицата, на унгарски нищо не можеш да разбереш. Шандор Петьофи ми е поръчан от М. Арнаудов, той ми набеляза стихотворенията, него съм превеждала от немски.

— Значи подборът не е ваш.

— Не, не!

— А иначе по собствено желание бихте ли го превели?

– Преди това не го знаех, знаех само, че е поет, не съм имала книгите му. Но той е писал и лирически стихотворения. М.Арнаудов ми е дал по-лиричните, тези, които е смятал, че на мен повече ще подхождат. В Париж през двайсетте години видях по витрините на книжарницата антология унгарска поезия. И тогава си мислех как унгарците умеят да правят пропаганда на своята литература и култура.

– При това на един език, който трудно се усвоява и е недостъпен за европейците.

– А ние по това време нищо не правехме за пропаганда в чужбина. Сега вече е съвсем различно.

– И все пак, струва ми се, че не се използуват всичките възможности и тази пропаганда не винаги е ефективна.

– Е, все пак е много повече. И така, от унгарците съм превеждала онова, което са ми давали като подстрочници.

– Сега преминаваме към поетите от Гърция. И първият от тях е Янис Рицос.

– Пристига в България и трябва да му се преведат стиховете. Той казал: „Искам само Багряна да ме преведе!" Знаел ме от изданието на Сегерс, нали тази библиотека се разпространява навсякъде. Преведох много работи от него. Голям поет.

– Не ви ли се струва малко описателен?

– Е, да. Има такова нещо.

– Аз познавам този сборник с негови стихове, които излязоха на български, но, да кажем, тези поеми за Йовков, за Вапцаров...

– Но това са просто работи, които ние ги знаем, той ги повтаря, повтаря. И направено като разказ. А има лирична поема много интересна. Също хубаво е това стихотворение „Мир". Превела съм и няколко неща от Рита Буми – Папа. В поезията ѝ ще откриете много социални мотиви, повече дори, отколкото в творчеството на мъжа ѝ Никос Папа. Работлива, по-бойка, преуспяваща: И добри приятели сме. Те са добри хора. Когато дойдат тука, винаги идват в Бояна. За първи път нейното име го спомена Рибейро Коуто.

– А освен тези гръцки поети, включени в сборника, други да сте преживали?

– Някои от кипърските, но не са включени тук. Познавам също Елитис лично. Запознах се, когато беше в България през 1964 г. Той и Георгиос Теотокас, голям белетрист, бяха изпратени тук. От българското посолство в Атина бяха писали, че е желателно аз да ги придружавам. След като си отидоха, те ми се обадиха, но аз нали не съм много редовна в кореспонденцията, отговорих само един-два пъти.

– Познавате ли неговата поезия?

– Познавах онези неща, които бяха излезли на френски. Едва сега се запознах с превода, който излезе неотдавна. Много интересен поет и много страхлив за здравето си. Правеше ми впечатление, че все с вълнен шал е увит, винаги има лекарства в чантата. И като се заговори не-

що за болест, той веднага казва с какви лекарства се лекува. И аз си викам: какъв е този поет, той повече прилича на доктор. Като пристигнахме в Пловдив, поиска да отиде в Станимака, дето има леля. Аз останах в Пловдив, а той отиде с шофьора, намерили жената, върнаха се и много доволен беше.

— Значи все пак носи нещо българско...

— Е, леля му си е гъркиня всъщност, но останала да живее в България.

— Сега следват румънските поети.

— Нека да видя откъде почват. От Аргези. Аз казах, че го четях на френски в същата библиотека на Пиер Сегерс, в която излезе моята книга. Пропуснала съм Еминеску. Преди много, много години културният съветник от румънското посолство в София ме помоли да преведа поемата „Хиперион". И след това иде Тудор Аргези, от когото съм превела 14 стихотворения.

— Какво ви привлича в неговата поезия?

— И мисълта, и обществените мотиви, с една дума богата поезия. И важното е, че говорехме френски и можехме да имаме контакт. И когато една голяма група български писатели бяхме в Румъния, той покани у тях мен и Н. Зидаров. Вижте стихотворението „Обида" какъв хубав край има:

О, жена обожавана, нежност ти бе, изкушение,
а днес мъка за мен си, че жива загубих те сам.
И защо ли от глината тебе изваях — не знам,
а пръстта не запазих за съдове обикновени!

Ето това е обидата.

— А кои други румънски поети още сте превеждали?

— Михай Бенюк, Мария Бануш, Виктор Тулбуре. С Михай Бенюк се познавах лично, знаех го както от България, така и от Румъния. Той беше председател на Съюза на румънските писатели. От румънските писатели познавах още Захария Станку — интересен човек беше. Имах от него много сърдечна покана[78] за гостуване, когато той беше тука. Тогава казва на Джагаров, като председател на съюза, моля ви се, искам Багряна пак да я поканя, да не й правите пречки. Джагаров казва — какви пречки. Но аз не можах да отида и той наскоро след това почина.

Виктор Тулбуре е мой преводач. Преведе и издаде на румънски цяла книга с мои стихове и написа стихотворение за мене.

— Той е един от най-активните преводачи на българска поезия в Румъния.

— От ГДР съм превеждала Б. Брехт — „Стихове за Германия".

— Вие ли правихте подбора или ви ги дадоха?

— Не, дадоха ми ги. Превела съм още „Какво получи тя, войнишката жена?" и „Генерале, твоя танк е така силен":

Генерале, твоя танк е така силен.
Той поваля цял лес,
ето човека премазва.
Но един недъг има:
нужен му е танкист...

– А освен Брехт, имате ли преводи от други немски поети?

– Не! Трябваше да превеждам за „Септември" нещо, но какво стана, не успях. А Брехт аз го знам повече като театрал, в театъра му съм ходила, като бях в Германия. И дори не подозирах, че пише стихове.

След това иде Франция – Пол Елюар с неговото прочуто стихотворение „Свобода".

– Вие се познавате с Пол Елюар?

– Да, когато идва в България, нали ви разказах, че го придружавах. И в Полша бяхме заедно на конгреса на мира.

– А като човек какъв го помните?

– Ами не знам, от пиене на абсент ли, на какво, ръцете му трепереха. Дали е бил алкохолик, не мога да твърдя, но изглежда, защото жена му много бдеше над него. Той е борец от Съпротивата, както знаете. И от Пиер Сегерс съм дала едно стихотворение „Париж – Петдесетница".

– Извинете, че закъснях малко с въпроса си, но не познавахте ли поезията на Елюар от 30-те години, когато е сюрреалист?

– А, да, четях неговата поезия оттогава. А с Ликов, както вече казах, преведохме от Арагон неговия роман „Комунисти". /79/ Той после стана роман-триптих. Арагон идва в България с жена си Елза Триоле. Аз ходех с тях, развеждах ги. Летувах в двореца в Балчик. Един ден, току-що съм излязла от морето и се отправям към къщи и виждам – някой отдалеч ми маха с ръка. Не си спомням кой им казал: Това е Багряна. И те веднага дойдоха при мен, а Г. Димитров им дал яхта да разгледат Черноморието: от Евксиноград, Балчик и оттам да продължат за Калиакра. И ме поканиха да ида с тях. Пътувахме заедно и говорехме по различни въпроси. Той искаше да направи кръгла маса на поетите от цял свят. А Елза Триоле страшно го ревнуваше. Просто щом той седне до мене да говори, тя веднага дойде и се намеси. Интересна женичка беше, мъничка такава. След нейната смърт той написа книга за нея.

– Следващият поет е Андре Френо.

– С него се познавах също. Той ми изпрати свои стихове и мен ми харесаха, превела съм доста от него. Н. Дончев ми каза, че в момента във Франция е един от най-модерните поети. В сборника са включени „Епитафия", „Моята омразна любов поезията", „Без любов", „Няма рай" и др. А ето и едно от най-хубавите му работи от преведените – „Къща за продан":

В нея са живели толкова хора, които са обичали любовта, събуждането, почистването на праха. Кладенецът е без дъно и без луна.

– А италианските поети представяте само с Едвидже Пеше Горини.

– Нейният съпруг е загинал във войната. Много е дейна, тя редактира вестника на международната асоциация на поетите.

– Следват белгийските поети.

– От тях обичам много Верхарн и имах намерение да преведа повече работи. Превела съм от книгата му „Следобедни часове".

– А кои други съвременни белгийски поети сте превели?

– Морис Карем.

– В „Светлосенки" използвате една реплика от него.

– Да, точно от негово стихотворение. Добри приятели бяхме. А той, добър човек, отзивчив и след като свърши конгресът в Кнок льо Зуд, те ще ме поканят в своята къща, наречена Бялата къща. И прекарах у тях, мисля че две седмици. Сутрин става, нарамва раницата и излиза. Ходи из планините, из хълмовете и там си пише стиховете... И вечер се прибира, торбата му празна от храна, но пълна с ръкописи...

– Починал ли е?

– Да, и сега е направена фондация на негово име. И постоянно ми изпращат книги, съобщения какви книги са излезли.

– А как са представени шведските поети?

– Само от Пер Лагерквист и Артур Лундквист. Първият е умрял, но с Лундквист и жена му Мария Вине сме познати. И след тях идва от Антилите моята Флорет Моран, черната красавица. Интересни стихове има.

– Тя е ваше откритие. Вие за първи път у нас превеждате стиховете ѝ.

– Да, за първи път. От белгийците съм превела още Пиер Флуке, председателя на международния Пенклуб, оглавяващ биеналетата в Кнок льо Зуд, и Артур Оло, който беше тук тази година. От него съм поместила едно стихотворение.

24.II.1982 г.

– От Бразилия сте представили само Рибейро Коуто.

– Да, аз вече ви разказах как се запознах с него.

– А каква е по-нататъшната му съдба?

– Той почина през 1961 г. Много искаше да дойде в София и да ми гостува в Бояна. А как да го поканя? Представете си, посланик от Югославия, бразилец, да ми дойде на гости! То ще бъде нещо скандално! И аз се чудех как да го отклоня. Като се върнах от Бразилия, той беше зами-

нал за Париж, жена му постъпила в болница. И ми пратил един пакет с книги. Получих и писмо, в което казва, че не може да ме види, а другата година почина в Париж. Искал да се върне завинаги в Бразилия, вече се сбогувал с приятелите си. Но в Париж му се наложило да се лекува. Аз преведох 10 стихотворения, които дадох да се печатат в „Септември". След като излезе книжката, веднага му я изпратих.

– Получил ли ги е?

– Получил ги е и ми изпрати една телеграма. Не знам дали съм я запазила. Всички я четоха в „Септември", много мила и топла беше тази телеграма. Много благодарен, толкова се радва. И повече не го видях.

– Значи той е бил по-щастлив от Веверис.

– На Веверис приятелят ми писа, че до последния момент е питал и чакал да се получи книжката с преведените от мене стихове.

– Вие ли направихте подбора от Рибейро Коуто?

– Аз. Неговата поезия в никакъв случай не е херметична. Тя е ясна, разбрана. Стиховете, които преведох, са за Бразилия, там става действието, ако можем да се изразим така. Той пише за един рибар, за тези папагали, които са много характерни за Бразилия. Всеки моряк, който отивал на плаване, донасял на любимата си, на майка си или на жена си един папагал.

– Сигурно през цялото време на плаването е разговарял с него и папагалът повтаря думите му пред любимите хора. Много интересно.

– Да. Той има едно стихотворение, което е написано с болка, защото за жената, за която пише, е бил нещо като бразилски папагал – „Зелено и жълто". Преведох също стихотворението за техния национален танц самба. Аз видях в Бразилия самбата, нощем целият град пее, танцува, като че ли е полудял.

– Това да не са карнавалните им празници?

– Не! Те всяка вечер пеят и танцуват. Преведох и стихотворението „Себастиян рибарят".

В „Диалог на щастието" се казва, че човек винаги търси щастието не там, където е, а в други земи. А стихотворението „Искрено слово" е неговото верую в поезията.

– И може би то е заключено в последните два стиха. Нали той се обръща към библиотечните поети и им казва, че:

За вас не съществува животът:
съществуват само – поетически теми.

Следващият поет е Назъм Хикмет.

– Той чете това стихотворение – „За вашите ръце и за лъжата" на срещата, която му дадохме в нашия съюз. Аз веднага го взех и го преведох. Обясни ми, че не държи цялото стихотворение да бъде в един ритъм. Отделните строфи могат да си бъдат в отделен ритъм. И така е преведено стихотворението.

– Така го преведохте вие?

– Не знам аз така ли съм го превела. Имах едно много мило преживяване с Назъм Хикмет. Нашият съюз, заедно с румънския писателски съюз уговориха обща екскурзия с параход по Дунава. Наместо да дойдат в София или ние да отидем в Букурещ, наеха един от дунавските кораби. Там се събрахме румънските и българските писатели. С нас дойде и Назъм Хикмет, който в това време гостуваше в България. Пътувахме от Русе до Видин, като спирахме, разглеждахме каквото има интересно: Бабини Видини кули, спирахме и на други места. И после на връщане – пак до Русе. Така че доста много се опознахме през тези дни. На палубата се танцуваше, имаше музика, много хубав спомен остави това пътешествие. В столовата на кораба, по дължина, беше опъната дълга маса, на която всички сме насядали от двете страни. И по едно време, като седя на тази маса, усетих – някой ми хваща раменета. Обърнах се – той! Взе ръцете ми и почна да ги целува. Погледнах Назъм Хикмет. Казвам – какво има? Простете ми, простете ми, че вие сте такъв поет и сте били толкова близо до нас, до Турция, а никой не ви познава. Аз също не ви познавах. А някой в момента му дал моята книга на френски и прочел стиховете там, в парахода.

– А, това е много интересно!

– И те му направили силно впечатление. И дойде и по този начин изказа своята оценка. Всички се чудеха какво му става.

– Вижте, все пак това е реакция на поет.

– Да, реакция на поет.

– И кои са следващите поети, другарко Багряна?

– Това са стихове от един ливански поет Бедър Шакър Алсияб. Само че тук, както и при индийските и виетнамските поети, нямам лични контакти. В Ливан се познавах с поета, който ме преведе, имам му книгата на арабски, получена тука с едно мило писмо, от преводача.

– А той от френски ли ви преведе?

– Да! Благодарение на Сегерс много страни се запознаха с моята поезия. То е единственото издателство, което издава само поезия и тя се разпространява по целия свят. Така че който дойдеше тук от чужбина, ме знаеше благодарение на Сегерс. В Ливан имахме четене, среща с техните поети от двата клона: мохамедани и християни. Направиха общо вечер на поезията. Чете всеки свои стихове и на своя език с преводач.

От Индия само с Амрита Притам съм приятелка. Тя често идва в България. Но аз не знам английски, за да мога да говоря с нея. Но винаги като дойде, се събираме у Ана Каменова. На един чай при една такава вечер тя ни чете на английски език някои свои работи. И едно стихотворение, като го четеше, ми направи впечатление. И Ана Каменова го превежда в момента и аз казах, че ще го преведа. И още там го преведох. И то излезе в „Литературен фронт“ – „Моят адрес“.

– А от Виетнам?

– Блага нали е във връзки с Виетнам, като дойде интересен виетнамец, тя го довежда в Бояна. И доведе този поет и още един. Прекарахме хубаво. И след това ми даде това стихотворение да го преведа, за да влезе в сборника.

– А как се казва този поет?

– Ксуан Дзиеу. От него съм превела две стихотворения – „Ветрилото" и „Да целунеш погледа". Това е за преводите ми.

– Другарко Багряна, след като свършихме благополучно с вашата преводаческа работа, следва да се настроим на друга вълна: детско творчество и детска литература. До 1960 г. вие издавате общо 9 детски книжки. Първата е „Търкулната годинка" – 1931, а последната – „Орлякът излита", 1960. Какво е характерно за вашето творчество за деца?

– Най-характерното е, че аз не бях писала детска литература, докато не се роди синът ми. И значи като станах майка, тогаз почувствувах нужда да пиша детски стихчета, защото трябваше да забавлявам, да пея на сина си. Вместо да му пея чужди работи, да му рецитирам други стихове, пишех собствени стихотворения. Но те пак можеше да си останат така, само като домашна работа, ако не беше Ран Босилек. Той беше толкова настойчив, много мил човек, много обичаше работата си. И стана причина да напиша стиховете, които включих в първата си книжка „Търкулната годинка" – 1931.

– Тя има няколко издания.

– Да, няколко пъти я преиздаваха. „Орлякът излита" са избрани, и след нея – „Другарче в пътя".

– А за следващите ви книжки – „Звездички" – 1938, „Чудната елха" – 1942, „Майско утро" – 1951, „Детски дни щастливи" – 1951, „Самолет за Москва" – 1953, „Влак" – 1955 ?

– Ами то си тръгна така: веднъж като почнах да пиша и понеже постоянно ме търсеха и искаха, аз свикнах и им давах.

– А как намирахте мотивите за тези творби?

– От живота, от живота. Едно стихотворение имам – „Звездички", което ми е свързано с детенцето на Изидор Цанкар. Той имаше едно момиченце Кайтимара, тогава съвсем малко, гостувах им във Викърче. И то ме обичаше много. Непрекъснато: „Тетя Лиза, тетя Лиза!" Взимам го вечер, излезем в ливадите, разхождаме се. А то прекрасно дете! Не съм виждала такова красиво дете, с едни грамадни сини очи, ама истински сини. Руса косица, кръгличко, много хубаво дете. И една ясна вечер излязохме след вечеря и гледаме небето, обсипано, обсипано със звезди. А пък нали в селата, дето няма силно осветление, небето е по-контрастно и звездите са по-ярки. Детето гледа нагоре и аз казвам: Искаш ли да стигнеш звездите? И я повдигам така и тя протяга ръцете да ги стигне. Така се роди стихотворението, което посветих на Кайтимара. Тя загина трагично на тригодишна възраст. Горкият Цанкар, с години не можеше да дойде на себе си. Той обожаваше това дете. После дойде в България при мен, просто да си изплаче мъката. Защото, казва, не мога вкъ-

щи, аз трябва да давам сили на Нича, а имам нужда да си излея скръбта. Такава трагедия преживя. Точно в този момент беше конгресът в Дубровник и той — негов председател. Трябваше да урежда всичките тържества, екскурзиите, приемите. Отидохме на езерото Блед. Ходили ли сте?

— Не, другарко Багряна.

— Ах, чудно е! Много голямо е, а наоколо са пансиони, ресторанти, хотели. В средата на езерото има островче, на което е построена стара черквичка с една камбана. Въжето от камбаната слизаше в центъра на черквата. Съществува поверие, че като опънеш въжето и си пожелаеш нещо и камбаната бие, то ще се сбъдне. Ходихме там с параходчето, дърпахме въжето и си пожелавахме... Какви спомени хубави имам. Спомням си, Иво Андрич беше с нас през всичкото време, те бяха близки с Цанкар. Много хубави спомени имам, много... И вечерта Цанкар е председател, ние сме в Словения, значи негови гости. Той трябва да ни забавлява. А знам как му се къса сърцето от мъка, но той не показва нищо. Забавлява гостите и дори трябваше и да танцува. Музиката свири, домакинът трябва да открие танците. Тогава покани мен и танцувахме двамата. Да, какво ли не се преживява!

— Понеже говорим за детската литература, разпространено е мнение сред някои, че най-добри произведения пише онзи, който е нямал деца.

— Ами така изглежда.

— А тогава вашите хубави стихове за деца как да ги обясним?

— Аз мисля, че не ми са много хубави стихотворенията за деца. Макар че децата ги декламират често.

— За първи път чувам един поет да говори така за собствените си работи.

— Аз винаги съм си мислила, че не съм детски поет. Пиша ги, мога да напиша стихотворение, приема се, харесва се, декламират се, ама...

— С една дума не чувствувате призванието си там — в детската литература.

— Не! Не!

— Ето това е обяснението всъщност! А каква според вас би следвало да бъде една литература за деца?

— Детето трябва да почувствува творбата като своя, да се вживее в нея; да не бъде книжна, да бъде на език, който разбира.

— Към този принцип ли сте се придържали във вашите стихове за деца?

— Теоретически не съм мислила. Писала съм ги така, както в момента ми е хрумнало.

— А когато децата рецитират ваши стихове, това не ви ли носи удовлетворение?

— Да, радвам се.

— Значи не е съвсем така, както казвате.

– Е, някои казват, защото съм ги четяла хубаво. Децата реагират на това. Аз много обичам да слушам деца да се смеят. Това ми е една слабост и ме трогва най-много. Дете да се смее или да пее, като птиченце така да пее. Моята сестра, която почина, Вера, беше чудно дете. Като малка, кротко седнало, взело си някакво парцалче или кукличка и си пее, пее си... Много трогателно нещо, не го кара никой, никой не го кара да пее.

– Това е една вътрешна потребност у детето.

– Да, това много ме трогва, когато дете пее, по свое желание. И никак не обичам, когато ги карат децата: „Кажи стихотворение!“ или: „Изпей песничка!“

– А сега имате ли желание да пишете детски работи?

– Не, нямам!

– А значи ли, че главното, основното, което сте имали да кажете за децата, сте го казали?

– Да, казала съм го вече може би. Е, по време на асамблеята написах едно стихотворение, което си го харесвам, защото е ново по тематика. Темата ми беше дошла, преди да има асамблея, в Хисаря, когато пишех сериозните си стихове: „Летен диалог за слънцето“. Пиша уж сериозното, а надрасках отстрани на тетрадката си това стихотворение. Казва се „Астрономия за деца“. Направили са му музика, защото се хареса. Изпълнявали са го по телевизията, но аз не съм го чувала.

– Това често се случва!

– И каква ми беше идеята: исках да науча децата на астрономия. Казвам: измътило си слънцето планети като кокошка пилета. И те не бягат милите, а са послушни. Край него ден и нощ обикалят, а за да бъдат огрети целите отпред и в гръб, „пред слънцето умело те танцуват пируети“. Да им дам двойното движение около оста и около земята.

– А какво ви дава общуването с детската аудитория?

– Дава ми радост. Тъй като сега имам правнук, навярно затова пак написах по време на асамблеята няколко стихотворения за деца. В „Детето“ казвам, че едно дете сега е моята най-голяма радост, че в моята есен то е моята пролет.

– А можете ли да кажете, че имате ваш подход в творчеството си за деца?

– Когато пиша за деца, искам написаното да е искрено, защото те много добре чувствуват фалша.

– И все пак, на какви качества според вас трябва да отговаря стихотворението, за да го предложите на детска аудитория?

– Трябва преди всичко да има качествата на творчество, на поезия.

– Това се подразбира! Това преди всичко, но освен това?

– Трябва да има нещо, което да го заинтересува, което да запомни, да остане у детето.

– Затова ли трябва да има рими?

– Детската поезия според мен трябва да има рими, защото малкият читател по-лесно усвоява текста. Разбира се, и ритъмът е много съществен елемент, детето често само си композира мелодия на стихотворението. То си вземе някой текст и си му нагласи мелодия.

– А смятате ли, че има вечни теми и мотиви в детската литература?

– Вечни мотиви има – за мама, за татко, за братчета, сестричета, родината, лятото, пролет, есен, зима...

– За труда!

– Да, за труда. Това са вечни теми. Не може без тях.

– Значи и детската литература си има своята тематична и мотивна класика.

– Има, има!

– А смятате ли, че с развитието на живота, с новото време се обогатяват темите и мотивите на детската литература?

– О, разбира се! Сега моят правнук, в третата си годинка, дотам е отишъл, че познава по гласа от телевизията естрадните певици Лили Иванова, Богдана Карадочева.

– Много естрадно просветен!

– Но, разбира се, и другите открития във всички области обогатяват темите и мотивите на детската литература. Аз бях на 17 години, когато видях телефон. А то още не можеше да ходи, лазеше, но по телефона вика „ало".

– Ами да считаме, че главното за детското ви творчество и литература сме го казали. И нека преминем към следващите въпроси.

Разпространено е мнението, че една остра, сурова критика може да убие един талант. Как смятате, възможно ли е или не? Защото има контрамнение и то се поддържаше примерно от Е. Станев, според когото величината на един талант се измерва със степента на отрицанието, което той е в състояние да понесе.

– Винаги съм мислила и съм казвала, че всъщност истинската критика е тази, която показва недостатъците. Тя е полезната критика. Хвалебствената може да нанесе само вреда. Особено на начинающите.

– Значи според вас опасността е по-голяма от неоснователната хвалебствена критика, отколкото от суровата, но справедлива...

– И която да се почувствува като искрена.

– Но това е въпрос на възможности в последна сметка: авторът може да не е достигнал нивото на критика, в такъв случай какво е виновен критикът?

– Е, да, да! Една добронамерена, принципна критика може много да помогне. Във всеки случай повече от хвалебствената.

– Но вие във вашия творчески път като че ли повече хвалебствени критики сте получавали?

– И затова много-много не съм обръщала внимание, защото ми казват работи, които аз ги знам. Искам да ми покажат работи, които не ги знам, да ги поправя.

– А има ли някои страни на вашето творчество, които критиката и досега не е оценила, не им е обърнала внимание?

– Мен ми прави впечатление например, че всички пишат за „Вечната и святата". Някои дори цял живот пишат за мен и само за „Вечната и святата". А аз не съм на мнение, че това ми е най-хубавата книга, че всичко, което съм могла да дам, съм го дала във „Вечната и святата".

– Значи не са дооценени останалите ви книги.

– Да, защото за тях по-малко се пише. Напишат така една хвалебствена критика и това е. Изобщо не се прави конкретен анализ, всичко е някак общо, общо. Не се прави разбор, да се посочи хубавото и лошото, за да повярваш на това, което ти казва критикът.

– Това е по отношение на отделни книги, а, да кажем, за някои мотиви, които първа въвеждате или по съвършено нов начин интерпретирате във вашата лирика?

– Много често минават незабелязано.

– А кои черти на вашата лирика според вас не са дооценени от критиката и досега?

– Например струва ми се, че преди мен техниката, машините не бяха влизали в нашата поезия. Аз мисля, че първа заговорих за самолет, за машина.

– Знам, че обичате да пътувате. А какво ви дава едно пътуване?

– Обогатява ме с нови преживявания, с нови вълнения, с нови открития за хората. Ето тази Флорет Моран просто ми стана голяма приятелка, като прочете на френски в Кнок льо Зуд стихотворението ми, в което казвам, че аз имам глад за всички континенти и обичам всички раси. И тя дойде при мен и ме прегърна, тя самата е черна, от Антилите. И оттогава аз ѝ станах любима приятелка.

– А какво получавате от общуването с другите видове изкуства? Например с живописта?

– Много обичам живопис, сама рисувах. Като ученичка и като студентка в бащината ми къща стаите бяха накичени с мои маслени пейзажи и портрети. Вижте, когато свърших гимназия, еднакво ме влечеше художествената академия, музиката, литературата.

– А свирехте ли на някакъв инструмент?

– Е, учех цигулка, а мечтаех за пиано. Тогава в читалищата нямаше музикални школи и ми остана така една болка, че не можах да свиря на пиано. На китара свирех, но това не е свирене.

– А кои композитори ви бяха любими и предпочитани?

– Ветховен. Изобщо големите майстори – Вагнер, Дебюси, Моцарт, Равел.

– А кои български композитори ценитe?

– Панчо Владигеров – бяхме добри приятели.

– А музиката му ценитe ли?

– Някои работи ценя, но някои не ми допадат. От Големинов също така ценя някои неща – „Нестинарка" например.

– А Петко Стайнов?

– Да, ценя неговата „Тракийска сюита“.

– А от съвременните композитори обичате ли да слушате творби?

– Не ги разбирам много, не ги чувствувам.

– Не сте само вие! А от българските живописци кои предпочитате?

– Н. Танев, също и Обрешков, Майстора, само ми се струва, че има еднообразие в типовете. И все много идеализирани ми се струват.

– А Иван Милев?

– Харесвам го, много го харесвам. Ана Каменова има портрет, правен от него, то не е портрет, както се смята обикновено, а картина. Чудесна, много хубава. Когато отида у тях, през цялото време гледам този портрет. Бяхме познати, близки приятели с Иван Милев.

– А имате ли картина от него?

– Не, нямам.

– И аз много го харесвам!

– Ценя също Пенчо Георгиев, Дечко Узунов, Вера Лукова, Светлин Русев, Борис Георгиев... Познавах го лично, когато идва в София, ходих на изложбата му.

– А като сте били във Франция, виждали ли сте картини или изложби на Паскин?

– Да, виждала съм. И него лично познавах.

– И досега ли се интересувате от театъра?

– Имам потребност да видя всичко ново, което се появява по театралните сцени. По-рано не изпущах изобщо нова пиеса. Но сега не мога да ходя толкова вече, да излизам сама и т. н. Но аз чувствувах атмосферата, обичах миризмата на театъра зад кулисите. И после малка бях, когато правех театър вкъщи. Не знам дали съм ви разказвала?

– Да, разказахте ми.

– Поставях пиеси.

– Значи освен артистични, имали сте и режисьорски данни.

Разпространено е мнението, че преди нашият театър е имал големи актьори и слаби режисьори, а сега било обратното. Смятате ли това за вярно?

– Е, категорично да се каже – не, но аз помня нашите големи актьори, които смятам наистина, че са незаменими. Например ролята на д-р Ранк в „Нора“, толкова други артисти съм виждала, но Огнянов... И досега го виждам и чувам гласа му, когато кажеше: „Благодаря ви за огъня!“

– А като гледате тази пиеса сега и като слушате как актьорите фъфлят, не ви ли се ще да напуснете салона по средата на първото действие?

– Дразни ме страшно много. Това, което съм виждала по-рано, не мога да го гледам сега. „Нора“ гледах на Гройс, ценя този режисьор, но не можах да приема неговата постановка, защото това не беше Нора. В осъвременяването ѝ отиваха до такава крайност, че се загуби изобщо смисълът на пиесата. Нора сега не е недостижим пример за една жена.

Нейната трагедия е надживяна, но постави я във времето, за да се разбере нейната трагедия и подвиг. Ето защо няма да забравя нашата Будевска в ролята на Нора.

– Другарко Багряна, знам, че обичате и седмото изкуство – киното. Има ли киното като изкуство бъдеще?

– Аз смятам, че всяко изкуство си има бъдеще, защото за всяко има простор в живота.

– А не смятате ли, че с по-големите си възможности то все повече и повече ще измества театъра?

– Има малка опасност. Но все пак мисля, че когато чуеш живия човек на сцената, неговите думи остават у тебе, а при киното като че виждаш повече общото движение. Много рядко е литературно произведение да бъде претворено успешно в киното.

– А от българските филми кой смятате за особено сполучлив?

– Сега не мога да ви отговоря. Може би паметта ми е уморена...

– А смятате ли, че телевизията върши полезна работа?

– И полезна, и вредна.

– Вие гледате ли телевизия?

– Гледам, когато мога, когато съм свободна. Виж, един хубав филм беше „Сага за Форсайтови". Той наистина ми възобнови спомена за книгата.

– Но все пак бих предпочел романа на Голсуърти.

– Е, да, друго е да си го прочетеш!

– Другарко Багряна, какво е отношението ви към спорта? И кой спорт или спортове предпочитате? Познавам само увлечението ви към туризма.

– Много обичам да гледам скиорски състезания.

– А вие самата карате ли ски?

– Да, карах. Последното ми отиване беше в деня преди първата бомбардировка.

– Значи това е било през 1944 година.

– Сутринта отидохме на Люлин и след обяд към 2 – 3 часа се върнахме. Почнаха бомбардировките и аз подарих ските си, които ми бяха подарени от една англичанка писателка, с която ходихме на Витоша. Бях много щастлива, когато отивах в планината на ски. Най-често в Боровец. Със Стела Янева прекарвахме там 20 дена. Сутрин ставахме рано, излизаме към 10 ч., пързаляме се, ходим. Боровец е приказен зимно време, аз не обичах Боровец през лятото. Този скреж, тези дървета, този блясък на слънцето, снегът е „обрилянтен", както съм го казала в стихотворението. Значи от 10 до 4 часа прекарвахме вън, а след това се прибирахме, вечеряхме вкъщи и аз си пишех стихове. Дълга вечер, имаш време и да пишеш.

– А освен планинския пейзаж, какъв друг пейзаж ви импулсира за творчество?

– Морето също ми дава много.

— А равнинният пейзаж не ви ли действува?

— Да, в Добруджа ми е въздействувал. В Добруджа тези равни, равни ниви... Всеки пейзаж си има своя характер и своята хубост.

— Несъмнено! Въпросът е всред какъв пейзаж се чувствувате най-свободна, творчески активна или пък обратното.

— Вижте, когато аз съм на море, не мога да пиша там стихове, защото морето ми отнема всичкото време. Обичам рано сутринта да изляза и на слънцето да се пека. Обичам да изляза и привечер. А от планината като се прибера в 4 ч., цялата вечер си чета и пиша. Карам дълга нощ. А на морето само акумулирам. Морските си работи съм писала, след като се върна вкъщи.

— В такъв случай морето ви разсейва, вместо да ви съсредоточава.

— Просто ми отнема целия ден, цялото време.

— И всъщност това е най-предпочитаният пейзаж!

— А, не!

— Е, но вие му отдавате цялото си време.

— Защото е с такъв характер. Планината ме изгонва в 4 ч. Става студено и там е закон — залезе ли слънцето, прибирай се! Почва влагата, студът. А морето нощем е приятно, защото е хладно. Ние се къпехме с Дора и Стела нощем, след вечеря, преди лягане. Излезем си с хавлиите, изкъпем се и се връщаме да спим.

— Общуването с природата е някаква вътрешна потребност да се слеете с нея или просто е средство за отмора, за разсейване от напрегнатия интелектуален труд?

— Не, не, мен ми дава някаква наслада. Казала съм ви — много работи ги пиша в ума си, ходейки. В Бояна, в боровата гора нагоре, това е най-приятната ми разходка, защото е вече в самото сърце на Бояна.

— Добре де, шумът не ви ли отвлича, не ви ли разсейва?

— Не! Какъв шум?

— Вятърът, птиците, скърцане на дървета.

— Е, да, ама аз не пиша, аз чувствувам това, чувам го, но то е като един фон на моите мисли.

— Считате ли, че читателите са оценили някои неща в поезията ви по-добре, отколкото критиците?

— Вероятно, защото повече ме обичат от критиците.

— А това вече не е вярно, нямате основание да се оплаквате от критическо внимание и ухажване. Нямате ли намерение да пишете и проза?

— Не! Не обичам да пиша проза.

— Защо?

— Не знам! Защото все ми се струва, че дълго трябва да пишеш, за да кажеш нещо, което в една строфа можеш да го изразиш.

— Много сериозна мотивировка! Следователно според вас поезията е по-синтетична от прозата.

– Ами често пъти в едно стихотворение е заключено съдържание на цял един роман, повест или разказ.

– Това е така и все пак поезията има граници на своите възможности.

– Прозата обичам да я чета, но да я пиша – не!

– Може ли да формулираме казаното като благородна нетърпеливост, защото стихотворението се записва на бърза ръка...

– Ама аз не ги пиша на бърза ръка стихотворенията!

– Не, разбира се, вие ги пишете дълго време, но все пак, като вземете да го пишете, не може да се равнява...

– Е, да! Писането на проза ми се вижда такава тежка работа. Като черен труд в живота.

– Значи нямате намерение да сменяте поетическия жанр с друг?

– Не!

– Никога ли не сте писали разкази?

– Е, писала съм в началото малки такива впечатления във „Вестник на жената", никъде другаде.

– Импресии, но не разкази.

– Не разкази!

– Добре, още един въпрос – имате ли намерение да пишете спомени?

– Нямам. Странно нещо, когато съм имала тежки моменти, изведнъж решавам, че трябва да пиша дневник.

– А имате ли дневник?

– Имам само няколко дена, докато ми е било тежко и след като е преминало това, скъсвам написаното.

– Поне написаното не би следвало да късате.

– Много отдавна, при една първа операция, написах няколко страници и като мина операцията и оздравях, престанах да пиша.

– В такива тежки моменти мислите ли за смъртта?

– Мислейки, че свършва животът ми, съм искала да напиша нещо. Но понеже минало, останала съм жива...

– Вие не обичате да се връщате към тая мисъл?

– Не!

– Значи сте непоправима оптимистка. А толкова често сте се срещали с нея...

– На косъм съм била от смъртта.

– И не само вие, но и най-близките ви хора. А смятате ли, че в живота има нещо ирационално, нещо, което все още не е обяснено от науката?

– О, да! Аз сама някой път не мога себе си да обясня защо така направих, защо така помислих или защо така казах.

– А имате ли някакви странни съвпадения и случки в живота?

– Имам. Например не съм помисляла с месеци за някой човек, откъснат от живота ми, от интересите ми, но в един момент изведнъж в

главата ми се втълпява неговият образ. И съвсем неочаквано непременно ще го срещна. Или ще получа писмо или нещо такова. Това често ми се случва. Дори сега, напоследък, като не бях добре. Една вечер ми дойде на ума за една млада жена, с която се запознахме. Направи ми добро впечатление по време на конгресите и си казвам: Обещахме си да се видим, пък какво стана. Чух, че заболяла и дълго време не съм я виждала, но така съвсем натрапчиво си мислех. И след малко се звъни, без никакво предупреждение, без никакъв телефон, тя звъни на вратата. Това беше много скоро, преди един месец.

– Вярвате ли, че може да се предсказва бъдещето?

– Аз вярвам, ех, чак бъдещето – не, но да познават миналото – да!

– След толкова години творчество, какво бихте казали за българския език като средство за себеизраз, за изразяване на настроения, мисли. Какви са неговите качества в сравнение с другите езици, от които вие превеждате и които знаете.

– Аз например съжалявам, че сме загубили падежите, защото за поезията предлагат допълнителни възможности за рими. Шест падежа са шест рими от всяка дума.

– Падежните окончания са едни и същи, така че обогатяването не ще да е толкова голямо, колкото може да се допусне.

– Ех, все пак, като гледам руския език колко е лесно да се римува – падежите дават много форми. В замяна на това имаме голямо синонимно богатство. Някой път съм сравнявала, когато превеждам и виждам – на френски има само една или две думи, а на български език за едно и също нещо – няколко. Например ние имаме обич, имаме и любов, а французите имат само амур. С българския език всичко може да се изрази.

– Следователно това е въпрос на субективни възможности на писателя, а не на обективни недостатъци на езика ни.

– Да, да!

– А какво мислите за съвременната поезия? Има ли добри поети?

– Има. Но страшно много хора пишат поезия и това не ми харесва. Сега стана някак си лесно да се пише поезия. Аз никога не съм мислила, че тя е лесно изкуство и че ще бъда поет, никога. И не се стремях да печатам, много късно, трябваше хората да ме карат. А сега написва детенцето стихотворение и майката идва при мен: „Прочетете, др. Багряна, ако трябва, поправете го и дайте да се напечата." Страх ме е да не направят много деца маниаци, да им се убие бъдещето. Нали ви казах, дето една ми доведе внука си и детето почна да ми декламира „Чучулига"[80] („Сладкопойна чучулига над полето се издига"). И това тя мисли, че детето го е съчинило. И то е минавало през учителката!

– И все пак кои поети ви правят впечатление?

– Вижте, напоследък не мога да следя всичко, невъзможно ми е. Не мога да чета вече, не съм добре с очите. Това ми е най-голямото нещастие сега. Особено пък шрифтовете, като отвориш „Литературен фронт"

има цели пасажи бяло излязло. Печатът ни е много лош. И ситен шрифт, и лошо мастило, не може да се чете...

– Но все пак имате някаква по-обща представа за съвременната българска литература. Четете и други литератури, смятате ли, че имаме постижения, които ни дават право да се равняваме?

– Смятам! На Запад поезията съвсем се изопачи. Има поети, които ги чета и просто нищо не разбирам. Виждам само стремеж да се каже нещо, но нарочно така да се замотае, че нищо да не се разбере. И си мисля – какво е в неговото съзнание, има ли някакъв образ, каква е мисълта му, за да бъде толкова оплетена и неясна.

– Вие дълго време работихте в редакцията на сп. „Септември". А защо напуснахте списанието и редколегията?

– Защото трябваше вече да се пенсионирам. А от редколегията излязох поради Вл. Голев. Защото когато стана историята с книгата на Блага Димитрова и Й. Василев, той, без да сондира мнението на всички редактори, пусна статия[81], в която бяха казани абсолютно неверни работи: и за самата книга, и за Вл. Василев. Аз бях възмутена и веднага казах на Голев да ми махнат името от редколегията на сп. „Септември", защото повече не мога да бъда член на тази редколегия, пуснала подобна статия. Написах едно писмо,[82] тогава председател на съюза беше П. Зарев, в което излагах мотивите си и главно, че в статията са изнесени неверни работи: обвиняваха авторите, че някои неща ги няма в книгата, а те бяха вътре. Оказа се следователно, че те не са чели книгата, писали са наизуст.

– А сега сътрудничите ли на „Септември"?

– Не! Аз не съм дала стихотворение след този случай.

– Аз мисля, че в нашия разговор трябва да присъствува задължително един въпрос – за книгата[83] на Блага Димитрова и Й. Василев. Смятате ли, че тя представи на българския читател вашето творчество и живот до 1927 г. най-пълно и изчерпателно?

– Аз мисля, че доста добре. Някъде не съм била съгласна с техните тълкувания.

– Тълкуванията – това са техни работи.

– Така е, те са автори, не мога да им се меся. После Блага някъде е романизирала малко. Но атмосферата, Владимир Василев – всичко това е вярно показано. А срещу тях предприеха една кампания, когато книгата обхваща само част от моя живот до 1927 г.

– Сега бих искал да задам последния въпрос: считате ли, че литературата, изкуството въобще могат да направят съвременния човек по-добър, по-хармоничен, да му помогнат да се усъвършенствува. Или с една дума – имат ли реално място в днешния живот?

– Аз вярвам, че има. Иначе не би имало смисъл да се пише.

– И значи въпреки някои факти, които ни поднесе Втората световна война, вие вярвате, че изкуството ни прави по-добри.

– Може да направи, може. Но там вече има много, много условия. Преди всичко – колко се чете литература, как се чете, възприема ли се,

как се възприема. И самата литература как е написана – написана ли е така, че да хване човека, да го развълнува, да преобърне нещо в него.

– Изобщо може ли съвременният човек да бъде развълнуван?

– Би трябвало, би трябвало. Тогава няма да бъде пълноценен човек, ако не може да се развълнува.

– А защо все пак пишете?

– Защото не мога да не пиша. Инак няма да има смисъл животът ми.

– Да, но това е субективният мотив...

– Сега вижте, аз почувствувах,че съм нужна като поет – през време на войната, когато писах „До моя син на фронта" и започнах да получавам писма от фронтоваци. Тогава си казах: Значи поезията може да върши нещо. Може поне да даде на едни непознати момчета да почувствуват майчина обич, любов и грижа. Тогава се убедих, че поезията е потребна на обикновените хора.

– Ако трябва да почнете творческия си път отначало, пак с поезия ли ще го почнете?

– Мисля, че да!

– Ако трябва да имате един девиз, как бихте го формулирали?

– Мисля, че много пъти са ми го задавали този въпрос и аз съм давала различни отговори.

– Нека обаче сега да формулирате един отговор, който да стане окончателен и друг вече да не давате!

– Да създавам радост, да правя добро, да утешавам хората!

– А ето какво сте отговорили на 14 октомври 1981 г. на същия въпрос, взет от известната анкета на проф. Иван Шишманов:

ИЗ ЕДИН АЛБУМ

1. Коя краска предпочитате?
   – Синята – на небето и морето
2. Коя е любимата ви миризма?
   – Ароматът на градина с пролетно разцъфнали дървета, мирисът на борова гора.
3. Кое цвете според вас е най-красивото ?
   – Розата.
4. Кое животно ви е най-симпатично?
   – Конят.
5. Коя краска на очи и коси предпочитате?
   – Светли очи и светли коси.
6. Коя е според вас най-ценната добродетел?
   – Искреността.
7. Кой порок най-много мразите?
   – Лицемерието.

8. Кое е вашето любимо занятие?
– Поетическото творчество.
9. Кое развлечение ви е най-приятно?
– Четене на интересна литература, слушане на музика, разходка сред природата.
10. Кое е според вас идеалът на земното щастие?
– Да бъдеш здрав физически и духовно, да бъдеш полезен и потребен на хората.
11. Коя съдба ви се вижда най-вече за оплакване?
– Тази на подлеца и предателя.
12. Може ли да попита човек на колко сте години?
– И да искам, не бих могла да ги скрия – всички знаят, че те са 88.
13. Кое кръстно име бихте си взели, ако бихте си го избрали сам?
– Доволна съм от своето име, но от женските имена най-скъпо ми е името Мария.
14. Кой е бил най-хубавият момент от живота ви?
– Имало е много хубави моменти в живота ми и един от тях е моментът, в който държах в ръце първия екземпляр на първата си стихосбирка.
15. Кой е бил най-печалният (най-тежкият)?
– Всяка загуба на близък човек.
16. Коя е вашата най-голяма надежда?
– Да доживея до петия рожден ден на правнука ми, а в общочовешки мащаб – че хората на земята не ще допуснат употребата на неутронната бомба.
17. Вярвате ли в приятелството?
– Въпреки много преживени разочарования, вярвам в доказаното дългогодишно приятелство.
18. Кой е за вас най-приятният момент през деня?
– Онзи момент от вечерта, когато заспивам с мисълта, че не празен и неосмислен е бил денят ми.
19. Коя историческа личност ви е най-симпатична?
– Левски.
20. Коя личност от роман или театър?
– Има много такива герои в наши и чужди романи и пиеси, един от тях е доктор Ранк от „Нора“ на Ибсен.
21. В коя страна бихте предпочитали да живеете?
– Не мога да си помисля, че мога да живея цял живот в друга страна освен България.
22. Кой писател предпочитате?
– Йовков, Толстой.
23. Кой живописец?
– Леонардо да Винчи.
24. Кой компонист (композитор)?
– Бетховен.

25. Каква девиза бихте си избрали, ако би трябвало да имате такава?

— Живей така, че в последния миг от живота си да можеш да кажеш: „Всичко най-добро от себе си дадох на хората."

26. Кое е според вас шедьовър на природата?

— Човекът.

27. От кое място сте запазили най-приятен спомен?

— Незабравим за мене е големият шестчасов прилив на Атлантическия океан, който наблюдавах за първи път от брега на бретанското село Пулдю.

28. Кое ястие обичате най-много?

— Нашенските сарми.

29. Предпочитате ли твърдо или меко легло?

— Нито много твърдо, нито много меко.

30. Кой чужд народ ви е симпатичен?

— Руският и френският.

31. Напишете една от вашите мисли или цитат, смисъла на които одобрявате.

— В романа на Оскар Уайлд „Портретът на Дориан Грей": Остарява портретът, а самият герой остава млад. За жалост в живота е обратното.

„ВЕЧНАТА И СВЯТАТА“
1927

– Другарко Багряна, първото стихотворение „Дни мои“, както вече казахте, сте го писали специално за книгата. А циклите оформяте покъсно.

– Да! Стихотворенията бяха излизали в „Златорог“[84] и другаде самостоятелно или като малки цикли, но когато вече имах целия материал, тогава го прегледах и разпределих в няколко цикъла, по тематика.

Цикъл „Дни“

– Ами тука е просто моята съдба. Във *„Вик“* тази стая, „тясна, тъмна, ниска“ – това е моят съпружески живот, в мъжовата ми къща в Юч-бунар, на улица „Брегалница“.

„Зов“: Аз не можех да изляза никъде сама, а винаги със свекървата си. Чувствувах се затворена наистина зад три врати. А другото съм си го композирала. Защото наистина моят съпруг ме обичаше, но той бе просто роб на майка си.

– *„На дача“* – веднъж в Горна баня дойдоха да ме видят Донка и Коста Константинови. Намериха ме и си спомням, че ходихме в една нива. Във връзка с това посещение се появи и триптихът. За него Тодор Попов написа музика.

– След това идва *„Сняг“*.

– „Ultimum vale“ – това е по време на престоя ми в Мюнхен, една зимна нощ.

– А там ли го писахте или след като се върнахте от Мюнхен?

– След връщането ми. Аз обикновено не пиша в момента там. Може би само някъде една думица или едно изречение ще отбележа, колкото да ми напомни.

„Отплата“ – повече композиция. Няма конкретен повод. В процес на работата се е родило.

Цикъл „Юг“

„Амазонка“ — с това стихотворение се открива цикълът. Аз обичах много да чета старата гръцка митология. И когато отидох в Пирин с брат си след смъртта на Б. Пенев, носех със себе си такова четиво. Това са моите мечти за творчество. Търся някакъв Пегас:

И когато стигнат там
моите сестри,
вдъхновение и плам
в тях ще разгори.

„Юг“ е вече изпяло подсказано от преживяното в Свети Врач. Оттам е и пейзажът. Самото стихотворение обаче писах, след като се върнах в София, не по време на пребиваването ми.

„Песен на предачките“ — и то е пак от този период: чувствувам се затворена, гледам през одимененото прозорче, а си мечтая за простор.

Цикъл „Гергьовден“ — тук са вече работите ми с народни мотиви.

„Април“ — за този април имах големи недоразумения с последния стих — „аз обичам самата Любов“. Критиците не можеха да разберат какво искам да кажа. „Аз обичам самата Любов“, приемаха го във вулгарния му смисъл, не можеха да схванат, че това е любовта към света, към живота, към хората, към природата — изобщо към всичко... И мисля, че П. Зарев в една своя статия беше писал, че тя обича свободното отдаване или нещо такова. От издателството ми дадоха този текст и аз обясних, че не това имам предвид, а тази обща любов към живота, към света и хората. А не само отдаването на един мъж. Петър Увалиев, когато идва за първи път у нас, говорил с някои българи и им казал, че те не са разбрали този стих, че много тясно и буквално схващат смисъла му. В момента, когато пиша, аз съм влюбена. Ако аз пиша за една дърво, аз съм влюбена в това дърво, или планина, или град. Но ако го няма този момент на влюбеност, аз не мога да пиша.

„Гергьовден“ — това ми е спомен от Ал. Божинов от едно празнуване на Гергьовден. Помня, че накъсвахме клонки от върби, окичвахме портите. Обичам този празник, понеже брат ми се казваше Георги, първо момче в семейството, и за нас беше голямо събитие. Знам, че баща ми доведе веднъж всичките си колеги от службата да видят неговия син Георги. И чакат той да се появи, а майка ми влиза с едно бебе на ръце и казва: Това е Георги. А тати беше приготвил цяло агне, на агнето венче от върба, едно буренце с вино и т.н. У нас този ден винаги е бил много тържествено празнуван. Помня, че на другия ден минаваха цигани и каквото е останало от богатите трапези, го обираха. Живеехме изобщо хубав семеен живот. Майка ми и баща ми много се обичаха, обичаха природата и цветята.

„Пиринска песен“ — това е след смъртта на Б. Пенев, когато К. Щъркелов ме заведе с брат ми в Пирин.

„Младост“ – моето разбиране за българската жена с нейната обич към работата, че тя обича да се труди, че с радост работи.

„Синеоката“ – без да съм взела мотива от народна песен, защото имало такава, то си е мое преживяване. Като студентка харесвах един младеж, за когото знаех, че си има приятелка и това лично преживяване вплетох в стихотворението.

„Даровете“ – това е пак в този дух.

„Кукувица“ – това е моята същност, моето влечение към поезията, към изкуството. А пък свекърва ми искаше да ме затвори в нейния дом и свят.

На „Хелиос“ – първото пътуване с параход по Дунава, когато отивахме заедно със сестра ми и зет ми в Германия. На парахода ме ухажваше един студент, който пътуваше. И аз съм го комбинирала този епизод, макар за мен да не е имал никакво значение. За мен това е било просто излизане от досегашния ми свят.

„Видение“ – отразява момента, в който аз вече съм решила да напусна дома на Шапкарев.

„Стихии“ – то пък е свързано със Сливен и със сливенския вятър, който го помня и който наистина ме събори на земята насред площада. Аз се връщах от училище с една голяма рисувателна дъска. На такива дъски си залепвахме рисувателните листове, а когато учех в Търново, я използувах зимно време вместо шейна. Като седна отгоре и се спусна с нея надолу по улицата. А в Сливен, като се връщам веднъж от училище, вятърът беше толкова силен, че с тази дъска ме събори насред площада. Вкъщи пък баща ми разправя как те били в кафенето отвън и казва: Изведнъж нещо ни захлупи отгоре. А то вятърът грабнал чергилото на една кола. В същото време на генералската къща, до самата мъжка гимназия, беше вдигнат покривът. Много силен вятър. Той е прочут: духа или 24 часа, или три денонощия.

Цикъл „Вечната и святата“

„Вечната“ – написано преди стихотворението „Святата“. А, от своя страна, „Вечната“ ми даде мисълта за „Святата“. Отпечатаха се по различно време. И после, когато събирах материала, видях, че се оформят като едно цяло. Защото във „Вечната“ нямам предвид само майката, а разбирам жената, родината, изобщо всичко женско, което ражда, което дава живот. Ето защо взех и заглавието на книгата от тия стихотворения. Но след като имах целия материал, едва тогава обединих двете стихотворения. Първо в цикъла поставих „Вечната“, а последно – „Святата“.

„Потомка“ – то е посветено на Маня Милетич, втората дъщеря на Любомир Милетич, моя връстница и състудентка, много близка прия-

телка. Стихотворението аз йго посветих още в първото издание, защото тя много го хареса, когато го чете още непечатано.

„Към нея“ — това е вече, когато мечтаех да пътувам вън от родината и да се върна по-богата, по-зряла, когато

да знам да те обичам — и да мога
великата си жажда да разправя
с разтворено сърце като пред бога.

„Невяста“ — това е повече обобщение за всяко българско момиче, как си представя сватбата, младоженека, какво мечтае, как желае да се стопи „като снежинка в огън“.

„Послушница“ — има истински повод. С Мара Пенкова, сестра на Иван Пенков художника, живеехме в една квартира на ул.„11 август“. В тази стая Иван Пенков си беше отделил със завеса свой ъгъл, където рисуваше. Мара беше добра домакиня и понеже на мен винаги не ми достигаха пари, каза: Хайде да си направим един пансион. И тя се нагърби да готви, а аз и една моя близка, Радка Манафова, която току-що бе завършила американския колеж в Самоков, се включихме в него. Веднъж Мара и Иван Пенкови и един наш общ приятел отидохме през великденските празници, които тогава продължаваха три дни, в Кремиковския манастир. Той беше женски манастир. Там видяхме една много хубава послушница, млада, чудесна. Всички я харесахме. И аз я повиках в стаята, облякох я с моя рокля, направих ѝ косата, заведох я пред огледалото и ѝ казах: „Виж се!“ Тя като се видя, сама се почуди, че е толкова хубава. А пък аз облякох нейните дрехи и се фотографирах. А после изпратих снимка на Изидор Цанкар, просто като една шега, защото той ми беше изпратил преди това снимка от Рогашка Слатина, техен курорт. И той ми отговори, че разбира шегата. Малко черен хумор. Но моят експеримент изигра решителна роля в живота на това младо момиче. Тя напусна манастира и стана хубава българска майка. Инак щеше да се почерни в манастира.

„Уроки“ — това е от свекърва ми, което съм чувала. Тя вярваше, че детето не бива да го гледа жена със сини очи и още други такива неща — всички тези стари вярвания от нея съм ги взела.

„Песен“ — пак с такъв мотив, но няма конкретен повод.

„Първескиня“ — това съм го взела пак от свекърва ми. Тя ми е казвала какво да правя, какво не, за да не урочасам. А пък шведските ми преводачки, когато превеждаха стихотворението, ми казаха, че при тях е обратното: чернооките жени са тези, които урочасват. Защото сигурно те са по-редките, те са изключенията, а синеоките в Швеция са масово явление.

„Жертвата“ — това е от нашия семеен живот и затова съм го посветила на майка си. Действителна случка.

— А защо „жертвата“?

– Защото майката казва: „Вземи го, но го спаси от мъките!“ Значи тя жертва своята любов, жертва детето, за да го избави от мъките.

„Сребърна сватба“ – когато чувствуваш нещата в аванс. Предварително съм си мечтала за тази сребърна сватба.

„Майчина песен“ – за тази майчина песен Боян Пенев писа на Н. Лилиев от Полша, след като я прочел, че иска да се запознае с авторката.

– А вие по това време сте в Мюнхен.

– Да, и той се интересувал за тази поетеса, искал да се запознае с нея. Като се върна от Полша, аз вече се бях прибрала от Германия, Маня и Олга Милетич ме запознаха с него.

„Святата“ – това вече завършва целия цикъл. Него аз написах покъсно.

– Смятам, че цялата книга е свързана със заглавията на тези две стихотворения. Защото в „Омагьосаната душа“ пак е жената, пак е любовта.

Цикъл „Омагьосаната душа“

Целият този цикъл е свързан с Боян Пенев. В началото съм дала цитат от неговото писмо, в посвещението обаче не се споменава името му. Цикълът е в две части – I и II – Бретан.

„Съдба“ – аз много се мъчих, имах дете и изобщо голяма трагедия преживявах. А моят мъж беше казал: Загубвам тебе, но няма да разреша да загубя и детето. Но аз знаех, че рано или късно детето ще ме разбере.

„Утринна“ е преживяване все от тези дни. Б. Пенев живееше оттатък площад „Александър Невски“, на ъгъла срещу паметника на Васил Левски. И винаги, отивайки при него, минавах край църквата и чувах тези камбани.

„Безумие“ – същите настроения, от същото време. Не сме тръгнали да гоним слава или нещо друго, а просто „да уловиме – сянката на любовта“.

„Унес“ – пак същото време. Аз много обичах, когато ми говореше за нас двамата, за нашите мечти, как ще пътуваме, какво ще видим.

„Ден първи“ – това вече, когато съм решила да скъсам с първия си съпруг.

„Пасторал“ – това е едно преживяване, свързано с Кремиковския манастир. А с Боян бяхме чели критическа книга, в която се говори и за нов ритъм в съветската поезия. Аз се опитах да напиша едно стихотворение в този нов ритъм. Понеже впечатлението от гората и манастира ми се натрапи, заради това го направих като пасторал, а един от нашата компания, който се движеше с тояга, ми се видя като овчар.

„Вечерница“ — пак е свързано с Б. Пенев, защото ходихме през пролетта в Банкя. Тогава дойде и той за десетина дена може би. И там излизахме привечер, когато изгряваше вечерницата. Спомням си, че през най-щастливите и най-тъжните ми дни тази вечерница е гряла над мене.

„Тясната врата“ — е свързано с необяснимо мое прозрение в началото на годината, в която почина Боян Пенев.

„Requiem“ — писан и посветен на Б. Пенев след смъртта му. Това е триптих, посветен на истинската женска любов, която е в състояние да се отрече от любимия, само да знае, че той е жив: нека да ме беше разлюбил, но само да знаех, че е жив. Любов, която отива до жертвеност. Да жертваш своята любов, своето щастие, само да знаеш, че е жив.

„Бретан“ — вече знаете, аз съм го разказвала много пъти.

„Моята песен“ — когато занесох тези стихове на Владимир Василев, той много хареса стихотворението и ми каза: „Лиза, я ми посвети това стихотворение, много ми харесва!“ И аз му го посветих. А по-късно, като започнаха едни тълкувания, че лодкарят, към който се обръщам, бил Вл. Василев, че не знам какво още. А каква е истината: къщата, дето живеехме в Бретан, беше на самия бряг на океана и имаше лодкар, който отвеждаше хората до плажа.

„L'île de Groix“ — от брега се виждаше една ивица на хоризонта, дето според легендата магьосниците се събирали нощем и запалвали огньове, за да заблудят рибарите, които се връщат от морето и причиняват тяхната гибел. Това е една легенда, която са ми разказвали местните жители в Бретан.

„Среща“ — в основата е залегнало едно действително преживяване. Понеже Бретан е равнина, плоскост, и всичко виждаш върху фона на небето. Веднъж Боян ме чака и аз отивам към него и го виждам такъв голям, като че ли стъпил на самия хоризонт, а главата му е в небето.

„Рибар“ — това са конкретни впечатления от Бретан. Там аз наблюдавах рибарите.

„Химн“ — моят химн е, ако бог поиска да ме вземе от живота в този момент, аз му го давам. В основата е впечатлението ми от първия ден, от първата ми среща с океана. За мен това беше голямо преживяване. Защото аз никога не бях виждала океански прилив. А на океана приливът трае цели шест часа — 6 часа прилив и 6 часа отлив. При отлив дъното на океана се открива на километри. И тръгват селяни по дъното и събират различни остатъци от параходи, миди, раци, черупки. И аз съм слизала и съм ходила по дъното.

„Раковини“ — в това стихотворение Боян намери, че може би има нещо останало от Мицкевич, от негов сонет. Но аз го писах по мой конкретен повод, защото действително събрах раковини цяла една кутийка, каквито никъде другаде няма, малки жълти охлювчета. Пазих я до бомбардировките. Исках да си направя от тях огърлица.

— Но вие тогава бяхте ли чели стихотворението на Мицкевич?

– Не, не бях. Не съм го чела, не съм го превеждала. Б. Пенев каза, че то си е всъщност мое, но напомня стихотворение на Мицкевич.

– Едни и същи впечатления раждат едни и същи настроения.

„Последен ден“ – това е вече сбогуването ми с Бретан.

„ЗВЕЗДА НА МОРЯКА“

1932

– Това ви е втората книга, която излиза пет години по-късно.

– *„Save our souls!“* – ами това е знаменитото. „Спасете нашите души!“ Нали тогава се явяваха в литературата нови течения, нова душевност се формира и у нас, които пишем. И Г. Милев много говореше за оварваряване на поезията ни, за връзка с широкия свят, да сме в течение на това, което става навсякъде. Стихотворението е уводна творба към книгата. Казвам, че ние познаваме всички нови придобивки на техника и наука, но все ни тегли нещо към нашите родни места, към горите, към планините. Всеки от нас носи в себе си раздвоение, двойна душа. С едното живеем в новото, с науката, с техниката, а пък другото е свързано с родното. И това е уводът, то определя направлението на цялата стихосбирка.

Цикъл „Бъдник“. Това е народностното чувство, бъдникът е символ на надеждата ни към бъдещето, като вечен огън тя трябва да гори. И целият цикъл е в този дух.

„50 години от смъртта на Ботев“ беше написано преди, още когато подготвях за издаване „Вечната и святата“, но не ми се връзваше тематично с първата книга. Беше отделно някак и аз не го включих. Поместих го в тази книга, дето се говори за народното. Беше ми поръчано от Вл. Василев за 50-годишнината от смъртта на Ботев. Каза: Напиши едно стихотворение и аз го написах. Но понеже обичам Ботев и поезията му, стихотворението си беше в мен като моя тема, така че не извърших никакво насилие над себе си.

– Необходим е бил само един външен тласък.

– Един външен тласък да ме подсети, да ме накара да го напиша. И затова стихотворението остана, една строфа от него е вдълбана върху плочата за Ботев на Околчица.

Цикъл „Лавина“ – тук има още от моята мъка и преживяването след смъртта на Б. Пенев, но също така постепенно навлизам отново в живота; надживяла съм вече тези мрачни мисли, че няма за мен нито настояще, нито бъдеще.

„Прелюдия“ – то започва така:

Усещам те и в топлите си длани,
и в бликналите сълзи, и в смеха нечакан.
Познавам те: пътеките ти са постлани
със капки кръв и сълзи недоплакани...

Това е моментът, когато се окопитвам, когато едното и другото се борят.

„Сонет“ – също:

Да може все така, с притиснати чела,
безспирно към безкрая да ни отнася тренът,
когато синкав дим се стеле над селата,
и кърът, в топли пари, заспива уморен.

И накрая свършва, че всички утайки у мен бих забравила, ако той е до мен до последния ми ден.

„Лавина“ – пак същото.

„Есенна песен“ – процесът още не е завършен.

„Смърт“ – ето пак темата за Б. Пенев, нали.

Каква непоносимо страшна пролет,
когато вън се птиците прелетни връщат,
и слънце грее, и капчуците ромолят,
а тук – мъртвец лежи у тебе в къщи!

И по-нататък: „Не крие ли самото примирение най-страшното човешко отчаяние?“ Много силно стихотворение.

Цикъл „От разни брегове“ – това е вече, когато се опитвам да се спасявам, правя опити да надживявам миналото.

„Като дете, което...“ – това е първото стихотворение в цикъла. То започва така:

Като дете, което са от бащиния дом изтръгнали
и някъде сред път оставили без грижа и защита,
така и аз останах по света самичка да се скитам.
Ще се помоля, сълзите си ще изтрия и ще тръгна.

И после ще отида в най-шумния град, ще отида на върха на планината, ще отида на брега на морето, за да хвърля мъката си, обаче никъде не може да се освободя от нея. И след като не може всичко това да ми помогне, „ще си я нося цял живот, додето с мене я заровят“. При всички тези опити, бягания, мъката си остава.

„Писмо“ – това са някои думи, които той ми е казвал, когато за кратко време съм била далече.

„Тихият глас“ – понеже аз търся вече спасение от мъката, да избягам от нея, чувам неговия тих глас изпод земята. Аз си мисля, че той ми говори от гроба: отделно от моето, твоето време затече. После си представям, че той там си мисли: „Какво съм за тебе? Какво е любов? И измама?“ Значи сам той е успокоен, значи вече не чувствува нито ревност, нито се сърди за нещо. Стигнал е до пълно успокоение, като че ми говори от оня свят, от гроба: Не те обвинявам и няма какво да прощавам.

„Среща“ – това е една случайна среща с някого, за момент само, която ще мине и замине.

„Дъжд“ – в такъв момент идва пак същото чувство:

Това, което бе, не ще се върне.
Сърцето ми самичко се осъди.
Но как безумно бих те днес прегърнала,
да можех пак при тебе там да бъда...

„Параклис на пътя“ – всичко това е пак спомен, отиване по местата, където сме били с Боян Пенев в Париж и неговите околности, в Белвю, в тези гори, снимките, дето сме правили с Колю Михов, всичко е спомен оттам.

„Париж“ – е Париж, но този път без него. Отиване, за да хвърля мъката си. В четвъртото стихотворение пак търсене – „Вечер тиха, необикновена“. А аз вървя сама в големия град и казвам да се радвам поне на този миг, че мога да видя нещо хубаво. И цикълът завършва пак с мисълта, че съм сама и че мъката ми е жива. Мъчиш се, търсиш утеха, обаче мъката си остава.

Цикъл „ВЕНЕЦИЯ“ – пак същото нещо, радвам се на красотата, виждам я, но то е моментно, а другото си остава дълбоко в душата. Тук са отделните стихотворения за дворците, дето са живели Байрон, Вагнер.

Цикъл „ЧЕРНОМОРИЕ“ – това е вече връщане в България.

„На пост“ – има съвсем конкретен повод. С Д. Габе и Стела Янева прекарахме на брега на Черно море една дълга ваканция, когато Златните пясъци не съществуваха като курорт. Там нямаше нищо освен едно ресторантче с две-три стаички и малко пристанище, на което два пъти в деня, сутрин и вечер в 8 ч., идваше параходче. Някои летовници идваха на разходка и с автобус за един ден. Понеже наемателят на цялото ресторантче беше добруджанец и познат на Дора, ние наехме двете стаички горе. Собственикът си имаше отделна стаичка, но повечето живееше във Варна. Там бяхме като царици. Към този ресторант имаше зеленчукова градина, от която се снабдяваше ресторантът. И нашият домакин беше казал: градината е на ваше разположение, ще поръчвате на готвача каквото искате, това да готви. Съвсем истински курорт, какъвто никъде другаде не съм преживяла. От сутрин до вечер седяхме с бански костюми, когато искахме, отивахме в морето. След вечеря обезателно отивахме пак да си направим една баня в морето. Много хубаво беше.

От този бряг се виждаха светлините на Балчик и Калиакра. И вече се говореше, че Добруджа ще ни се върне. Тука прекарахме може би 40 дена с мечти за Добруджа, че ще отидем там, като се освободи. Веднъж ходихме на границата. И там имаше военен пост. Заговорихме с едно войниче, което ни разказа, че е добруджанче и че е избягало от Румънска Добруджа и сега служи в българската войска. Но от този бряг винаги си мисли за своето родно място. Много развълнувана, написах „На пост". Стихотворението имаше голям успех и когато влязохме с нашите войски в Добруджа, отидохме в Калиакра. Там ни посрещнаха военните, а мен ме качиха горе на фара, за да ми покажат моето стихотворение, турено в рамка.

„Зовът на морето" — това са преживявания от морето. Видя ли параход, който пътува далеч на хоризонта, почвам да мечтая за далечни страни. Тук е стихотворението „Ако не бях жена". Какво бих направила, ако не съм жена? Бих пила наздравица с моряците, бих им стискала ръцете като на братя и т. н. Това е известно стихотворение и доста много се декламираше.

Цикъл „ЗВЕЗДА НА МОРЯКА". Обичам тези стихотворения, в тях има настроения от срещата ми с Раде Драйнац. Понеже той също беше пътувал много по море, със самолет. За България тогава беше чудо, защото имаше самолетна връзка Белград — София два пъти седмично и прелитне тук за два дена, за три дена. В този цикъл си спомням това, което ми е разказвал.

„Изгнаник" — той винаги се чувствуваше необичан, защото беше от модернистите, поклонник на новата френска поезия, което пък ни сближи. В този цикъл има настроения, впечатления, преживявания и мисли, събудени от разговорите с него.

„Мансардни мечти" — и те са отглас на желанията ми да пътувам, да обиколя целия свят. Те и днес са живи, защото все си казвам: Колко малко съм видяла, колко неща има, заслужаващи да бъдат видени и които никога няма да видя. Особено сега, когато вече не мога и да пътувам.

— Тук сте формулирали сама въпроса, който бих искал да ви задам: „Защо се ражда човек?" Знаете ли вече защо се ражда човек?

— Не знам.

— Значи 50 години не ви бяха достатъчни, за да си отговорите на този въпрос.

„Поет" — също се отнася за него. Възторжен, екзалтиран, като почне да говори, сякаш сваля звездите от небето на земята. И казвам, че поетът си остава дете до края на живота си. И не можеш да му се сърдиш, защото той сам си вярва в това, което говори.

„Животът, който исках да бъде поема" — как аз си представям живота, любовта и как смъртта на Б. Пенев прекъсва всичко. И понеже почнаха и клюки около запознанството ми с Раде Драйнац, казала съм горчиви работи тука:

Не, не е дошъл още краят на моите скитничества и тревоги,
и кой знае дали ще дойде преди края на дните ми.
Ех, ако е вярно, че всеки кове сам съдбата си,
аз излязох лош ковач на своята!

– И уви – вярно!

„Птицата с моторното сърце“ – това е една поема за пътуванията ми със самолет. Аз бях първата жена у нас, която предприема такива големи пътувания. Поемата е надмогване на душевната борба у мен, излизането от себе си в широкия свят.

– А всъщност не е ли връщане към мотивите от първата стихосбирка? Пак този стремеж към мащаби, движение, пътуване?

– Но вече с друга душевност. Много повече знаеща, огорчена от опита. Да!

– И пак в синхрон с времето!

– Да, винаги, аз живея с времето.

– Вие на няколко пъти пътувате със самолет?

– О, да! Изобщо откакто има самолет, вече не мога да пътувам с влак. Вижда ми се много бавно, скучно.

– А образът на тази птица с моторно сърце не е ли подсказан от самолета?

– Да, разбира се! Това е! В първата част, пролога:

Който не познава изкушението на далечността,

възторга на движението,
тръпките на опасността,

опиянението от простора
и на скитничеството умората...

и т. н. Това е вярно. Тази поема правеше силно впечатление. В Братислава на вечерта, посветена на моята поезия, върху цяла стена беше написано с такива големи букви:

Къде са границите и държавите,
приятелите, неприятелите?

– Една земя,
– едно небе над нея!

Сърбите са ми го рецитирали наизуст. Когато бях последния път във Варна, един чех с жена си, колкото пъти минеше покрай мен в ресторанта, все ми рецитираше тоя стих на чешки.

– Как я оценявате сега тази книга, какво е нейното място в развитието ви на поетеса?

— Аз си я обичам и намирам, че е по-богата по вътрешно преживяване, по тематика от „Вечната и святата“. Като стил по-богата. Аз смятам, че е една крачка напред.

„СЪРЦЕ ЧОВЕШКО“

1936

„Пролог“ — Г. П. Стаматов много жалеше, че съм могла да напиша такова мрачно стихотворение, с такава болка. Сега виждам, че има нещо близко с Вазовото „Моите песни“.

— Това е някаква творческа равносметка.

— Да, нещо като равносметка! Само че аз не говоря толкова за стихотворенията.

Ти, моя обич, в очите младежки ще светиш,
с техните устни ще пееш — и аз ще съм в тях!

Аз говоря повече за обичта, за чувството.

Цикъл „РОЖДЕСТВО НАД РОДИНАТА“ — за бъдния ден, който сами ний трябва да си го изградим, а не да чакаме отгоре да ни падне.

Сами тук — долу трябва да те създадем —
с ръцете си, с духа си, с наша кръв и плът,
и в твое име да живеем и да мрем —
но да пробием, бъдеще, за тебе път!

Цикъл „КОЛЕДА“ — четирите стихотворения, включени в него, са отглас на времето, художествени документи на времето.

— Не е оправдано да стоят вън от избраните ви произведения.

— Ако погледнете в първото „Избрано“, което излезе в „Народна култура“ 1955, от издателството искаха в стихотворението за Ботев да махна това, че палим свещи. И аз го бях променила в момента, но после си го върнах. Караха ме да махам посвещението на Вл. Василев, на Ал. Божинов.

Цикъл „КОЛЕЛО“ — това е колелото на живота, което ни върти — „Да няма застой, че застоят е смърт, — а дълго ще бъдем ний мъртви!“ Да, има време за застой. А сега трябва движение.

„Нова Атлантида“ — посветено е на Кемал Ататюрк. Аз се запознах с него. Той ми направи много силно впечатление, понеже аз бях в разгара, в началото на неговите промени, на революцията в Турция. Видях как кипи народът, жените, които дотогава са ходили с фереджета, хвърлиха фереджето, явяват се вече в нощни заведения, в театри, сами изли-

зат. И после на улиците девойки и младежи манифестират в спортни костюми, това беше невиждано нещо за Турция. Анкара кипеше в този момент. Оттогава са всичките ми впечатления: посетих Роберт колеж, Галата сарай, новата столица Анкара. Много, много интересно беше. И старото ми се представи като силует на легнала камила с две гърбици, такъв изглед имаше старата част на Анкара.

„Експрес в пустинята“ — пътуването до новата столица е просто пътуване през една пустиня — пясък, жега. Тук-таме влакът спира на станциите, виждаш някакви просяци, а вътре космополитен свят. Всеки иде или за печалба, или бяга от нещо. „Експрес в пустинята“ завършва така:

Неуловими, носталгични блянове,
които се излъчват от очите
и като топли пари замъгляват
прозорците на ресторан — вагона...

Цикъл „СЛОВЕНСКИ ВЕЧЕРИ“ — това е вече от Словения. Тук е приятелството ми със семейството на Изидор Цанкар, който беше голяма личност, историк на изкуството, академик.

– А какво е Викърче?

– То е село, обикновено словенско село.

– А „айда“?

– Това е едно житно растение, което у нас го няма. Мисля, че на немски се казва „хелда“. По високите планински места, в подножието на Алпите, във Викърче, гдето не се ражда жито, имаше такива ниви от айда. Тя цъфти наесен, с много красиви бледолилави цветчета. От нея се прави брашно и един вид хляб. Това е хлябът на бедните, така да се каже.

Цикъл „КЪЩА В ПОЛЕТО“ — преживяванията тук са от България. Дори не е конкретно преживяно, колкото е преживяно в мисълта и в мечтата.

– Може би е натрупване на много подобни преживявания?

– Да, да. Но конкретна къща, за конкретна вечер не може да се говори. Това е обобщение.

– Да, и вие сте права — обобщение в мечтата, в съзнанието.

– У мен има много такива работи. Онова, което го нямам в действителност, аз го преживявам като мечта, като сън, но с всичкото вълнение, като че ли наистина го преживявам. И така го пиша. Целият цикъл ми напомня по-късно преживяното, когато вече бях жена на Ал. Ликов и си мечтаехме да си построим къща.

– Става въпрос за мястото в Бояна.

– Да!

„Светлина“ — това са думи, които той ми е казал много по-късно, че когато влезе вкъщи и затвори вратата, тогава започва неговият живот.

– Прав е бил!

Цикъл „МЪГЛА“ — това са мрачни настроения, които идват от действителността.

„Светло пиянство. Монолог-гротеска“ — Сирак Скитник много го харесваше и затова му го посветих. В първите издания няма посвещения. Свързано е със спомена ми за него. В тази гротеска има и хумор, малко печален наистина.

Цикъл „НЕСЕБЪРСКИ СЪН“ — свързан е с Изидор Цанкар. Той беше дошъл в България и понеже не познаваше Южния бряг на Черноморието, пожела да го види. Ходихме в Бургас, Несебър. Несебър с тези дюни, с полуразрушената ветрена мелница страшно му хареса. И като каза: аз ще купя тази мелница, искам тук да си направя летен дом.

— Тази ветрена мелница съществува, реставрирана е.

— Добре че са я реставрирали. Много я харесваше. Не можеше да им се нарадва той на тези дюни, на това слънце, на този горещ пясък. В Словения няма такова нещо.

Цикъл „СЕЗОНИ“ — понеже вече доста сезони съм преживяла с истинската им дълбочина, страдание и радост. Много си го обичам този цикъл.

— Във второто стихотворение казвате, че камшикът от спомена, мъката и жажда пак ме подгони. Това метафора ли е или е реално преживяване?

— Истина. Истината в живота ми. И тези три сили действително са ме гонили непрекъснато. Като камшик са ме шибали. Мъката и жаждата. Хубави образи имам тука.

— И виждам тук качества, които по-късно вече откриваме в „Контрапункти“ и в „Светлосенки“. Тази хармоничност, успокоеност.

— А може би да. Вече не отивам в градовете, а потегляме по пътеката,

дето метеорите се пръскат наместо ракети,
и мълниите падат —
наместо снаряди.
Тази катедрала, която алено свети
под феерверка на слънцето — сутрин и вечер,
дето кънти неосквернените мрамор на глетчерите
и трептят вечните кандила на звездите
над богомолните глави на скиталците и мъдреците.

Харесвам този цикъл, обичам го и много е мой.

„Бухтяха на пролет“ — това е пролетта с тепавиците в боаза на Сливен.

„Има ласки“ — това е лятото:

Има лета в живота ми,
които изпекоха до червено
пшеницата на моето познание.

– Много хубав образ!
„Когато към низините“ – за есента, когато заслизат есенните мъгли. Тук за спомените – много ми харесва.

Спомени – сталактити и сталагмити –
образувани в подземната пещера на душата ни
от влагата на живота,
цедила се капка по капка.

– Какви модерни образи имате още през 30-те години. И не само образи, но зад тях стои и една мисъл. В това стихотворение вие употребявате думата „рудокопачески фенер“. Бихте ли я сменили тази ума с миньорски фенер?
– Не, предпочитам рудокопач. Защото по-картинно е рудокопачески, виждаш и труда, и човека, и рудата. Миньор е едно общо понятие, а тука е много живо, картинно дадено.
– Макар че е по-тежка дума, но иначе е по-образна, по-характерна.
„Пенелопа на XX в.“ – тука няма конкретни автобиографични моменти, а е повече духовна биография. Аз си го казвам, че не съм древноелинската Пенелопа.

Не съм аз древноелинската Пенелопа –
смирено да тъка и разтъкавам
и чакам двадесет години Одисея –
зареян по море и суша, запленяван
от нимфите на острови незнайни –
за да се върне някога при мене, но тогава,
когато дори кучето едва го би познало.

– А бихте ли отнесли тези думи към себе си?
– Ами разбира се! Даже го казвам направо:

Не ми са доста всичките открития,
безкрайните антени и кабели,
вода, земя и въздуха оплели,
за да ми тракат лаконическите телеграми
на твоята разнесена любов!

Аз искам да я срещам тук, животрептяща,
с най-първобитните изобретения –

петте от Бога дадени нам сетива –
като последният човек на туй кълбо,
като най-бедното създание в света,
като последната и първата жена!

– Харесвате ли го това стихотворение?

– Да, харесвам го!

„Сеизмограф на сърцето“ – когато излезе в „Златорог“, Фаденхехт ми телефонира сутринта възторжен, казва: Не мога да забравя тази бяла кърпичка, която момичето стиска в шепата. Тука има впечатления от Париж, как минават, заминават, прегазват, хората не се спират, не питат. А също и впечатления от Берлин.

– А може ли да се каже, че усещанията са космополитни, натрупани в резултат на вашите пътувания на Запад, че това е един протест срещу този свят, който прегазва човека?

– Да! Това е вик за повече хуманност, един протест.

– Как виждате мястото на „Сърце човешко“ – последната ви книга преди Девети септември, във вашето творчество?

– Като един връх.

– И нови посоки за развитие?

– Да, един връх, от който вече виждаш света по-широк. С повече познания за живота.

9.II.1982 г.

Цикъл „МОСТ“ /1937 – 1943/ – първоначално бе замислен за книга. Тогава обаче ми се струваше, че няма да мога да я издам. Включила съм работи, писани между 1936 и 1943 г.

– Вие подготвяхте книга и „Мост“ беше един цикъл от нея или по-късно оформихте този цикъл?

– Аз си пишех стихотворения, но винаги така става, след като се натрупат стихотворения, образуват книга. Нямах предварителен план, защото такова беше и времето, не можеш да правиш планове, струпваха се различни събития едно след друго. И аз от всяко съм поела нещо, отразила съм го. И след това вече виждах, че може да стане книга, но не се довърши.

– Кога ги оформихте като цикъл?

– След Девети септември. Печатах ги преди това като отделни стихотворения. За първото „Избрано“[85] – ги събрах, за да не останат висящи и ги оформих в този цикъл „Мост“. Понеже имах стихотворение „Мост“ и то отговаря на времето, на неговия преходен характер.

„Гласът на земята“, „Връх“, „Човешка музика“ – тези стихотворения са замислени и нахвърлени в Словения, в един исторически замък, кой-

то братът на жената на И. Цанкар беше откупил и с много пари го беше реставрирал и модернизирал. Поканиха ме и през лятото на 1937 г. прекарах там. Мисля, че замъкът се казва Стръмоут. А може, след като го подарили на Тито, да са му сменили името. Мястото беше чудесно, в подножието на Словенските Алпи. Всеки член на семейството имаше отделна кола, ловни кучета от най-скъпи породи. Специален човек се грижеше за кучетата и ги хранеше, участвувала съм в два лова от голям мащаб. Веднъж се ходи на лов за сърна, с гонците, с роговете, с имитация на техните звуци. Аз, разбира се, отивах като зрителка, само трябваше да внимавам за мястото си и да пазя тишина. При едно от поредните ми гостувания в Любляна беше предприета акция за изтребване на вредни птици, даваха се награди. Тогава и аз участвувах в лова, понеже се прочух в Словения като добър стрелец. През есента в Любляна става голям панаир. И както на всички панаири, има стрелбища. Аз умеех да стрелям и като видях една барака, казвам: Искам да се опитам. Взех пушката, стрелях и право в целта. Втори път опитвам – също така. Трети път – пак улучих. За мен самата това беше някакво чудо, никога не съм улучвала последователно три пъти. Около мен се събра тълпа, защото никаква друга жена не стреляше и те виждат, че не съм словенка. И хората питат: „Каква е ова жена?“ Те казват: Българка. И някой от тълпата казва: „Ако в България жените така стрелят, какво остава за мъжете!“ И се прочух значи като стрелец в Любляна и затова реших на лова за птици и аз да отида. И действително те стреляха по някакви птици, не знам какви бяха, обаче при едно стреляне видях между клоните нещо черничко. Стрелях и нещо тупна. Но като погледнах на земята – катеричка. Това ме порази, разплаках се и хвърлих пушката и викам: Няма никога вече да стрелям. Оттогава не съм стреляла. Именно тези стихотворения ги писах при пребиваването ми в замъка . „Гласът на земята“, „Връх“ и „Човешка музика“.

Спомням си, че излязохме вън от замъка, отидохме по-далеч, а лятно време, като седнете на земята, я усещате някак по-особено. Музиката на земята чувате, усещате природата, долавяте дъха на земята. С нас беше тогава и един техен прочут пианист, който даваше концерти. Идва даже и в България. И аз писах във вестниците за неговото гостуване. Сега името му не мога да си спомня. Още веднъж ходих в този замък, с Матвей Вълев, но няколко години по-късно. Цанкарови бяха вече в Лос Анжелос.

Цикъл „ПАРАШУТ“ – написах го по искане на Вл. Василев, настояваше непременно да дам стихове за определена книжка. Казвам: Владо, нямам, пък и не знам за какво да пиша. Ах, казва, ти няма да знаеш за какво да пишеш. Ами пиши за самолети, за парашути. И като ми каза само пиши за самолети и парашути и мен изведнъж ми дойде. И седнах и го написах. И то е на улицата, връщаме се отнякъде, не си спомням откъде, дето сме били заедно.

Цикъл „ГОЛЕМИЯТ ЦИРК“ – това е преживяното по време на хитлеризма. Немците смятаха, че завладяват целия свят, къде ли не бяха – в Африка, Европа. Всичко, което слушахме по радио и четяхме по вестници, наистина силно го преживявахме. Обичам този цикъл, изляла съм го от себе си.

„Клоунът говори“ – в него съм дала образа на Хитлер:

Великанът-клоун е неузнаваем.
Великанът-клоун е великолепно гримиран –
има заразително кървава усмивка
и некапващи сълзи под очите.

Наистина казах ви как почувствувах, когато бях в Германия по време на Олимпиадата, че той влияе на тълпите. Предадох ви онзи епизод с облачното време, когато всеки момент ще се разрази буря и ще се развали митингът, но в това време Хитлер излезе и времето се проясни. Интелигенцията беше изпаднала под хипнозата на Хитлер. Разбира се, знам и друга интелигенция, която бягаше тайно през границите или страдаше в затворите. Всичко, набрано в мен, роди този цикъл – „Големият цирк“:

Това е най-големият цирк досега,
голям е колкото Земята.

Просто цялата земя като че беше наопаки.

Хипнотизатори повеждат милиони тълпи
и те влизат в огъня с отворени очи.

Защото отиваха млади хора, момчета 17-, 18-годишни, и умираха.

С едно биене на детско барабанче
вие млъквате, онемявате за миг,
а после заговаряте на неизвестен език
и не се разбирате с баща си и майка си.

Младежта почваше да не се разбира с родителите си, напускаше ги и отиваше при Хитлер.

С ножица се прекроява силуета на материка
и вие изчезвате заедно с почвата, на която стоите...
И още много невиждани и нечувани чудеса
стават пред очите ви, господа,
и това не ви струва нищо почти
освен може би – живота ви!

Това съм го писала просто настръхнала. Нали тогава се създаде „Българо-германско писателско дружество", дето бяха Фани Попова и Чавдар Мутафов. И аз получих официална покана да стана член. Отказах. Фани тогава писа против мен.

„Днес" — все пак у мен искрицата надежда не е угаснала. Гладувахме тук, в София, как гладувахме. Изобщо през войните софиянци много гладуваха. Знам, брат ми беше на фронта, а пък майка ми ставаше в три часа през нощта и отиваше на фурната с тавичка, в която даваха някакъв хляб, който не беше хляб, а нещо като гъста царевична каша. Не дори като качамак да се реже, а така просто люлее се, като го носи. Това ядяхме. Най-малката ми сестричка Лиляна не можеше да ходи още, помня как пълзеше по земята и плачеше, че иска бяло хлебче. Изобщо много войни преживях. Като смятаме и Отечествената — пет.

„Сребърен бряг" е лятото, което прекарахме с Дора Габе и Стела Янева на тогавашните Златни пясъци. Това съм ви го разказвала.

„Пътници в нощта" — това е вече навлизането в Добруджа през 1940 г., когато тя се освобождава. С една група писатели бяхме поканени да влезем с нашите войски. Ние с Дора Габе бяхме само двете жени. Нощем като замръкнем, виждаме някакви светлинки на село. Като наближим, светне някой вход, отвори се врата и човекът ни се вижда голям, голям. Селянинът излиза пред вратата и ние даваме със сирената знак, че искаме да спрем: вода да ни даде, да си починем. Той пита кои сте вие, какви сте. И ние кажем — българи. Българи? Като хукне при нас, прегръща ни, наизлезе цялото семейство. Не, ще влезете вътре, каквото дал господ! Хлябът ни е лош, черен... Много трогателно беше. Ляхме много сълзи тогава в Добруджа.

„Зимно-писмо" е просто автентично писмо. Това е добруджанецът, в чиято къщичка бяхме на Златните пясъци. След освобождаването на Добруджа той се върна в Балчик и през зимата ми писа писмо. И просто съм дала така, както той ми го пише.

„Рождество 42" е пак с тия настроения, свързани с голямата война. И затова аз казвам:

И макар че у нас е привидно и топло, и тихо,
че празнуваме, ходим, живеем спокойни наглед,
ний усещаме с нашите пори настръхнали вихъра,
който вие, бушува и вече напира отвред.

„Тревожна пролет" — тук казвам, че всички мисли ще се пръснат, когато бурята и нас ни блъсне.

„Без вест" е писано през 1943 г., когато Цанкарови заминаваха в Америка. От Триест те вземаха кораб. Спомням си, голям презокеански кораб в пристанището и ние сме долу, на кея. И казвам кое е истината сега:

Но и днес все така аз те виждам на шумния пристан
в оня миг, в който тежко и гръмко откотвяха кораба.
Как горчиво се питах тогава — това ли е истината,
и защо съм аз тук на брега, а пък ти си там горе...

„В снеговете“, *„Без вест“* — те са свързани с Цанкар, с неговия образ, с нашето приятелство.

„Бранна зима“ е писано в Чамкория. Зимно време отивахме със Стела Янева на ски. Между другото никога не съм била голям скиор, но колкото да си правя разходката, удоволствието — карах. Зимата в Чамкория е вълшебна. След такова каране се връщаш освежен, а чака те дълга нощ и си пишех тогава стихове.

„Звезди“ — всъщност те са за Боян.

„Мост“ — това е новото, което идва. Не можем да се върнем към мирния семеен живот. Бяхме пръснати един насам, друг — мобилизиран, трети — на фронта.

— Значи имате предвид миналото, което не може да се върне?

— Да се върнем ние в живота си към миналото.

— А не е ли едно предчувствие за промените, които ще настъпят?

— Да, разбира се, миналото не можем да върнем, значи отиваме към друго. И затова е мост, вече има прехвърлен мост.

„Векът и ние“ — това е просто като страничка от дневник.

„ПЕТ ЗВЕЗДИ“

1953

Като цяло тази книга е създадена в епохата на култа, когато съм се старала да пиша в този стил, който не винаги е отговарял на моята душевност.

Цикъл „ГОЛЕМИЯТ ДЕН“ — тук са събрани стихове за Девети септември. Даже илюстрацията към цикъла подсказва неговото съдържание.

„До моя син на фронта“ — това стихотворение има огромен успех. Имам също писмо от Любчо от фронта:

20. X. 1944
Фронта
Мила мамо,

Получих писмото ти. Отдавна исках да ти благодаря за хубавото стихотворение, написано за мен, но не можех — бях непрекъснато на път, а и сега ти пиша от една кръчма някъде в Албания, под черно неприветливо небе и намръщени хора, а дъжд вали като из ведро. Добре съм, сла-

ва богу, и с висок дух. Дано бог даде скоро да се върна и ви намеря всички здрави.

Целувам всички ви
Любчо

– Другарко Багряна, една значителна част от стихотворенията, поместени в цикъла, по-късно в избраните си творби не включвате?

– От повечето съм се отказала, защото ги смятах не в моя стил, а като дан на времето, отдала съм го от все сърце, с пълна вяра, но не се е получило голяма поезия. Но „До моя син на фронта" мисля, че навсякъде влиза.

„Пролет 1945" – това съм го вярвала, че тия години ще останат като един напор към бъдещето:

Порóите прииждат и оттичат.
Събарят, кършат, влачат в своя път,
но мине бурята и песен птича
там прозвучи и разцъфти брегът.

„Марш на младостта" – да, и този марш съвсем искрено съм го писала.

„Първи май" – това е първата манифестация за 1 май, която трая 6 часа. И аз се върнах с едната половина на лицето черна, а другата бяла. Защото 6 часа ме гря слънцето само от едната страна. Знам, че Ликов седеше отстрани и ми махна, като минавахме ние. А ние бяхме в някаква челна група на писателите. Всичко беше много възторжено.

„Хълм" – този хълм е свързан с М. Вълев. Разказваха ми за смъртта му на фронта. Идваха разни военни, майка му и сестра му. Той просто доброволно отиде на смърт. Хвърлил се в ръкопашен бой и бил посечен със сабя. Та това стихотворение е свързано с паметта на М. Вълев.

Цикъл „СЛЪНЦЕ НАД ПОЛЕТО" – при първото ни отиване в Съветския съюз на първата българска писателска делегация, за което вече говорихме, имаше литературно четене с участието на български и съветски поети. М. Алигер беше превела „Слънце" и го рецитираше. Цикълът е писан в Хисаря.

Цикъл „СКИЦИ ОТ ДИМИТРОВГРАД" – Аз и Блага Димитрова бяхме бригадирки в Димитровград. Имам значка и награда, макар да не съм копала. Отидох като писателка, всяка вечер изнасяхме рецитали...Първото ми отиване беше съвсем в началото, когато там нямаше още нищо. На строежа работеше съветска инженерка – набита, здрава жена. И тя обясняваше тогава – тук ще бъде построено това, там – това, а ние гледаме само голо поле. Не можех да си представя, че този хаос ще стане град. И после на три-четири пъти ходих и постепенно гледах как расте. И в тези стихотворения са заложени живи, истински впечатления от построяването на Димитровград. Бригадирите тогава отиваха наис-

тина с ентусиазъм и желание. А ние, писателите, сме чели под някакъв навес, докато вън вали дъжд и хората ни слушат. Всичко беше много възторжено и съвсем искрено, дълбоко преживяно.

Цикъл „НЕЙНИЯТ ПЪТ“ – това е общо за пътя на една жена. В живота тя беше прислужница в Хисаря, млада мома, сгодена за едно момче, което много обичала. А то отишло на фронта и загинало. Аз по едно време я виках да дойде при мен да живее, но тя си имаше бащина къща, земя и не искаше да ги напусне. Мария се казваше. За мен Мария е най-святото и най-хубавото име на жена. Може би защото и майка ми е Мария.

– Да, и моята майка, др.Багряна, с която вие се познавате, и тя е Мария. Така че съм съгласен напълно с вас.

– И все си мисля, че всички майки са Марии.

Цикъл „ПЕТ ЗВЕЗДИ“ – това са впечатления от първото ми отиване в Москва. Настаниха ни в хотел „Централ“, един от старите хотели. Стаите бяха огромни, много луксозно мебелирани, а от прозореца се виждаше Кремъл. И тези пет звезди на петте кули. Оттук се роди идеята за цикъла.

„Варшава“ – факел на мира – известно е, че Световният конгрес на мира трябваше да се състои в Шефилд. Но както вече разказах, Чърчил забрани и конгресът се премести във Варшава. А тя разрушена напълно. Никога няма да забравя този конгрес във Варшава. Толкова възторг, толкова любов, толкова човещина от целия свят се изсипа тогава. Видяхме един разсипан град, с един-единствен хотел долу-горе запазен, там се бяха настанили в по една-две стаи всичките легации. И нашата легация се намираше там. Всичко наоколо беше развалини, развалини, развалини. Страшно нещо! От цяла Полша надойдоха хора и акламираха гостите от конгреса. Денонощно [illegible]ед вратите, когато заседавахме. На едно от заседанията аз видях срещата на Елена Вапцарова с майката на Зоя Космодемянская.

„Видях истинския човек“ – бях вече чела книгата на Б. Полевой „Повест за истинския човек“, а като делегат на конгреса присъствува Алексей Мересиев. Запознахме се с него и аз написах това стихотворение.

„Двете майки“ – това са моите впечатления от срещата на двете майки – Елена Вапцарова и майката на Зоя Космодемянская. Стихотворението след това много се рецитираше.

„Към корейските жени“ – Корея тогава беше във война. В дните на конгреса се роди едно ново понятие – „децата на Варшава“. След войната много деца бяха останали без родители, варшавската община ги взема под закрила и ги нарече „деца на Варшава“. Корейската делегатка взе едно от тези деца и го вдигна на ръцете си и беше много трогателно. И аз писах за нея. В този цикъл изобщо са впечатленията ми от конгреса във Варшава.

„Виенски конгрес“ – аз не съм била на него, но той беше исторически. В целия цикъл стихотворенията са все около проблемите на мира и борбата на човечеството за мир.

Цикъл „СЪВЕТСКИ ХОРА“ – този цикъл е плод на моите впечатления от съветската страна и съветските хора.

„На съветския воин“ – аз видях този воин и в България, когато дойде на Девети септември, видях го и в Съветския съюз.

„Мустай Карим“ – башкирски поет, ранен по време на войната, останал с половин дроб. Запознах се с него в Москва. Вечеряхме в един ресторант. Бяха и други поети. И тогава си спомням думите на Н. Фурнаджиев, най-после едно признание. Те виждаха, че българските мъже изобщо не са учтиви, не са кавалери. Не се отнасяха така, както съветските хора се отнасят към жената. И К. Фурнаджиев тогава каза: Брей, ний наистина сме били много невъзпитани! Той го каза нея вечер, защото се засрами. М. Карим рецитира свои стихове, които преведох, а след това написах това стихотворение.

Поемата „Далечно плаване“ – стихосбирката завършва с тази поема. Много силно впечатление ми направи Валентина Орликова. Аз лично не я познавах и досега не познавам героинята си, видях я на филм. И после четох очерк за нея в съветско списание, видях нейни снимки на кораба като капитан и друга – с детенцето ѝ. Така че все едно съм я познавала.

– Може ли да се счита, че това са реализираните ви мечти, вашата реализирана представа за жената от първата ви книга?

– От младините – да! Зададоха ми такъв въпрос: „Ако сега сте на 18 години, каква професия ще си изберете?“ Казвам: Сигурно ще искам да стана космонавтка. Защото на моите 18 години за космонавт не се говореше. Аз мечтаех да бъда мореплавателка, да бъда летец.

– Да, но това е в един биографичен аспект. Тук става въпрос за лирическата героиня от първата ви стихосбирка...

– Е, да, аз смятах, че тя е осъществила онова, което не съм могла да осъществя.

– Значи началото откриваме във „Вечната и святата“, а завършека можем да намерим в поемата „Далечно плаване“.

– Да, да, но аз го казвам във финалния куплет:

Когато плавате далече в океана,
към Арктика запорили водите –
аз, мислено на мостика до вас застанала,
присъствувам незнайна, неоткрита...

Щастлива вие, четвърт век след мен родена
в страна, в която смелите мечтания
се следват твърдо и постигат неотменно –
в живота двойно по-красиви станали!

– В „Пет звезди“ имате много неща, които днес не включвате в избраните. Може ли да се счита, че подборът в последните избрани е окончателен?

– Да, така мисля.

– Това е много важно, защото вие имате право на подбор съгласно критериите на днешното време.

– А вие как мислите?

– Аз смятам, че подборът ви е правилен.

– Сега да го четеш и да го приемеш.

– Епическият характер на времето е променен, вече други проблеми вълнуват читателите.

– Да, да!

– Другарко Багряна, нека завършим с една цялостна оценка на стихосбирката „Пет звезди“.

– Тя има своето място: във всяка книга давам един етап от душевния си живот, не само от физическия, защото живея с времето. Чрез нея нахлуха нови мотиви, нови преживявания, каквито не съм имала предвид. В този смисъл тя е един повратен момент в развитието ми.

„ОТ БРЯГ ДО БРЯГ“

1963

– Заглавието на стихосбирката ми е подсказано от пътуването ми през океана до Бразилия. И то означава от Бразилия до България: от бряг до бряг. Имам бразилски впечатления, но се връщам и говоря за България.

„Боянски цикъл“ – този цикъл също много се харесваше. И двата, и бразилският, се оцениха от критиката като най-хубавите в книгата.

„Кладенецът“ – свързан е със спомен за Веселин Ханчев. Завеждаше отдел „Поезия“ в сп. „Пламък“. Дойде вкъщи да ме моли да му дам стихотворение и аз бях написала „Кладенецът“. Прочете го и много ме помоли да му го дам. После Нил Гилевич веднага го преведе. То е свързано изобщо с моя живот, с първите ми поетически впечатления от Сливен, оттам ми е първият образ за човек поет. Аз ви разказах за Стефан Гидиков как го виждах само на улицата, винаги ходеше сам, като се срещнем, ще се поздравим и нищо повече. Но аз гледах, че по цяла нощ прозорецът на мансардната му стая свети. Той там си живееше, стар ерген. Като ученичка ми правеше силно впечатление – навсякъде е тъмно, а той седи. Свързвам го и с Бояна, защото в Бояна аз наистина бях принудена да си правя кладенец, защото през летните месеци се забранява да се полива, за да се пести вода. Изкопах си кладенец, за да мога да поливам цветята в моята градина.

„Витоша“ – тя е винаги пред мен и винаги когато си в голям град, задушен и прашен, си помисляш за Витоша, за планината.

„Боянското чудо“ – не съм го писала специално за Ст. Загорчинов, но си мислех за Боянската църква.

– Това по асоциация с неговата повест ли е?

– Стихотворението беше написано вече и стана годишнина на Загорчинов и аз му го посветих. Много бях харесала „Празник в Бояна“. А преди това съм гледала и пиесата „Ръка Илиева“. Аз го ценях и с моя мъж бяха големи приятели. Ходехме си на гости, на Люлин сме ходили дватри пъти на екскурзия. Много културен писател. Добри спомени имаме от него. А мястото, където е църквата, е най-любимото ми място. И винаги си мислех, че ще напиша стихове. Това е „Боянската сага“. Всъщност би трябвало да туря в нея като пролог „Боянското чудо“, но то вече си е получило гражданственост.

„Говоря с тебе“ – това е за Ликов.

„Не те измести никой“ – това е пак за Ликов. Той мечтаеше за тази боянска къща, как двамата ще се пенсионираме и ще отидем да си живеем там. Той не можа да дочака... само камъни бяхме стоварили. Може би бяхме посадили първите дръвчета. Но Ликов не можа нищо да види, само голото място и стоварените камъни.

„Върхът“ – и това е свързано с Ликов. Защото действително най-тежките дни на бомбардировките с него ги преживяхме.

„Лехите“ – това е пак боянско впечатление. Обичам да слизам рано сутрин в градината и да си подрязвам розите, да чистя лехите от бурени. И си казвах, че в нашата поезия също трябва да се чистят така бурените. Все уж слизам само за един час долу в градината, но като сляза, се увлека, току видя, че станало обед.

„Земята, внучката и аз“ – внучката ми беше мъничка, мястото беше разградено. Нямах никаква ограда и то играе в съседното празно място. Там малката отиваше да събира букетчета от цветя, ще набере букетче и ще ми го донесе. А в това време се пусна първият спътник. И ние от Бояна го наблюдавахме. В своите бързи мечти си казах, че някога тя може би ще гледа от Венера или от Марс Земята, така както ние сега гледаме спътника.

„Късна есен“ – имах много хубави гергини, такива грамадни. И една есен, като ставам сутринта, паднала слана и всичките гергини клюмнали. И така ми е дожаляло, че съм написала стихотворение. Като че слънце е угаснало.

„В зимна буря“ – аз обичах зимно време да отивам в Бояна. Имах едно момиче, с което прекарвахме по няколко дни във вилата. Но веднъж падна такъв голям сняг, че ни затрупа пътната врата и целия двор. Вратата на къщата не можеше да се отвори, защото бе затрупана отвън. Така прекарахме три денонощия затворени. И телефонът се беше повредил от бурята. После комшиите дойдоха с лопати, че ни направиха пътека, изровиха ни от снега. Тогава писах писмо на Роже Бернар за тази

зима и той ми отговори, че не само хубава поезия пиша, а мога да пиша хубава проза.

„Вечер“ — впечатление как пада вечерта и символично как в живота идва неусетно вечерта. И тази вечерница, която се явява във „Вечната и святата“, и тук се яви.

Над моя праг вечерницата слиза
и през разтворената ми врата
нахлува хлад — от планината бриза.
Как неусетно идва вечерта.

„Пролетно усещане“ — с това стихотворение завършва първият цикъл на книгата.

Цикъл „ПОСВЕЩЕНИЯ“

„Поезия“ — това го четох на един от празниците на поезията, в Чирпан, мисля. Блага Димитрова тогава беше председател на секция „Поезия“ и направи хубава вечер в Чирпанската гора. Писах го за този празник на поезията.

„Към поета“ — а това го писах, след като ходихме в Италия с Блага Димитрова и Валери Петров, впечатлението от там, от вилата, в която са живели Пенчо Славейков и Мара Белчева, от гледката към Лаго ди Комо.

„Неразделната“ — то е посветено на Мара Белчева. Аз много я обичах и много я уважавах. Тя беше с него до последните му дни, при нея умира той. Затова казвам, че за мен техните образи са неотделими, като два образа, снети на една и съща плака. Двете стихотворения са писани едно след друго.

„Една българска майка“ — четох някъде във вестника съобщението за Станка Филибинова, коя е и къде е загинала.

— А след това не ви ли се обади някой от нейните близки?

— Не! Може би няма близки. Нищо не знам повече. Това, което съм прочела, ме трогна силно, че тя, майка, оставя детенце пеленаче и че си запушва ушите, за да не чува плача му.

„Пред разкопките на Абритус“ — бях поканена на четене в Разград и те ме заведоха на разкопките. Тогава много се ядосах, защото видях, че този завод за пеницилин е направен върху стария Абритус. И че долу, в зимника му, има останки от старини. На лявата страна се простира голо поле, което е можело да се използува за завода, а те са го направили точно над разкопките. И вече бедата е непоправима. На самите разкопки се запознах с една жена селянка, и за нея съм писала. Споменавам я тука.

„Далечност“ — имам предвид разстоянията между хората, макар че наблизо живеем, а сме отчуждени всъщност.

„Глас от безброя“ — писано е за Манолис Глезос.

„Космонавт — 1“ — отнася се за първия космонавт.

„На Валентина Терешкова“ — това пък е за първата космонавтка. Видях я жива, запознах се, говорихме в Москва с нея на Световния конгрес на жените. И пак е свързано с моите мечти, че жената може всичко да постигне, да бъде наравно с мъжа. Тя слезе от космоса и дойде на конгреса, качи се на естрадата и говори. Тогава я видях за първи път. След това българската делегация се срещна с нея, фотографирахме се. Там бяха Цола Драгойчева, Станка Пенчева, Рада Тодорова и др.

„II. Звездната Чайка. III. Светъл размисъл“ — трите тези стихотворения са посветени на Терешкова. Това е по същество един триптих за нея.

„Утро в Сливен“ — написано е по повод юбилея ми в Сливен. И аз разказвам за себе си как отивам сега в Сливен и как не ме познават хората, как го няма нашия двор с кладенеца и т. н.

„Кремиковска увертюра“ — когато Кремиковци стана национален обект, аз ходех там. Чела съм го цялото пред работниците в Кремиковци. Направи ми впечатление, че в тези развалини, в този шум на машините от време на време проечи песен на славей. И казвам:

Дали така от моя малък глас
едничък звук поне
ще прозвучи
в това велико
днешно
многозвучие?

„БРАЗИЛСКИ ЦИКЪЛ“ — това са впечатленията ми от Бразилия, когато отидох като делегат на конгреса на Пенклуба в Рио де Жанейро през 1960 г. Аз живях повече, защото ме поканиха в семейството на този българин там, в Белу Оризонти, за който вече говорих.

„Уиски с лед и сълзи“ — веднъж разказвах на Джон Добрев за снежната буря в Бояна. Той така плака и продума: Половината си живот бих дал да можех да бъда в този момент и аз там. За сняг мечтая, не съм видял сняг, откакто съм напуснал България. На шега му казах: Ако се случи пак да дойда в Бразилия, ще напълня от витошкия сняг един термос и ще ви го донеса. А той пък умря на следващата година и тогава написах тази малка поемка.

„Пламтящото дърво“ — това са червени дървета, отдалеч като пътувате по шосето, ви се струва, че гората е запалена. Отиваш и виждаш, че цялото дърво е червено, клоните, листата — всичко е червено. Френската дума „фламбойан“ значи пламък.

„Азалия“ — много обичам това цвете, всяка зима ми подаряваха по една саксия с хубава азалия. А като отидох в Бразилия, видях живи плетове от азалия. И оттук се роди идеята на стихотворението ми, че всяко нещо цъфти и расте в земята, в което е родено.

„Индустрия“ — в Бразилия ме порази, че всички животни, птици и пеперуди са много ярко оцветени. Има от тях фантастични екземпляри,

просто човек не може да разбере, че това е пеперуда. Бразилците ги използуват в индустрията: правят цели витрини от пеперудени крила, залепени върху плочки. И затова съм писала, че дори от пеперудите се прави индустрия. И казвам: Дано и нашата поезия не се превърне на индустрия.

„Змиеферма“ – видях ферма, в която се въдят най-лошите, най-отровните змии заради тяхната отрова. От нея се приготвят лекарства и се разпращат по цял свят. Нещо, което пак силно ме впечатли.

„Шепа сняг“ – вече разказвах за Белу Оризонти. Написано е след получаване на известието, че Джон Добрев е починал.

„Летица“ – винаги има млади хора, които мечтаят да полетят.

– А как оценявате сега тази книга?

– Може би тя ми е скъпа с впечатленията, които съм вложила в стиховете, поместени в нея.

13.II.1982 г.

КОНТРАПУНКТИ“

1972

Цикъл „МОЯ ЗЕМЯ И МОЕ НЕБЕ“ – тук има стихове, които аз си ги харесвам и смятам, че някои са просто антологични: „Нестинарска съдба“, „Моя земя“.

„Реката забуча“ – то е писано в Хисаря. Там има една река, която напролет беше много буйна. Още ранна пролет, снегът не се стопил. И реката придойде изведнъж. Това впечатление предавам.

„Контрапункт“ – чувствувам тези контрапункти в моята душа. Обикновено хората искат да имат близък човек, когато са болни, когато им е лошо, когато са тъжни. Аз съм обратното: не обичам, когато съм болна, тъжна или в лошо настроение, да имам около себе си близките. Защото никак не желая от своите лоши настроения да придавам на хората, обратното – обичам, ако мога, да ги зарадвам с нещо. Това чувствувах и го изразих в стихотворението „Контрапункт“.

„Старата трепетлика“ – в Хисаря има вековна стара трепетлика, със седем израстъци от нея, но и те са вече столетници. А нейният дънер долу е почти изгнил, станала е хралупа, обаче с тази половина, която е още жива, поддържа всичките други клони. Ние бяхме седем деца, а майка ми жизнена, весела, работлива, с много приятен характер. Не обичаше да се събира със стари хора. Казваше: Какво ще говоря само за болести и старости. Обичаше, когато младите се съберем, да седне при

нас, да ни слуша и се радва. Тази трепетлика я посветих на паметта на майка ми.

„Комета“ – когато изгря Халеевата комета, съм седяла, докато се покажеше на нашия небосклон – от изгряването до залязването ѝ. От баща си имах един далекоглед, останал от Сръбско-българската война, карти на звездното небе, а проф. Ганев ми даваше книги по астрономия. И заради тази астрономия четях и Фламарион – „Астрономия за дами“. Халеевата комета се появява веднъж на 76 години и си казвах тогава: Няма да я видя втори път. Сега пак я очакват. Една от моите любови е астрономията.

„Бисер“ – предала съм една своя мисъл, че както мидата трябва да се убие, за да се извади бисерът, така е и с поезията. Когато бяхте в „Народна култура“, го написах по ваша поръчка. Вие ми го поискахте.

„Познание“ – хубав е финалът: птицата кацнала на земята „небето пие от реката“.

– Много хубав образ.

„Балада за разминаването“ – аз мисля, че ви казах как се роди идеята за него. Разминаха се некролозите на моя мъж и негова приятелка от Швеция. Нали ви казах, че той е живял в Швеция. С писателката, мисля, че Мари Борел се казваше, той си кореспондираше. Изпращаше му книги, вестници, списания. И един ден се получава от Швеция съобщение, че тя е починала. Аз пратих неговия некролог, в същото време се получава нейният. Двата некролога се разминаха. И това ми даде идеята за „Балада за разминаването“: как не само хората се разминават в живота, но дори и некролозите им. И ако има някакъв друг живот, може би там във вечността, ще се срещнат.

„Кристали“ – в Бояна на масата си и досега имам два кристала, изкопани от нашата земя. Единият черен, а другият – бял. Аз отсъствувах от България, не помня къде бях, но като се върнах, в съюза ми казаха, че е пратен за мене колет, който стои от дълго време. Взех го аз – една торба, направена от зебло. И с химически молив написан адресът на получателя и на подателя. Обаче изглежда, че тази торба е бивала във влажно място или пък при пътуването се е намокрила и химическият молив се е разлял така, че можеше да се прочете само моят адрес. А исках да благодаря на този човек, защото ме страшно трогна. Вътре намерих два кристала – единият черен, другият бял. Нямаше никакво писмо. И аз почнах да мисля какъв е този човек: може да бъде геолог, може да бъде просто рудокопач. И си казвам: Защо ми изпраща на мен тези кристали? И така си помислих – сигурно е разбирал, че писането на стихове е издълбаване на кристали от душата ти. Някога са бели, някога са черни. Стихотворението си написах като писмо до него, благодаря му за кристалите, за това, че си е помислил за мен и за моята поезия.

– Много интересно! А после не ви ли се обади?

— Аз мислех, че като прочете стихотворението, може би ще се обади. Но може би не го е прочел изобщо. И дали е жив — не знам. И досега ми са скъпи тези кристали. И си ги държа на масата там.

— Ето наградата от непознатия и неизвестен читател.

— Да изкопаеш нещо хубаво, да се зарадваш и да го свържеш с поезията на някого!

— Но всъщност той също е бил поет, защото е намерил символа. Кристалите са станали повод да се роди едно стихотворение. След време те могат да се загубят, но стихотворението ще остане.

— Те се изронват малко по малко. Чудни са! Белите кристали по-лесно се чупят, защото са остриячки. На малки пирамидки. А пък черните са на плоскости. Те по не се чупят.

Цикъл „ЛИРИЧНА МОЗАЙКА“

„Сънища от разни времена“ — действително аз сънувах веднъж отдавна, много отдавна, че небето замръзнало като езеро и аз се пързалям по него с кънки.

— Ама права ли или с главата надолу?

— Е, насън няма чудо. Всичко е възможно. Пързалям се по небето. Ето това съм написала.

— Много невероятен сън. Едва ли някому е хрумнало да използува небето за подобна цел!

— Затова е от разни времена, защото на младини съм го сънувала. А пък давам и един сегашен сън: как вървя сама по някаква пътека, хората ме виждат, а всъщност аз не съм сама, защото моят любим е с мен.

„Дъбови листа“ — едно дърво ме вдъхнови. Направи ми впечатление, че на един дъб листата през зимата не бяха окапали. На всички други дъбове — няма листа, опадали през есента. После разбрах, че има такъв сорт дъбове, които запазват листата си до пролетта, дотогава, докато младите пъпки вече набъбнат и ги изтласкат. И виждате ли колко хубав образ: напомня ми поезията и поетите. Младите идат и изтласкват старите.

„Извор-изцелител“ — пак от Хисаря, той е бил в римско време царски курорт: идвали са царици — било по свое желание, било като наказание. И аз си измислих така една царица, която е дошла да се изцери от своята любов. Наказана, тя пие от всичките води и се къпе, но не може да се изцери.

— Значи от бъбреци се изцелява, но от любов — не!

„Върбата“ — то е от Бояна. Имах една плачуща върба, но така лудо почна да расте, че надмина боровете и всичките плодни дървета, смучеше им влагата, засенчи ги. Градинари — специалисти ми казваха, че ще умори всичко наоколо и че трябва да се отсече. Пък мен ми е жал, такова хубаво разкошно дърво, голямо, голямо. Добре, но виждам един бор

остана джудже, другите, които са вън от сянката ѝ, го надминаха, а той не расте. Наредих да я отсекат.

„Единственият“ – миналата година излезе в Антология на стоте най-хубави стихотворения в света, съставена от Ален Боске.[86] Много често този, когото обичаш, може би не отговаря на създадения от теб образ. Защото твоята любов го прави да бъде такъв, какъвто ти би искал. И така го обичаш. Така че действително тук има един общочовешки мотив. И затова едни белгийци ми писаха, че от цялата антология моето стихотворение най-много им харесва. Не е така, разбира се, но въпрос на личен вкус.

„Крепости“ – всеки всъщност има една крепост, в която се затваря. И казвам: „Сами сме крепостни стени.“

„Три пролети“ – с един приятел си говорим и му съобщавам, че утре заминавам за Хисаря и той казва: Ех, там поне ще имаш по-рано пролет. Много обичам предпролетта в Хисаря. А когата се върнеш тук, ще имаш втора пролет. А срещата с тебе ще бъде третата пролет. Този е поводът да напиша „Три пролети“.

„Триптих в черно“ – един много тъжен за мен цикъл. Тежко преживяхме смъртта на внука ми, първото дете на сина ми. То свърши гимназия и го взеха войник в Хасково. Тук то се разболя и на 19 години почина.

„Прогнозата“ – то е малко шеговито:

Другарю метеоролог, днес лична
молба към тебе предявявам:
о, начертай ми карта синоптична,
но не за атмосферните прояви...

„Бадемови клонки“ – към края на февруари в София е още пълна зима, а в Хисаря бадемите вече напъпили. И ние си откъснахме малки клонки и си турихме във вази в стаите. И понеже вътре е топло и светло, те цъфнаха. И аз казвам, че техният красив цъфтеж ще отцъфти без плод.

Цикъл „ИЗ ПЪТНИ БЕЛЕЖКИ“ – написах тези стихотворения, като се върнах от Париж, в Хисаря. Но имах впечатленията от подновения Париж, защото го знаех сив, мрачен и се руши вече, нали... Отивам аз нея година и намирам Шанз-Елизе и улиците, които аз знам, светнали, къщите бели, хубави, светли. И, разбира се, правя го вече иносказателно. Вътре, казвам, сигур има стари стълби да скърцат, но фасадите са нови. И „Айфеловата кула“ ми е пак спомен от Боян Пенев. Първи път, когато се качих на Айфеловата кула, бяхме двамата. С асансьора отидохме до най-високото, до последната спирка. И като почна една буря, един дъжд с гръмотевици и светкавици. И просто гледах как в гръмоотводите като змии влизат светкавици. Много интересно беше. Но толкова

страшно, че жените припадаха. И цялата кула се тресе. Хората започнаха да се бият, за да влязат в асансьора, ние с Боян обаче си останахме.

„Разменени ситуации“ — бяхме с професор Роже Бернар и жена му. Пътуваме за замъка Шато Тоари, който е извън Париж. Земите, които са му принадлежали, сега са превърнати в зоологически парк. И всички животни са на открито, в гората. И там можеш да влезеш само ако си в затворена кола, защото животните свободно се разхождат. Преживяванията са много интересни. Затова казвам разменени ситуации: човек – затворен в клетка, а дивите животни — на свобода. Така се роди стихотворението „Разменени ситуации“. И аз си казвам, че животните си мислят за нас: Горките хора, виж как са в клетка. Те ни съжаляват.

„Шишарка“ — и това е преживяно също. Харесах си шишарка, младичка, хубаво оформена. И мъча се да я откъсна. Но не можах да я достигна. Млад човек се протегна и ми я откъсна. Това е при една разходка по Ривиерата. През зимата нещо ми потрябва, отварям пътническата чанта и намирам шишарката вътре. Аз съм я турила и останала там. И това го свързах с образа на младия човек, когото никога вече няма да видя.

„Тромпети“ — впечатления от коридата. Гледах я в Мадрид.

„Ливански цикъл“. Аз дори съм дала в графиката на стиха кедрите, само че обърнати: при тях широкото е долу, а нагоре се стесняват. У мен е обратно.

„Малка пещерна поема“ — казах ви, че в Ливан има една грамадна пещера, чудесно поддържана, където дават големи концерти, с фантастична акустика. Аз си обичам пещерната поемка, дето говоря за нашите стари пещерни манастири. Харесвам написаното за българските пещери.

„Свещник“ — подариха ми действително един свещник от ливански кедър, това беше поводът да напиша стихотворението.

„Мигове“ — като си дойдох, имаше едно предаване за нападение от Израел върху Ливан по тези места, дето аз съм ходила, на южната граница. И то дойде като заключение на цикъла.

— Какво е мястото на тази книга във вашето творчество?

— Аз мисля, че доста тежичко съдържание има, интересни преживявания.

— А има ли от тези стихотворения, които сте включили в книгата, които бихте желали да поправите, да отстраните, или нямате такива творби?

— Не чувствувам такава потребност.

„СВЕТЛОСЕНКИ“

1977

Цикъл „ОБРАТЕН СТРАХ“ — значи боим се, когато нещо иде насреща ни, което ни преследва, а от времето имаме обратен страх: защото

то бяга от нас. Това е смисълът. От всичко друго се боим, когато ни гони, заплашва ни, а от времето се боим, защото то бяга от нас.

„Трипородна" – и аз съм като дървото, защото имам живи корени в земята. Но пък обратното на дървото, което седи приковано на едно място, аз ходя по света. След това казвам – приличам на птицата, защото обичам да се вдигна над земята:

усещайки дълбоко в мен внедрени
нагона и страстта ми за летене.
Ала на птицата обратно,
невидими у мене са крилете –
– криле на мисълта
и на сърцето.

Все се питам каква е моята порода, уж като това, а обратното става. Реката като влезе в морето, вече е обезличена, а човешкото море не е край, а е път за мен. Това е едно от силните ми стихотворения.

„Прашинката" – когато съм на четене, все ще има някои, които ще кажат: „Прашинката"! Първи път го четох в Съюза на писателите, тогава направи силно впечатление. И го запомниха.

„Височини" – как височината за всекиго, дори за отделни народи, е различна. От М. Вълев най-напред ми е направило впечатление, веднъж, когато отивахме в Пловдив, той ми разправяше из пътя каква е била къщата, в която са живели. Баща му е бил там директор на гимназия. Къща хубава, голяма, с двойно стълбище, и каза: Ще минем край нея и ще ти я покажа. Добре, вървим с колата, вървим, отидохме на гости, викам: Матвей, ти не ми я показа. А той: Аз като видях сега къщата, стори ми се, че съвсем не е тази къща, която помня от детинството. Значи ние сме минали край нея и тя му се е видяла малка и нищожна дотолкова, че го е досрамяло да ми я покаже. Само го изпитах: едно време ми се струваше, че от Витоша по-голяма планина няма, че от бащината ми къща по-висока не може да има. В Холандия нивото е под морското дъно, а имат едно баирче 48 метра надморска височина, което наричат Миниалпи. И водят чужденците да показват своите Алпи. Ето такава е идеята на творбата: различните представи на хората за височината.

„Летен диалог за слънцето" – това са моите астрономически слабости. Стихотворението е писано в Хисаря. Често пъти ми казват: Вие имате всичко. И аз винаги питам: Какво значи всичко? Едничко нещо можеш да нямаш, за което най-много мечтаеш, а всичко друго да е налице, тогава другото няма цена за теб. Представям си един диалог между мъж и жена: Кога пишете най-добре? Отговарям: Сутрин рано. А когато слънцето пече неистово, аз съм като земя в омара. А той казва:

– Не, като слънцето си ти.
Сама гориш и светиш

и с пламъка си,
без да знаеш,
огряваш
дори към тебе хвърления камък.

Това сега е за изкуството. Сама ти си слънце, огряваш даже и онези, които те хулят. В една тетрадка си бях записала, че слънцето притежава една слабост: не може никога да види себе си. И стихотворението завършва така:

— Е, да — това е знание
и мъдрост.
Но дали е то
утеха
в живота на човека?

Дали е утеха знанието в живота — ето това е проблемът, който ме вълнува и който съм поставила в творбата.

„Неминуемо“ — това е пак за поезията. Как неминуемо минава всяко ново течение, мода. Минава едно поколение, идва друго, което отрича първото, макар че без да съзнава, е израсло върху предидущото. Това е идеята на стихотворението.

„Звънец убиец“ — ох, това го написах просто от яд. Защото често ми се случва по никое време на нощта да се звъни на вратата. Тъкмо съм заспала, успокоила съм се най-после. Моят сън е мъчен, винаги вземам хапчета, за да мога да спя. И звъни телефонът. Сутринта трябва да съм бодра, за да мога да пиша, да окъпя като в чист извор. И затова нарекох звънеца убиец. Той не знае, че убива в мен нещо много скъпо само с едно звънене.

„Жена звезда“ — много обичам и ценя тази жена — Юлия Вревска. Била е приятелка на Тургенев, той пише за нея, а Юго казва: „Руска роза, откъсната на българска земя...“ Този образ винаги ме е вълнувал.

„За белите страници“ — за това, че винаги мечтаем за онова, което не сме видели, което не е написано, не е създадено още.

„Дует“ — аз го писах за моята приятелка, японската писателка Кику Ямата. Спомних си каква далечина ни дели, а как бяхме се сприятелили, колко се разбирахме. Значи нашите мисли се кръстосват в безкрайността като дует.

Цикъл „ЧЕРНО И БЯЛО“

„Колко бяха слънчевите дни“ — аз много си я обичам тази поемка. Тя пак е посветена на Боян Пенев. За нея получих премия на един от празниците на поезията.

„Дългосвиреща плоча“ – пак е за него. Обичта остава като дългосвиреща плоча, за цял живот.

„Черно и бяло“ че в моя живот непрекъснато се редуват радостта с тъгата. В живота, докато се зарадваш, ще се разтревожиш и заплачеш. Това е мисълта ми, че в живота върви черно и бяло.

„Светлосенки“ – пак същото, то даде заглавието на цялата книга. Но не се отнася само за мен, изобщо животът е такова нещо. После впечатлението от паметника на Дебюси: как понякога едно голямо изкуство може да направи близки хората от цял свят.

„Слънчев удар“ – това е малко като навеи от отиването ни с Дора Габе в Словения.

„Неразрешимо“ – една обща мисъл за семейството, за близките хора и за тези, които се обичат и искат да се опознаят, но не всякога може да се получи пълно единство. Такава е идеята на стихотворението. Кръвта синхронно бие, но дали мечтите ни са синхронни? И затова е неразрешимо. И по-добре е да остана за тебе незнакомка, за да ме търсиш винаги.

Цикъл „АНТИБАЛАДИ И БАЛАДИ“

„Иманярство“ – впечатления от Сливен . У нас живя известно време един иманяр, който всяка нощ отиваше и никога нищо не намираше. Пречеше ни, и без това ни беше тясна дядовата къща. Отиде си така, както дойде. Но носеше винаги със себе си някаква торба, която криеше от нас. А аз си мислех, че след като всяка нощ копаят, дали няма да прокопаят целия балкан. Но балканът си остана. А всъщност имането е онова, което балканът ни е дал.

„Голямата надежда“ – това е пак по конкретен повод. По едно време се писа много за приближаването на кометата Кохоутек. И аз си мечтаех как ще я наблюдавам като Халеевата. Тя обаче се приближи донякъде и след това полека-лека се отдалечи. Както някога се надяваш на нещо и то ха-ха ще стане, но всъщност не се осъществява.

„Хисарска импресия“ – това е от Хисаря, за тази старинна крепост, която много обичам. И когато съм в Хисаря, всеки ден си правя една обиколка край цялата стена. Тук са били заточавани императорски жени и любимки, идвали са да се лекуват и са намирали изцеление. Правеше ми впечатление колко много птички има в тези развалини. И казвам, че това са душите на робите, строили стената.

„Балада за котвата“ – хубаво я преведе Бела Ахмадулина. Това е пак свързано с Матвей Вълев. В стария ми апартамент, който беше разрушен от бомбардировките, в приземния етаж се помещаваше една обущарница. Обущарят си тури фирма „Котва“. И ние с Матвей, като гледахме тази котва, си казвахме: Абе този човек сигурно е бивш моряк. Останал съвсем сам, остарял, решил е с обущарство да се прехранва. И така си бяхме решили да го наричаме Моряка. От тази котва съм направи-

ла един символ. През бомбардировките обущарят загина в развалините. А Матвей беше казал на своите приятели, че тук е хвърлил котва завинаги, че при мене е хвърлил котва.

„Почти романтична лебедова балада" – това е свързано с Роже Бернар. Веднъж бяхме в околностите на Париж, край някаква голяма река, в която плуваха лебеди. И те се приближиха, обърнаха си шиите към нас така елегантно и после си продължиха. Роже Бернар каза: „Аз обичам тези птици!" След години ми прати снимка от този излет. От нея се роди идеята „Лебедите в моя живот". Спомних си, че като ученичка седях с Василка Димитриева на един чин и когато имахме скучен урок, особено при учителя по история, аз си рисувах в тетрадката лебеди. В Гърция видях Леда с лебеда, после балета „Лебедово езеро", черната и бялата лебедица и всички тези образи в живота ми изплуваха, за да се роди стихотворението.

„Балада за равновесието" – посветено е на д-р А. Варо. Смъртта на този човек ми направи много силно впечатление. Баща му беше от унгарски произход, заселен във Варна и женен за българка. Бяха роднини на Фурнаджиеви. Веднъж през лятото аз се запознах със семейството му. Той имаше двама сина, и двамата лекари, но единият беше в същото време влюбен в морето. Беше аквалангист. Знам, че на Маслен нос се правеха някакви проучвания. И един ден е насрочена среща в базата. Той тръгва с колата си, но по пътя го застига лятна буря. За миг загубва ориентация и се блъсва в някакво дърво и на място загива. Това ме трогна, защото познавах семейството му. Много симпатичен и добър, и семейството му чудесно. Помня как разказваше, че в бъдеще човечеството ще може да живее и в морето.

„Реплика" – тези дни получих от белгийската фондация мило писмо по повод новата книжка на сп. „Обзор". Стихотворението било преведено на френски и са го отпечатали там. И фондацията ми благодари, че съм си спомнила за поета Морис Карем. Аз го написах, когато той беше още жив, мислех да му го изпратя, но в това време се получи известие, че е починал.

„Янтарни зърнаот Прибалтика" – това е един малък цикъл.

„Квадратурата на кръга" – това е от моето отиване в Латвия. Бях поканена едно лято там и имах късмет да бъде наистина слънчево лято. А самото стихотворение е за онова, което виждах от прозореца там, и какво виждах в Бояна. И всъщност съм заключила кръга, защото едновременно в мисълта си виждам и изгрева, и залеза.

„In memoriam" – посветено е на поета Веверис, чиито стихотворения преведох, но той почина, без да ги получи.

„По реката" – това е едно пътуване, което направихме по реката с много странно име Лиелупе. Аз си го обичам като поезия това стихотворение. Написах го в Бояна, като се върнах. Как в зори ме вика басовото свирене на парахода, как ние плаваме и всичко около нас се движи:

Илюзия. Не всичко друго
ние отминаваме,
а брегове, дървета, камъни
остават.
Дано две бели думи
като лилии
в крайбрежните води
на нечий спомен
да доплават.

„В Стария Пловдив“ — това е поемата за майка ми и баща ми. Говорили сме за тях.

– Това е последната ви засега стихосбирка, др. Багряна?

– Да, но вече дадох за печат нова, която трябва да излезе през следващата година.[87]

БЕЛЕЖКИ

1 С. К. Табаков. Опит за история на град Сливен. Издава комитетът „Историята на гр. Сливен". т. I — III. С., печ. т. С. М. Стайков, 1911 — 1924 — 1929.

В том II авторът пише:

„Едновременно с казаните учителки, в Сливен е имало друга една, на име Елисавета Желева, родом от Сливен, сестра на покойния стар свещеник Стефан. Тя учила децата в „Чинтуловия сокак" (къде Фърчиловата воденица). Когато в 1852 г. се урежда Баби-Иванкиното училище, Желева се преместила там и се събира с двете калугерки и със Зафира Яндова." (с. 416)

2 Е. Багряна очевидно има предвид цикъла стихове, които Н. Марангозов помества в „Златорог" (г. XXIV, 1943, кн. 5, с. 193 — 198) под заглавие „Великден в Араповския манастир".

3 Този епизод намираме по-подробно и изчерпателно осветлен в една публикация на Цв. Петков — „Из живота на Е. Багряна" в сп. „Първи стъпки", г. VIII, 1940 — 1941, кн. 2 с. 8 и кн. 3 с. 7. Предаваме по-съществените моменти от личните свидетелства на поетесата за този период от нейния живот:

„Родена съм в София, 1893 г. И тук прекарах, докато навърша 14 години. Най-живите ми спомени от моето детинство са от бащината ми къща, пчелите, за които баща ми тъй много се грижеше с такава любов и постоянство, градината с цветята, която бе грижата и радостта пък на майка ми. Мама много обичаше цветята, сама се грижеше за тях и постоянно ходеше из градината. Още помня, събудех ли се сутрин от сън, чувах пеенето на мама в градината.

Тате имаше слабост към пчелите и им правеше много хубави кошерчета с отбран материал. Полагаше голямо старание за тях. Лично аз не се страхувах от пчелите. Постоянно наблюдавах живота им: знаех кога се излюпват младите пчели, кога става рояването, кога се избиват търтеите. През лошите зими им варехме сироп и ги хранехме изкуствено. Ние, децата, вземахме живо участие в грижите за пчелите и живота им. Тъкмо поради това, когато станах ученичка, аз знаех за тях много повече, отколкото учителката. И можех да разказвам и обяснявам с подробности. Заинтересована, учителката дойде вкъщи: помоли да наблюдава кошерите, разпитваше баща ми и опозна добре живота на пчелите.

В градината помня цветята. Имах голяма любов към градината, цветята, към земята, придобита под влияние на родителите ми. Градината бе много добре уредена. Имаше теменуги, различни видове рози с табелки за вида и имената, овощни дървета. Всяко едно от децата си имаше по една леха, за ко-

ято само се грижеше и отглеждаше цветя, зеленчуци, работеше за овощните дървета. Работехме с малки сечива. Имаше известно съревнование между нас кой по-добре да обработи лехата си. Работехме с голямо удоволствие.

.....

От живота през отделенията се е запазил един жив спомен, който постоянно възкръсва в съзнанието ми: след като бях болна дълго време (IV отд.), през пролетта ме поставиха да седя до прозореца. В София върлуваше епидемия. И аз наблюдавах: постоянно минаваха погребални процесии. Почина и едно дете от нашето отделение, момче. Бях вече оздравяла и отидох на погребението — порази ме плачът на майката.

Едно от най-силните ми преживявания през отделенията е онова, което имах в IV отд. във връзка с отпуснати стипендии от Русия за следване на българчета в тази страна. Беше уреден конкурс и аз бях измежду избраните. Мама се зае да ми приготви необходимите дрехи за път, а аз горях от желание час по-скоро да замина. Тогава, мисля, се появи като проблясък и първото ми желание да бъда в чужбина, както и любовта ми към Русия. Но ето че мама четеше колко студено е там, започна да се безпокои, измъчваше се от раздялата с мене и накрай реши, че не бива да заминавам. Така и стана. Преживях първото си разочарование. Аз знаех много нещо за живота в Русия от дядо ми, който бе руски възпитаник — завършил бе духовна академия. Имах голямо желание да замина за там. За жалост мечтата ми да замина и илюзиите, с които живеех, не се сбъднаха.

.....

Тате бе чиновник, макар и на заплата, ние живеехме много добре — заплатата за тогава бе голяма. И нашата къща беше винаги пълна. Когато наближаваше зима, зимникът всякога се пълнеше: 2 кюпа мед, сирене в голямо количество за цялата зима, други припаси, имахме гъски, а таванът бе пълен с плодове. Никога не е липсвало нещо. Срещу Коледа тате ни събираше (бащата на поетесата е жив и здрав) и тръгваше из магазините за покупки и подаръци: купуваше ни палта, шапки, други неща. Винаги имахме елха. Разумните ни желания никога не биваха ограничавани. Помня и сега с каква радост получих еднаж голям черен гологан и с какъв трепет отидох да си купя една картина, която много ми харесваше: представяше Рождество Христово с ясли и ангелчета. Бях във II отделение.

.....

В нашето семейство ние бяхме много деца, шест, а после седем. Повечето момичета. Играехме на кукли, и то повечето ние, сестрите, без да търсим други деца. Но играехме и други игри: братята ми бяха бащи, бакали, търговци и др., а ние, момичетата — майка и домакини. Ние, момичетата, много шиехме дрехи на куклите и др. т., а и великолепно нареждахме къщите си. Голямо старание употребявахме куклите ни да бъдат спретнати и хубаво облечени.

.....

От отделенията помня игра с едни мои съученици — игра на файтон, много модерна тогава. Две момчета съученици, съседчета, представяха файтона:

вземаха дълги ширити, накачваха по тях звънчета, едното се впрягаше отпред, другото отзад, а аз влизах по средата във файтона (пътница, която се води в каляската) и така тичахме заедно. С тази каляска моите съседчета ме отвеждаха всеки ден от училището до дома, а те се връщаха все тъй с файтона към техните жилища. Това бе към II или III-то отделение.

Спомням си и една друга игра. Едно момче беше измислило игра на обущар: ние, момичетата — ученички, се събирахме около момчето, събувахме се и то ни взимаше мярка за обувки. След това ние чакахме да станат готови. Разбира се, това никога не се случваше, но играта на обущар не преставаше.

.....

Имахме (класът) любима учителка, на която подражавахме. Това бе в прогимназията — I или II клас. Казваше се З-ва и ни преподаваше френски език: беше млада, хубава и фина. В гимназията подражавахме (момичетата) пак на учителка по нов език, която бе хубава и будна. От учителя си по български език в Търново, дето следвах IV клас, придобих и любовта си към литературата. Тогава бяхме започнали да учим старобългарски и стилистика. Той беше много придирчив и изискваше много от нас. С това ни помагаше добре да усвояваме материята. Направи ми силно впечатление с голямата си любов, с която искаше да се ровим из сборниците на народни песни, за да ги четем, проучваме, групираме по съдържание и стил, да определяме стъпката им и др. Благодарение на тази задълбочена и продължителна работа под негово ръководство, на 15 години аз владеех напълно стихосложението. Това по-късно винаги е имало значение за моята работа в областта на поезията. Всякога си спомням за важната роля, която изигра за мене този учител с работата, която искаше от нас във връзка с народното творчество."

4 Надя Сакъзова е била студентка на Б. Пенев. След нейната смърт той публикува в сп. „Златорог" (г. I, 1920, 4, с. 341 — 356) едно изследване върху Яворовата поетична реч. Очевидно Е. Багряна има предвид тъкмо тази студия на Надя Сакъзова — „Музикалност в Яворовата поезия".

5 Кръстьо Станчев Раковски (1873 — 1938) — българин, виден деец на комунистическото движение в Румъния и Съветския съюз. Роден в Котел, завършва медицина в Нанси, а докторска титла получава в Монпелие. През 1919 г. е в Украйна като председател на Съвета на народните комисари. От 1923 до 1925 г. е дипломатически представител на Съветския съюз в Лондон, а от 1925 до 1927 — в Париж.

6 Камил Фламарион (1842 — 1925) френски астроном, популяризатор на астрономически знания. Много превеждан у нас: „Една комета. Пътни бележки. Астрономически разказ" (1897); „Земя и небо. Популярна астрономия" (1947); „Астрономия за дами" (1904 — 1905). Същата книга има нов превод две години по-късно със заглавие „Астрономия за жени" (1906); „Незнайните сили в природата" и др.

7 Петър С. Коган (1872 — 1932) — руски и съветски литературен историк и критик. Автор е на „Очерци по история на западноевропейските литератури" (т. 1 — 3) и „Очерци по история на древните литератури". Първият том

от това изследване е посветен на старогръцката литература. Има преводи и на български.

8 Стефан С. Гидиков (1872 — 1944) — роден в Сливен, западен възпитаник, пише стихове под псевдонима Венко. Сътрудничи на списание „Демократически преглед", един от пионерите на кооперативното движение у нас. Автор на: „Разкази и очерци", Сливен, печ. Труд, 1900, 211 с. и драмата „Лена" (С., печ. С. М. Стайков, 1929) . Редактирал е сп . „Живот " (1897 — 1899) и др.

9 Става дума за малкото сборниче „В памят на Пенчо Славейков", С., печ. С. М. Стайков, 1912. На задната корица е поместена следната бележка: „Всички работи в тая книга са четени на утрото в памят на П. П. Славейков — на 3. VI.т.г. в София. Приходът от книгата е за фонда по пренасяне тялото и гробница на поета." В сборника участвуват К. Константинов — „За великия покойник", Д. Дебелянов, Д. Подвързачов, Л. Стоянов, Н. Янев, К. Кнауер и Хр. Ясенов. К. Константинов е представен и със стихотворението „Requiem".

10 Йоханес Ремке (1848 — 1930) — немски философ, субективен идеалист. Главното му съчинение е „Светът като възприятие и представа".

11 В кн. 12, 1981 г.,с.12 — 14, Е. Багряна е поместила цикъла „Страници от неписан дневник". Той съдържа три стихотворения: „Нищо не се е случило", „Няколко минути, няколко думи" и „Между есента и зимата". Очевидно тя има предвид епизода, предаден във второто стихотворение.

12 Разказът „Балкан" за първи път е публикуван в седмичното приложение на сп. „Съвременна мисъл" — кн. 27 от 3. IV. 1915, с. 422 — 428. Въпросната реплика в разказа е следната:„ — Яж, Балкан, яж, братко! — кани го той. — Още има, не бой се." Й. Йовков, Събрани съчинения в шест тома, С., БП, 1970, т. 1, с. 102.

13 Стихотворенията, които взема Йовков, са „Вечерна песен" и „Защо". Те са отпечатани в сп. „Съвременна мисъл", първото в кн. 33, с. 521, а второто — кн. 36 на с. 571. За да се получи една представа за характера на нейния поетически дебют, ще приведа текста на първата печатана творба:

Вечерна песен

Понесла тъмна скръб и вечна самота,
вървя по тихата алея, чужда на света.
Далечен спомен, скъп и чист,
зарасла рана пак отвори,

че всеки храст и цвят и лист —
за тебе сякаш ми говори...

Край мен природата младенчески цъфти...
И жар топи вледените копнежи и мечти...
И пак към тебе, непрежален,
гласът на пролетта зове...

И пак разцъфна яркоален
бленът на святи часове...

Гасне кротко запад в кървави лъчи...
Над спящите поля вечернята молитвено звучи..
И ако в тежкий ден сломен
и сам причезнеш за утеха, —
мисли за мен, и възроден
ще спомниш дните, що изтлеха...

Същите настроения откриваме и в другата творба — „Защо".

14 „В царството на самодивите" (1884) е поема, плод на сърдечните терзания на поета по една жена в Пловдив, с която е трябвало да се раздели. По-късно Вазов казва: „За да заглуша страданията си, аз потърсих лек в поезията и написах „В царството на самодивите", за да забравя в мира на фантазията, в далечните области на бляновете тежката действителност." Тъкмо тази творба младата учителка по литература драматизира и поставя на сцената със своите ученици.

15 Всъщност първата публикация на Жан Ш. е превод от френски на стихове от Питагор — „Златните стихове" — „Вестник на жената", бр. 47 от 4 март 1922 г. Следващата вече е оригинален опит да се защити семейната идилия такава, каквато се представя на автора на статията „Семейството" — „Вестник на жената", бр. 49 от 18 март 1922 г.

16 Става дума за „Elissaveta Bagrjana. The ten poems were translated into English by Kevin Ireland. Sofia Press, 1970." Изданието е луксозно и богато илюстрирано.

17 Вж. Йордан Стубел (Глория Гречеана) — „Българката като културен фактор" — „Вестник на жената", 14 януари 1922 г.

18 И по-точно фразата в отзива на Кон. Константинов е следната: „... Защото всяка песен на Елизабета Б. е страница из дневник. Дневник на жена, на чийто живот — уви! — Любовта и Смъртта са сплели ръце в огнен обръч, из който тя никога няма да излезе." — „Вестник на жената", 22 октомври 1922 г.

19 Въпросният спомен на Е. Багряна е публикуван в литературната притурка „Макове" на в. „Сливенско дело" — бр. 9 от 30 септ. 1980 г.

По въпроса за предсказанието на К.Константинов в неговата първа статия Е. Багряна пише следното: „Това е писано преди 58 години, в самото начало на моята изява в поезията, 5 години преди излизането на първата ми книга „Вечната и святата."

„Днес, препрочитайки подчертаните по-горе редове и след като съм преживяла вече сбъднати в живота ми тези думи, аз оставам потресена от неговото ясновидство."

20 В архива на поетесата са запазени някои от тези типови договори, които издателство „Хемус" е сключвало във връзка с издаването и преиздаването на някои книги: „Сърце човешко", детската стихосбирка „Чудната елха",

„Търкулната годинка“, „Книга с приказки“ и др. Привеждам текста на един такъв договор от 1942 г.:

ДОГОВОР

Днес, 10 май 1942 год., между Елисавета Багряна, живуща в София, ул. „Н. Рилски“, № 60, от една страна, и книгоиздателство „Хемус“ А. Д. София, от друга страна, се сключи настоящият издателски договор за следното:

1. Елисавета Багряна се задължава да предостави на книгоиздателство „Хемус“ изключителното право за отпечатването, публикуването и разпродажбата на двете свои стихотворни сбирки: „Звезда на моряка“ и „Сърце човешко“.

2. Ел. Багряна се задължава да предлага само на книгоиздателство „Хемус“ своите нови литературни трудове за деца и възрастни, а също и тези, които до сега са били издавани от друго книгоиздателство и подлежат на ново издание.

3. Ел. Багряна се задължава да се грижи сама за коригирането на споменатите две сбирки.

4. За настоящето им издание книгоиздателство „Хемус“ се задължава да заплати на Ел. Багряна по 20 000 (двадесет хиляди) лева хонорар за всяка сбирка.

5. Двете книги ще бъдат отпечатани в по 2600 екземпляра, от които авторката ще получи даром по 50 — петдесет екземпляра.

6. Формата, печата и хартията на тия две сбирки ще бъде като на първото издание на „Сърце човешко“.

7. Настоящият договор се състави в един оригинален екземпляр редовно обгербван и подписан, който остава в книгоиздателството, а един заверен препис се дава на авторката — Ел. Багряна.

8. Обгербването и дообгербването на настоящия договор ще става за сметка на двете страни по равно.

(Следват подписи на двете страни)

21 Константин Константинов. Анна Ахматова — „Вестник на жената“, бр. 30 от 5 февр. 1921, с. 1.

22 По-подробно този епизод е предаден от Ел. Багряна в един спомен за годините, преживени във Враца. Привеждаме с незначителни съкращения неговия текст по ръкопис, съхранен в архива на поетесата.

СПОМЕНИ

Какво ме свързва с Враца? Спомените от неколкократните ми срещи с този град, оцветени различно, светли и тъмни, в зависимост от времето и обстоятелствата, при които са изживени — в продължение на шестдесет години.

1914 г. — Първото ми идване във Враца. Претъпканият шумен, весел, пеещ студентски влак, който ни изсипа на врачанската гара за тържествата на Ботев — в града и на Вола. Младежкият ентусиазъм. Първото ми възхищение от

красивата околна природа, от Вратцата и чудния Врачански балкан. Първото ми виждане и нескрито разочарование от стария Ботев паметник в центъра на площада, образ, неотговарящ на моята възторжена, влюбена представа за поета и героя Ботев. Но това беше само лека сянка, която не затъмни светлия ми, радостен младежки спомен.

1915 — 1917 г. — Двете учебни години на моето учителстване във врачанската девическа и мъжка гимназия, тъй като всички учители мъже, подлежащи на мобилизиране, бяха изпратени на фронта, и ние, учителките от девическата гимназия, трябваше да вземем и техните часове. Военни години. Заминаваха на фронта нови и нови мобилизирани. Пристигаха влакове, пълни с ранени, осакатени, кървави носилки с полуживи хора. Ние отивахме на гарата да помагаме като санитарки при посрещането им — да подадем чаша вода, мляко или лекарство. Девическата гимназия взеха за болница. Продължихме да учим в съвсем неподходящи ниски, тъмни, нехигиенични стари постройки, бивши дюкяни. Зимите бяха студени, мрачни, непрозирно мъгливи. В класните стаи разнебитените тенекиени печки пушеха до задушаване. Загасявахме ги, проветрявахме, увивахме се в зимните палта и шалове и продължавахме уроците, зъзнещи. И все пак бях млада и понасях здрава и бодра всички тежести и несгоди на военните години, които, уви, в живота ми бяха много повече от две и много по-трудни и страшни от двете врачански години. А имах светли и радостни дни и часове. Учениците ме обичаха, слушаха и се стараеха да учат. Часовете ми по литература минаваха с интерес, живо и приятно. Настана чудна пролет, необикновено ранна и топла. След уроците излизахме из околността, беряхме кокичета и диви теменуги, от които ухаеха горичките и слънчевите полянки. Помня и една весела целодневна екскурзия с колегите и учениците от двете гимназии. Хубави, дружески бяха отношенията помежду ни. От моите ученици излязоха по-късно талантливи, известни личности, като славната боркиня и общественичка Цола Драгойчева, музикантите Димитър Ненов и Арсени Лечев, художниците Пенчо Георгиев и Иван Табаков. За голямо съжаление Димитър Ненов и Пенчо Георгиев починаха в разгара на таланта си, млади. Но за радост с останалите и днес се срещаме приятелски.

Получавах писма от близки, от приятели и познати на фронта. Зет ми Цвятко Петков, също учител от врачанската мъжка гимназия, бе на два пъти раняван и след продължителни лекувания от болница в болница остана инвалид с единия си крак (макар не в най-тежка форма). Но получавах и хубавите дълги писма от Йордан Йовков...

Дойдоха във Враца във военни униформи и мобилизираните писатели Г. П. Стаматов и Конст. Константинов — първият близък на семейството ни в София още от детските ми години, а вторият добър познат от студентските ми години. Тяхната приятелска дружба ми даваше утеха и опора в тежки часове.

През двете години във Враца написах и някои от ранните си стихове, но тогава нищо не печатах, защото войната беше парализирала културния живот, не излизаха литературно-художествени списания.

1923 г. — В края на септемврийските събития пристигнах във Враца, според както бяхме предварително уговорили, да се съберем със семейството на сестра ми и зет ми Цвятко Петков, още учител във Враца, за да заминем заедно с влака до Лом и оттам с параход по Дунава — в Германия. Зет ми беше получил едногодишна командировка, а аз отивах с тях за два-три месеца.

Но към разсъмване на деня, в който трябваше да заминем, Враца се разтърси зловещо от следващи един след друг силни гърмове — експлозиите във военните погреби. В града настана страшна суматоха. Хората наскачаха полусънени, изплашени, набързо намъкнали някаква дреха, и всеки грабнал каквото сварил, хукнаха по шосето и към балкана. Никой не знаеше какви са тези експлозии и какво става, но нали ехото от разгрома на въстанието, недалеч от Враца, беше живо, носеше се по въздуха, от ухо на ухо...

Гърмежите и избухванията се чуваха най-много откъм страната на Военния клуб и гарата. Оттам нахлуваха обезумели бягащи тълпи край нас, на противоположната страна на града, до мъжката гимназия. Хазаите, освен бабичката, бяха вече избягали. Зет ми реши, че и ние трябва да се махнем от къщата и с по една ръчна чанта с най-необходимото тръгнахме по шосето. Настигаха ни и отминаваха бързащи мъже, жени и деца, а ние все изоставахме назад. Детето на сестра ми, първият им син, нямаше още две годинки. То ту походваше по малко, ту трябваше да се носи, а зет ми куцаше с инвалидния си крак. По едно време, зарад детето, те се отбиха малко от пътя на една полянка, а на мен казаха да вървя с хората, после ще се намерим. След известно време аз се спрях да ги дочакам, но навалицата напираше все по-нагъсто и те не се виждаха по пътя. Върнах се да ги търся до полянката, дето спряха, но и там ги нямаше. Помислих, че уморени, може би са се върнали в града, но не, не бяха се връщали. Тогава реших да остана в къщата. Разбрах, че с ме се разминали по пътя, без да се видим в здрача и блъсканицата на тълпите. Нощта прекарахме двете с бабичката, сгушени в тъмнината на избата, защото все още от време на време се гърмеше.

На сутринта утихна и аз реших да отида до къщата на бившите ми хазаи, на станционната улица, дето живях, когато бях учителка във Враца. Минавайки, видях изпочупените прозорци и изхвръкнали врати на девическата гимназия. Отпред, на площадчето, лежаха трупове. Някой ми разказа, че в избата на гимназията имало затворени арестувани хора. Когато от детонацията вратите се разтворили, затворниците се разбягали, а постовете стреляли и убили някои от тях.

Къщата на хазаите ми беше също пострадала, с попадали мазилки и избити врати и прозорци, но семейството беше избягало незасегнато. Сега токущо се бяха върнали да приберат и занесат някъде на съхранение по-ценните си вещи. Аз исках да им помогна и не знам как и защо, но опомних се, помъкнала през града голямото стенно огледало от гостната им стая, в която бях живяла. Огледалото и аз бяхме обсипани от черен прах и хоросан, а хората, които ни срещаха, ни гледаха учудени...

На другата сутрин дойде зет ми. Те стигнали полека-лека до Мездра. Търсили ме навсякъде, напразно. Надя и детето чакат, настанени при познати. Да

вземем бърже приготвения за Германия багаж, вече позволяват да се отиде до гарата. Разчистени са неизбухналите снаряди по площада пред нея. Ще се пусне първият невоенен влак за Лом. Ще заминем с него.

Така и направихме. На гарата в Мездра Надя с детето чакаше. Събрахме се радостни в купето и си отдъхнахме от преживяното дотук. Но не беше за дълго. На гарата на Медковец видяхме ужасени обесения революционер поп Андрей... А във водите на „тихия бял Дунав" край ломското пристанище плуваха трупове.

Истински си отдъхнахме и се отпуснахме с амо като п отегли п араходът.

1925 и 1926. — През тези две години два пъти подред идвахме във Враца на две групи — Михаил Г. Димитров, Боян Пенев, Георги Цанев, Анна Каменова, Петко Стайнов, аз и не си спомням кой още. И двата пъти се изкачвахме на балкана, но колко различно беше сегашното от някогашното ми студентско безгрижно, шумно и весело идване във Враца. Сега всички бяхме зрели хора — професори и писатели, макар че Анна Каменова и аз не бяхме издали още първите си книги („Вечната и святата" излезе в края на декември 1927, а „Харитиният грях" през 1930). Идвахме, специално професорите, със сериозни научни и литературни задачи — проучвания по установяване лобното място на Христо Ботев.

Първия път (1925) — БОЯН ПЕНЕВ, МИХ. Г. ДИМИТРОВ, Георги Цанев и аз вървяхме пешком, с раници, като истински туристи. През целия ден, с временни прекъсвания, валя дъжд. Когато плисваше силно, подслонявахме се ту в някоя селска къщица, дето се поизсушавахме, ту в овчарска колиба, а по едно време стояхме доста дълго в една неголяма пещера, дето имаше следи, че са се подслонявали и овце. В селото и по пътя разпитвахме разни местни хора и в планината около кошарите — стари овчари, но всички разказваха историческите събития различно. Професорите си записваха по нещо в бележниците.

Към обяд изгря слънце. Починахме си и обядвахме при изворчето в подножието, мисля, на Околчица. Към нас се присъединиха един старец-овчар и две кучета. После се изкачихме на ърха, обходихме го и огледахме от всички страни, заставахме стратегически зад някои по-големи камъни, изобщо изследвахме според съществуващите дотогава писани указания и по чутите в момента разкази.

Вечерта се върнахме мокри от дъжда и уморени в града. Аз преспах пак у сестра си. Те бяха още във Враца, но зет ми, Цвятко Петков, сега беше окръжен училищен инспектор.

На другата година (1926), доколкото си спомням, в групата бяхме Боян Пенев, Георги Цанев, Анна Каменова, Петко Стайнов, аз и двама души, придружаващи ни от Враца. Този път бяхме на коне. Услужиха ни с тях любезно военните от врачанския гарнизон и групата ни водеше един от тях, с когото този път по-обстойно, с топографически карти и бинокли се правиха изследвания на Вола и на Околчица. По въпроса за лобното място на Ботев все се водеха спорове, по него след отиванията ни във Враца писа Боян Пенев, а по-късно в книгата си за Ботев и Мих. Димитров.

Аз написах стихотворението си за Ботев по случай 50-годишнината от гибелта му.

23 Стихотворението „На Хелиос“ е публикувано в първата стихосбирка на поетесата. В „Кратки сведения за някои от песните на Багряна“ (сп. „Лит. мисъл“, г. XIV, 1970, кн. 6) Цвятко Петков привежда следното свидетелство на Багряна: „Тази песен е писана по един съвсем конкретен повод. За пръв път напусках България и се освобождавах от онова положение, в което бях в Шапкареви. Тогава преживях едно от най-светлите си настроения, аз бях сред нов, безкраен свят, и то свободна! „Хелиос“ се казваше самият параход, с който пътувах по Дунава.“ (с. 137)

24 Става дума за цикъла „Сеизмограф на сърцето“ от третата стихосбирка на Е. Багряна — „Сърце човешко“ (1936). Второто стихотворение „Вечер, град...“ завършва така:

На тъмното небе
с светли букви
Филмова реклама:
Ад! Ад! Ад!

25 *Гео Милев.* За сп.„ „Ек“ и литературните награди. — сп. „Пламък“, г. I, 1924, кн. 3, с. 104 — 105. За стихотворението „Кукувица“ Гео Милев пише: „Д-р К. Гълъбов — възхитен — прочел три пъти тази „Кукувица“, която снася все в чужди гнезда — подобно всичките днешни „млади“ епигонски поети.„ По-подробно този литературен конфликт е осветлен в книгата на Блага Димитрова и Йордан Василев „Дни черни и бели“, С. НИ, 1975, с. 15 и следв.

26 Първата си творба за деца Е. Багряна помества в сп. „Детска радост“ — „ Късметът ти да работи“ , г. X, 1924/5, кн. 2, с. 4. След това вече се зареждат стихотворения като „Юнак Любчо“ — кн. 3, с. 4, „Мъничка остана“ — кн. 4, с. 1, „Великденски помагачи“ — кн. 8, с. 9 и др.

27 Симеон Андреев (1887 — 1942), роден в Габрово, учи в Априловската гимназия и Търново, доброволец във войните. Пише стихове, разкази, приказки за деца. Най-значителното му произведение е незавършеният роман „Еснафи“, от който излиза само т. I — „Изгрев“ (1940). Активно превежда — М. Рид, С. Томпсън, Достоевски, Толстой и др.

28 Писмото има следното съдържание:

1 март 1925 — неделя

Едва вчера получих писмото ти, писано преди седмица. И се радвам, и ми е мъчно. Искам да те видя — невъзможно ли е? Защо не си сама — съвсем сама в света, — да нямаш никого освен мен. А сега не зная дори де живееш.

Никой не ми каза, че си тежко болна. Много късно узнах. Но през цялото време, когато си била най-зле, аз имах лоши предчувствия и прекарах няколко мъчителни дни. С никого не се срещнах, заключих се в стаята си, никому не отворих. Имах неспокойни сънища. И тъй се случи, че никого от нашите общи познати не можах да срещна. Веднъж привечер — нашият час — седях на леглото и в един миг, съвсем неочаквано, почувствувах отдясно някаква светлина — съвсем ясна, ж и в а светлина. Бях уверен, че ти си тая светлина.

Но не разбирах какво значи това. И не смеех да се извърна, за да не изчезне. Постепенно и в самия мен нещо се проясни — мъката мина и остана само една тиха увереност, че и опасността е минала. На другия ден узнах — за пръв път — подробности. Казаха ми, че си била по-добре.

Тогава, когато си ме видяла с крайчеца на лявото си око, аз бях при тебе.

Какво не бих дал да можех да те видя. Ще бъда най-щастливият човек, когато един ден отново дойдеш при мен. Сега водя още по-самотен живот. Нямам желание да се видя дори с тия, които считах близки. А когато случайно ги срещна, мъчително ми е да разговарям с тях: чувствувам, че всички наоколо са ми чужди. Ти — Лиза — не приличаш на никого от тях — ти си съвсем друга. Наистина ли си съвсем друга? Тъй ясно те виждам в усмивката ти, в мълчанието ти. Когато влизаш в стаята ми, ти спираш и ме гледаш усмихната — и при всяка среща все един и същи въпрос чета в погледа ти. Прочетох го и в писмото ти. Мило, скъпо дете — когато мислиш за мен — само за мен и за нищо друго — ти знаеш, че те обичам. Досегашните ми срещи с близки имаха смисъл повече за тях, отколкото за мен. А тая среща — нашата — има смисъл и за мен. Понякога ми се струва, че ти ще спасиш вярата ми. Другите поставяха прегради между мен и себе си: своята амбиция, предубежденията си, недоверието си, страхът си. Безсмислено измъчваха и мен, и себе си. Твоето отношение към мен е съвсем друго. Обичам твоето спокойствие. Въпреки всичко — ти никога не губиш равновесие. Дори и сега не те напуска това спокойствие. Не познавам миналото ти — но струва ми се, винаги си била такава — спокойна и в лекомислията си даже. Всички прегради помежду ни са само външни. Ако не бяха тия твои прегради, щяхме да бъдем най-щастливите в света. Аз вярвам дълбоко и непоколебимо в това. Усмихни се на моята вяра — тъй както ти се усмихващ — не скептично, а радостно.

Да наречем ли нещастие това, което стана? Не чувствуваш ли, че то ни сближи още повече? Казаха ми, че болестта те накарала да разбереш до каква степен са били абсурдни нашите общи проекти; дошла си до убеждение, че е невъзможно да се освободиш от известни, създадени вече отношения и условия — че истината е в ония два ненадейни стиха, с които завърши едно от последните си стихотворения. Може и тъй да е. Но не е тук последната истина. Има нещо, което се създава и расте независимо от тази твоя действителност — независимо дори от нас самите — стои над нас като предопределение, като съдба. Нима не ще се сбъдне нищо от онова, което очаквахме? И не ще видим Bretagne и брегове на Атлантическия океан?

Все ми се струва, че ще бъдем това лято някъде заедно.

Защо не почукаш на вратата. Три пъти, тъй както бяхме се условили...Знаеш ли, че много се зарадвах, когато дойде сестра ти. Значи не мислиш нищо лошо за мен — никакво огорчение не е отровило хубавото ти чувство. Ако беше друга, би създала трагедия в пет действия. А ти само се усмихваш... Нали ти казах: не приличаш на другите. Лиза, кой те е създал такава? Никой досега не те е виждал — пръв аз те виждам. Затова мога да те нарека моя — и единствена. Това, което си давала на другите, ще остане при тях — то не е било за мен, — ще остане при тях, за да се освободиш от него, защото не е

било и твое. За мен са само ония съкровища, които са невидими, несъществуващи за другите. Аз те открих, тъй както някой открива някоя звезда, някоя нова земя. Затова искам само аз да се грижа за теб — и все не мога да разбера, че живееш някъде другаде, че други се грижат за теб, други те навестяват. Но те виждат д р у г а т а Лиза — не м о я т а. Затова и не ревнувам: това, което е мое, никой не може да ми го отнеме.

Кога ще дойдеш пак? В стаята ми сега грее слънце. Витоша цяла е пред мен. И заран е тъй тихо, както и вечер. В тоя час ти не си бивала тук. Бих те накарал да легнеш, бих седнал при теб — ще приказваме, ще мълчим заедно. Ще ти разкажа най-хубавите си сънища, за да те приспя — и когато заспиш, ще омагьосам душата ти, за да остане винаги при мен...

Лиза, ще ми повярваш ли, че в целия свят нямам друг близък освен теб. Единствената ми хубава и радостна мисъл е мисълта за теб. Мъчно ми е само, че не мога да те виждам. Нали ще ми пишеш пак?

Целувам те много —

29 *Б. Пенев.* Сръбският шовинизъм. С. 1916 (Изд. на френски език)

30 *Малчо Николов* (1883 — 1965), литературен критик и историк, автор на учебници. Роден в с. Зараево, Търговищки окръг, завършва гимназия в Разград. Основното му съчинение е „История на българската литература от Петка Славейков до наши дни" в три издания. Последното излиза през 1947 г. Има заслуги за популяризиране на руската литература у нас.

31 Писмото, за което споменава Е. Багряна, е от ноември 1925 г. и има следното съдържание:

Мила Лиза, нямам никаква охота да пиша писма. Какво бих могъл да ти кажа дори в най-дългото, най-подробното писмо? Само това, че те обичам много, че не съм те забравил и не ще те забравя, че и сега те обичам все тъй силно, както и преди. Но бих ли могъл с обичта си да намаля мъката ти? Искам да те видя, да бъда с тебе насаме — не за да ти кажа нещо особено, а така — да те почувствувам отблизо. Това желание страшно ме измъчва. Толкова много искам да те видя, че започвам да вярвам в чудеса, очаквам нещо невероятно, невъзможно. Ако в нас самите, в душите ни няма прегради помежду ни, какво значение могат да имат външните прегради. Обичта ни ще ги победи — ще ги победи и времето. Мъчително ми е да живея в таз действителност. Не се срещам с приятелите си не защото предварително съм взел някакво решение, а защото не мога да ги понасям. Обикновено стоя в къщи затворен, работя — мъката ми не ми позволява да се съсредоточа. Често чукат на вратата ми — ала никому не отварям — не ми се приказва с никого.

Искам да ти кажа — с М. избягвай да разговаряш за мен и за нашите отношения. М. носи със себе си някаква отрова — възможно е разговорът с нея да те измъчва — а аз не искам да се измъчваш, когато мислиш за мен. Искам само едно: да ме обичаш — и таз твоя обич — както и моята — да ти носи само радост — не да убива, а да закрепя вярата и волята ти.

Не се отчайвай — не губи равновесие — бъди силна. Предпочитай да страдаш — а не да се унижаваш. Знай, че навред, във всичките ти пътища съм с теб — нито за миг не те оставям сама в мисълта си — вярвай: ще мине вре-

ме, ще бъдем отново заедно,ще забравим всички сегашни тревоги и неприятности.

Все мисля как и где бихме могли да се срещнем сега. Имам впечатление, че всички ни следят — даже и нашите добри приятели. Едни от тях се изразили за нас: „Искат да ни заблуждават.“ Приятелите по никой начин не искат да бъдат заблудени — не искат даже за миг да си затворят очите. Ще умрат от любопитство, но няма да се успокоят, докато не разберат какво става помежду ни. И това ще мине. Ще остане само хубавото.

Моето измъчено дете — целувам те много, много. Не ме забравяй и не се отчайвай —

ноември 1925. твоя Боян

32 Стихотворението „Стихии“ е включено в цикъла „Гергьовден“ от първата стихосбирка на Е. Багряна „Вечната и святата“. Повече сведения за творческата предистория на творбата вж. в главата „Биография на творчеството“.

33 За съжаление тази сказка не е запазена. Е. Багряна си спомня само, че текстът е бил написан на ръка.

34 Вж. *Б. Пенев*. Де и как е загинал Ботев. — Сп. „Златорог“ , г. VII, 1926, кн. 5 — 6, с. 267 — 285.

35 Михаил Димитров има няколко книги за Ботев, но след 1926 г., когато е втората експедиция, той публикува следните книги, свързани с личността и делото на поета-революционер: „Личността на Ботева. Критически преглед.“ 1938 (2 изд. 1945); „За литературното наследство на Христо Ботев.“ 1941; „Христо Ботев. Биография“, 1948.

36 Вж. Библия, С. Изд. Св. Синод, 1925, с. 240. Въпросният текст се намира в евангелието на Лука, глава първа. Текстът, който Б. Пенев е чел, е следният:

... тогава му се яви ангел господен, изправен отдясно на кадилния жертвеник.

И Захария, като го видя, смути се и страх го обзе.

Ангелът му рече: не бой се, Захарие, понеже твоята молитва била чута и жена ти Елисавета ще ти роди син, и ще го наречеш с име Йоан;

и ще имаш радост и веселие, и м нозина ще се зарадват за раждането му; (58)

37 Подробности около отпечатването на стихосбирката намираме в: Е. Багряна. „Вечната и святата“. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1980. Поетесата разказва следното:

„Вечната и святата“, моята първа книга, излезе от печат на 18. XII. 1927 г., без издател, редактор, художник-редактор, технич. редактор и коректори. Това изглежда невероятно на днешните млади поети, които имат издателство „Народна младеж“ и специална поредица „Смяна“ за първите им книжки, и получават хонорари...

Преди повече от половин век историята на моята първа книга беше друга. Пишех и печатах стихове в списания и вестници вече 12 години, но все още не мислех за издаване на книга. Познати мои професори, писатели, критици, като Мих. Арнаудов, Боян Пенев, Владимир Василев и др., ми казваха, че е време вече да се изявя с книга. Аз все отлагах. В началото на 1927 г. Боян Пенев някак настойчиво ме посъветва да събера печатаните и непечатани още стихове, които той беше чел, и до края на годината стихосбирката ми да излезе. За нещастие същата година, към края на юни, неочаквано Боян Пенев почина. Ударът беше голям за бълг. литература и лично за мен. Първите месеци бях потресена и болна. Към есента, като се поопомних, написах „Реквием" за него и почувствувах вътрешна необходимост да изпълня съвета му като негов свещен завет. Залових се с подготовката на книгата. Работих напрегнато, денонощно. Събирах, преписвах (на ръка — нямахме тогава машинки), комплектувах вече набелязаните цикли, допълвах, по-често отхвърлях и оформих цялостно, колкото можех взискателно, строго книгата.

Но издател нямах. Те (издателите) не ме познаваха, а аз не исках да ходя да предлагам произведението си. Предпочетох да подпиша две полици: за купуване на хартия от склада „Анев-Радивоев" и за отпечатване в печатницата „Книпеграф". Поръчители ми станаха Владимир Василев и Сирак-Скитник.

Печатането почна веднага. Аз отивах в печатницата сутрин в 8 ч., правех коректурите на малка масичка в един ъгъл, бивах при машината с работниците. Наблюдавах печатането и молех за всевъзможни поправки. Работниците виждаха как сама се грижа за всичко и бяха много мили и услужливи към мене. Излизах от печатницата в 6 часа вечерта. Работата вървеше бързо. Книгата бе съвсем скромно оформена: чисто бяла, с тънка зелена рамка на корицата и със златни букви заглавието „В ечната и св ятата". Всичко с амо набор.

Сред месец книгата беше готова и стоварена пред вратата на малката ми стая. Хазайката се ужаси, като видя купа книги. И аз самата се слисах и не знаех какво да правя. За щастие веднага почнаха да идват искания от книжарниците в София и от цялата страна. Няма никога да забравя, че от едно село (сега град Исперих) ми поискаха 50 екземпляра. Аз опаковах и носех пакети на пощата.

Беше пред коледните и новогодишните празници и навярно затова книгата толкова скоро се разнесе.

Тогава не бях и помисляла, че „Вечната и святата" ще бъде многократно преиздавана у нас и превеждана в чужбина. А сега съм щастлива, че доживях, след 52 години, да я видя отново — в поредицата на издателство „Хр. Г. Данов" в Пловдив — същата, непроменена, но в нова премяна.

Елисавета Багряна

38 Вж. цитираното издание: „Библиографска справка", с. 103 — 106. Справката е изготвена от Мария Гарева.

39 *Андре Бретон* (1896 — 1966) — френски писател, един от основоположниците на сюрреализма. В годините на Първата световна война се сближава с Г. Аполинер, Арагон и Ф. Супо. Основават списание „Литература" през 1919 г. Андре Бретон е автор на двата манифеста на сюрреалистите (1924 и 1930).

В своите книги „Аркан 17“ и „Лампа в часовника“ (1948), критикувайки буржоазното общество, защитава идеята, че човек е свободен само в интуитивните си прояви — в съня, в бълнуването и т. н.

40 Цикълът „Песни за Венеция“ е публикуван за първи път в сп.„Златорог“, г. XI, 1930, кн. 1, с. 16 — 20. В „Звезда на моряка“ заглавието му е променено — „Венеция“.

41 Става дума за статията „Романтична любов между българ. поетеса Багрянова и югославския поет Драйнац“ — в. Заря, г. VIII, бр. 2662 от 27 юли 1930 г., с. 2. Още в самото начало на статията се отбелязва, че българският вестник всъщност предлага една препечатка от притурката „Мало време“ на белградския в. „Време“. Гонейки сензациите, буржоазните вестници не са пощадили двамата поети. Но ако има все пак нещо сензационно в публикацията — това едва ли са подробностите в отношенията между Багряна и Драйнац, те са в рамките на допустимото и благоприличното, а главно фактът, че тази творческа връзка се тълкува едва ли не като фактор за подобряване политическите отношения между двете държави, влошени след войните.

В статията се прави последователно характеристика на двамата, като се започва с Раде Драйнац, което е, разбира се, върховен израз на кавалерство и такт. В началото са казани няколко думи за модерните поети: „Само модерните поети познават великото усещане и любовната екзалтация. Една невероятно романтична и екзалтирана любов държи през последните дни във възбуждение книжовните кръгове в Югославия и България. Всички ония млади и стари книжовници, които така миролюбиво и радостно чакат часа на едно духовно сближение между интелектуалците на нашите две страни.“

След това анонимният автор се пита: кой би могъл да повярва, че един югославски поет ще направи такава авантюра. И тука вече е дадена характеристиката на този млад поет. „Раде Драйнац е бохем, но талантлив поет, най-смелият книжовник в Белград. В неговите стихотворни сбирки може да се усети славна свобода на мисли, емоции, речи, захлас по всичко възвишено, полет към страстност и презиране на материалното, издигане до една висота, гдето трепти тайнственото усещане на модерния славянин и духът на един космополит.“ Българската поетеса е представена с малко префасонирана фамилия — навсякъде тя се именува Лиза Багрянова. И така, ако се вярва на статията, Лиза Багрянова пленява Драйнац с няколко писма и речи, произнесени от нея в Белград. Любовта у него възпламва и той, като оставя всичко, идва в София да свърже „с любовен подвиг“ книжовниците „от тази и онази страна на Тимок“.

След всичко това вече идва ред за характеристика и на другия участник в този „любовен подвиг“ — Лиза Багрянова. Тя, от своя страна, е скъсала с всичките си по-раншни връзки. Изведнъж видяла в Драйнац целия свой живот и цялото свое поетическо откровение. От този ден нататък нейните стихове се изпълнили с необикновена страстност и чудно въодушевление. Нещо повече — тези стихове били възприети като истинско книжовно събитие. В последната част на статията, отделена с подзаглавие „Опиянени стихове от Варна“, се предават събитията около заболяването на Драйнац, пренасянето му в

София, сполучливата операция и т. н. Съобщава се също, че двамата готвели една съвместна книга, в която „Лиза Багрянова пее своята любов като жена, а Драйнац дава на нейните песни мъжки поетически рефрен. Никога в София не се е очаквала книга с такъв голям интерес".

Дали наистина София е очаквала с толкова голям интерес въпросната книга е трудно да се каже, но със сигурност можем да твърдим днес, че излизането на тази статия поставя точка на много неща — на творчески замисли, на взаимни преводи, на духовно общуване и в известен смисъл — на едно приятелство.

42 Вж. *Хр. Д. Бръзицов.* Един час при Е. Багряна — в. Литературен глас, г. II, бр. 61 от 9 февр. 1930.

43 *Е. Багряна.* На крилете на „Сидна". По въздушния път С офия — Париж. — сп. Съвременник, г. II, 1931, кн. 3, с. 2.

44 Вж. *Е. Багряна* Черноморски песни. — сп. Морски сговор, г. V, 1928, кн. 5. В този цикъл са включени следните стихотворения: „Морето", „Моряшка песен", „Песен" и „Рибарска песен". С него поетесата печели конкурса на списанието за стихове с морска тематика. В журито са включени Н. Филипов и Ив. Кирилов. Наградени са още Ракитин, И. Н. Булев и др.

45 Фашисткият литературен критик Й. Бадев наистина пише статия с подобно съдържание, но тя е по повод на „Сърце човешко". Тази статия — „Стих без ритъм — песен без музика в „Сърце човешко" на Багряна" е поместена във в. Зора — г. XVIII, бр. 5, 104 от 5 юли 1936, с. 8. Тезата на автора е, че поетесата не бива да се отказва от класическия стих, ритмика и рима. Защото последиците са — вместо стихове се получава само „материал за статия". Такова е напр. „Сеизмограф на сърцето". Също така Бадев не приема и приблизителните рими, с които Багряна си служи. Според него пълната рима в българската поезия още не е изчерпала своите възможности, поради което не е необходимо да се прибягва към „глухите рими", както се изразява той. Несъстоятелността на подобна оценка е била очевидна още за съвременниците, а толкова повече днес.

46 Вж. *Владимир Василев* „Звезда на моряка". Стихотворения от Е. Багряна. Рецензия. — Златорог, г.XII., 1931, кн. 10, с. 486 — 490.

47 Рувим Х. Маркъм, американски мисионер, издател и редактор, работил дълго в България. Кореспондент на американския вестник „Крисчънс сайанс Монитор". Един о т р едакторите на в. „Изток", започнал да излиза през 1925 г.

48 Вж. К. Константинов. Отворено писмо до г-жи Дора Габе и Е. Багряна. — в. Литературен глас, г. IV, бр. 160 от 19 юни 1932, с. 4.

49 Дора Габе. Детска душа и детска литература. — сп. Изкуство и критика, г. I, 1938, кн. 7, с. 367.

50 Ернст Толер (1893 — 1939) — немски писател, един от вождовете на немския експресионизъм. През 1919 г. става член на правителството на Баварската социалистическа република. Най-известни негови творби са драмата „Маса-човек" (1921), поставена у нас от Г. Милев, „Пасторът Хал" (1939) и др.

51 Анкетата е публикувана в ЛИК, г. I, 1935, бр. 29, с. 2. Редакцията я организира във връзка с „Денят на книгата". Освен Е. Багряна, анкетирани са и други писатели.

52 Йосиф М. Фаденхехт (1873 — 1953) — български юрист, завършил Лайпцигския университет през 1897 г. Основните му приноси са в областта на гражданското право. През 1919 г. е министър на правосъдието.

53 Пред проф. Сп. Казанджиев писателят споделя: „Напоследък твърде много се злоупотребя с тая дума. Аз имам сбирка „Женско сърце", Ат. Душков има също „Сърце" и др., и др. Опустошение на сърцето." И се смее. „Едно време беше така с думата „душа". Види се, че ги губим едно след друго, та се мъчим да ги задържим в книгите". — *Сп. Казанджиев.* Срещи и разговори с Й. Йовков, С., НИ, 1960, с. 83.

54 Е. Багряна. С бележник във въздуха — *сп. Златорог, г. XVII, 1936, с. 303 — 309. В този пътепис авторката разказва за видяното и преживяното по време на пътуването до Берлин. В германската столица предстои откриването на последната предвоенна олимпиада. За съжаление Е. Багряна не е оставила описание на самите игри и на българското участие в тях.*

55 *Е. Багряна* Нейният образ. — сп. Българска реч, г. XI, 1936/7, кн. 7, с. 218 — 219. Статията е писана по повод смъртта на Мара Белчева. Авторката дава израз на своето уважение към вярната другарка на Пенчо Славейков. „Виждахме я — пише тя — рядко, но все пак само мисълта, че тя живее между нас, тук, на земята, тя — толкова нематериалистична, в този толкова материалистичен век, тя, въплъщение на женствеността, на любовта, и верността — в този век на желязото и бетона, на спекулациите и алчността, когато думите любов и вярност са изхвърлени от употреба като анахронични — мисълта, че тя живее, ни сгряваше някак, даваше ни някаква духовна опора, вдъхваше ни загубената вяра, възкресяваше и осветяваше тези осмени и компрометирани понятия — човешки добродетели, които никой днешен писател не смее да напише, за да не изглежда старомоден..."

56 *Филипо Томазо Маринети (1876* — 1944) — италиански писател, основоположник и теоретик на футуризма. Автор е на двата манифеста на италианските футуристи от 1909 и 1919 г. Той е един от най-отявлените сподвижници на Мусолини, възславя фашизма и милитаризма. Идвал е в България.

57 Тристан Цара (1896 — 1963) — френски поет от румънски произход. В Цюрих издава сп. „Дада". От 1919 г. живее в Париж. Един от основоположниците и теоретиците на дадаизма.

58 Витезслав Незвал (1900 — 1958)— чешки поет, член на Комунистическата партия. Творческия си път започва като сюрреалист, но по-късно еволюира към реализма. Автор е на автобиографична трилогия, драми, стихове и др.

59 Вж. *Д. Б. Митов.* Народен театър: „Госпожата" — в. Литературен глас, г. XI, бр. 404 от 12 окт. 1938, с. 7.

60 Вж.: Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война. (Документи и материали), С., БАН, 1978. Изложението е подписано от следните български писатели: Т. Г. Влай-

ков, Елин Пелин, С. Чилингиров, К. Константинов, Н. Филипов, Хр. Цанков-Дерижан, Л. Стоянов, Гр. Чешмеджиев, Минко Генов, Ел. Багряна, Мл. Исаев, Тр. Кунев, П. Горянски, Н. Лилиев, М. Минев, Вл. Русалиев, Ил. Волен, Д. Б. Митов, Н. Джеров, Н. П. Икономов, Анна Каменова.

61 Вж. *Крум Радонов*. За книгата „Срещи и разговори с Н. Вапцаров" — в. Народна армия, бр. 4136 от 14 януари 1962, с. 2. Авторът не е присъствувал на съдебния процес, сведенията, които има, са отвора ръка, получени в разговор с баба Елена при една нелегална среща, вече след разстрела на Вапцаров. За Е. Багряна е написано следното: „С дълбоко възмущение тя ми разказа как Е. Багряна е свидетелствувала. Вапцаров е поддържал пред съда, че той се е борил срещу окупаторите като комунист и патриот и че е поет. Тя като специалист е трябвало да свидетелствува има ли поетичен талант и патриотични елементи в поезията на Вапцаров. Но за да не се очертаели бръчките, които грозели лицето ѝ, тя, без да отваря уста, само с кимване е отговорила — не. По същия начин е отговорила, когато Вапцаров ѝ задава пряк въпрос — има ли в неговата поезия любов към родината." Не само от юридическа, но и от една елементарна логическа гледна точка обвинението е неоснователно, невярно. И в своята статия-отговор Г. Караславов категорично и с неопровержими факти го отхвърли: „Др. Багряна отиде да свидетелствува в защита на Вапцаров по своя воля, ръководена само от съзнанието за граждански дълг и човешки морал. Тя не познаваше лично Вапцаров. В навечерието на процеса, поканена да свидетелствува, тя се запозна внимателно със стихосбирката на подсъдимия — др. Борис Ангелушев ѝ предаде личния си екземпляр, подарен му със съответен надпис от Вапцаров. Истината е, че др. Багряна свидетелствува ясно и гласно в полза на Вапцаров. Тъкмо за това Вапцаров и сам ѝ задава въпрос, на който тя също така гласно и ясно отговаря в негова полза. Инак Вапцаров щеше веднага да се откаже от нея като свидетел, както се отказа още от първото отрицателно за него твърдение на близкия на Вапцаровото семейство художник Щъркелов. Ако др. Багряна беше свидетелствувала против Вапцаров, защо защитникът на др. Мл. Исаев щеше да иска тя да свидетелствува и за неговия довереник? Тя свидетелствува положително и за др. Исаев. Ако др. Радонов беше проучил добросъвестно „въпросите откъм фактическата им страна", той щеше да научи и един прост процедурен факт, а именно, че само с кимания съдът свидетелстване не приема.

Др. Радонов не познава делото, не е проучил фактите, не е поискал обяснения от другарката Багряна. Впрочем него фактите и не са го интересували — той е търсил само *някакъв* повод, за да се нахвърля с най-непристойни квалификации върху уважаваната в целия свят българска поетеса. Такава ли трябва да бъде наградата за доблестното държане на безпартийната поетеса през ония страшни времена?" — *Г. Караславов*. По някои въпроси „откъм фактическата им страна" — в. Народна армия, бр. 4190 от 18 март 1962 г., с. 4. Към статията на Г. Караславов редакцията на вестника е прибавила едно допълнително пояснение: „От редакцията". В него се казва следното:

„По повод статията за книгата „Срещи и разговори с Никола Вапцаров" от генерал-майор Крум Радонов в редакцията се получиха и писма от другар-

ките Елисавета Багряна и Бойка Вапцарова, в които те решително възразяват по достоверността на изнесените от др. Радонов факти.

След направеното проучване на някои от фактите се оказа:

1. Другарката Елисавета Багряна се е явила пред съда като свидетелка, посочена от Никола Вапцаров, и въпреки направеното ѝ внушение от страна на полицията, на всички въпроси, зададени от съдиите, тя отговаря в полза на подсъдимия Вапцаров. Насърчен от държането и отговорите ѝ, защитникът на другия подсъдим поет — др. Младен Исаев, я приканва да свидетелствува в полза на Исаев, което тя е направила. Такова е било поведението на голямата българска поетеса в условията на оня фашистки военен процес."

62 *Е. Багряна.* В Шефилд. — сп. Жената днес, г. V, 1950, кн. 19, с. 10. За по-голяма пълнота на представата ни за конгреса в Шефилд привеждаме част от публикацията на Е. Багряна:

В ШЕФИЛД

На 10 ноември т. г. неколцината български делегати за Втория световен конгрес на мира, определен да се състои в Шефилд — тези, които получиха английска виза, заминахме със самолет от Прага за Лондон. Полетяхме при хубаво ясно небе, но колкото повече напредвахме към северозапад, толкова повече облаци се появяваха и над Ламанш като че наистина беше спусната сива „завеса". С голяма мъка чехските пилоти пробиха черните облаци над лондонското летище и самолетът кацна на мократа площадка. Върнахме часовниците си два часа назад и сред проливен дъжд в настъпващия здрач направихме първите крачки по мъчнодостъпния остров.

На летището всеки от нас мина поединично през няколко входа, прегради, салони, бюра и след доста подробни, учтиво-сухи разпити, придружени от любопитни и малко иронични погледи, най-после излязохме на площада от другата страна на зданието. Там вече отдавна ни чакаха посрещачи. Бяха дошли работници, журналисти, студенти, представители на английския комитет на мира. Посрещнаха ни радушно, стискаха ни другарски ръцете, приветствуваха ни, но по лицата им се четеше някаква загриженост и безпокойствие, като че се бояха от някакви непредвидени трудности.

Още тук — от самолета до автобуса — ние видяхме двете лица на Англия — от една страна, ние бяхме обградени от сърдечността и топлотата на привържениците на мира, а, от друга — от подозрителността, недоверието, ироничността и недоброжелателността на органите на властта.

Голям контакт с борците за мир и трудещите се имахме на големия митинг в Лондон. Той се състоя в огромната зала „Емпресхол", която побира десет хиляди души. Залата беше претъпкана. Този митинг беше организиран на 12 ноември от Британо-съветското дружество по случай празника на Октомврийската социалистическа революция. Присъствуваха всички пристигнали чужди делегации начело със съветските делегати Пудовкин и Полевой. Митингът се откри с хор и оркестър, дирижиран от познатия у нас английски ди-

ригент Алан Буш. Говориха Пудовкин, лейбъристкият депутат Дейвис — единственият, който се е опълчил против изпращането на английски войски в Корея, Мюрел Колп, която е водила делегация от британски жени в СССР. Тя с възторг говори за Съветите, за съветските жени, за неимоверния материален и културен напредък на страната на социализма. Говори и Хари Полит, генералният секретар на английската КП, който разказа за грандиозното съветско строителство и заключи, че народ, който строи в такъв мащаб и с такъв ентусиазъм, не може да не желае мира. Ораторите и чуждите делегации бяха продължително и сърдечно аплодирани. И тук при нас идваха мъже, жени, младежи и ни разпитваха за България и за нашето строителство и движение за мир. След митинга чуждестранните делегации се отправихме с автобуси за Шефилд, или по-право за Бъкстон — малък курортен град, 30 км пред Шефилд. Пристигнахме в два часа след полунощ, извънредно уморени и полузаспали, но бяхме подложени отново на дългата процедура с формалностите. На другия ден — 13 ноември, когато трябваше да се открие Вторият световен конгрес на мира, ние отидохме в Шефилд, за да присъствуваме на големия протестен митинг за това, че британското правителство предприе такива мерки, които осуетиха Шефилдския конгрес.

63 За честването е отпечатана специална програма: Съюзът на българските писатели урежда на 12. XI. т. г., четвъртък, 19 часа, в салона на Българска академия на науките, ул. "7 ноември" № 1, честване на видната българска поетеса Елисавета Багряна по случай 60-годишнината ѝ. Поканваме Ви да присъствувате. София, ноември 1953 г. Програма. I. 1. Доклад за творческия път на Елисавета Багряна ще изнесе проф. Петър Динеков. 2. Приветствия. II. 1. Ел. Багряна — „Пет звезди" — изпълнява Мила Падарева, лауреат на Димитровска награда. 2. Ел. Багряна — „Двете майки" и „Стихии" — изпълнява засл. артистка Мара Пенкова. 3. Ел. Багряна — „Продавачката Маша" — изпълнява Иванка Димитрова — лауреат на Димитровска награда. 4.Ел. Багряна — „Моята песен" — изпълнява засл. артистка Олга Кирчева. 5. Ел. Багряна — „Старият електромонтьор" — изпълнява Пенчо Пенчев. 6. Ел. Багряна — „Мустай Карим" — изпълнява Йордан Матев. 7. Ел. Багряна — „Новогодишно" — изпълнява Таня Масалитинова. 8. Нар. артистка Надя Тодорова ще изпълни песни по текст от Ел. Багряна.

64 Вж. в. Литературен фронт, бр. 48 от 26 ноември 1953, с. 1. В писмото за първи път след революцията се дава много висока и категорична положителна политическа оценка за делото на поетесата: „В българската поезия вие с право заемате едно от първите места. Толкова повече това е така, че след Девети септември 1944 г. вие без колебание застанахте на страната на народа, честно отдадохте своя голям талант в служба на правото народно дело. Вашите стихове обладават голяма сила, много са тези от тях, които изумяват с богатство на езика, с удивителна съзвучност и красота". И писмото завършва с пожеланието поетесата да пее с пълни гърди, да не се самоограничава, за да зарадва с „нови звънки и мелодични песни, песни на Багряна, но на Багряна, обогатена и умъдрена с опита на последното велико за нашата страна и нашия народ десетилетие".

65 Вж. Борис Делчев. Поезията през 1953 г. — в. Литературен фронт, бр. 22 от 3 юни 1954, с. 2.

66 Вж.: Национални награди на мира — в. Литературен фронт, бр. 50 от 16 дек. 1954, с. 3.

67 Повече подробности за българското участие в това биенале на поезията могат да се намерят в информациите на Ал. Муратов и на Е. Багряна — „Огнище на международна поезия" — сп . Септември, г. X, 1957, кн. 1, с . 163.

68 Вж. Янис Рицос. Избрана лирика. Библ. Световни поети, С, НК, 1961. Е. Багряна е превела следните творби на гръцкия поет: „Дългът на поетите", „Мир", „Увод към една епопея на Вапцаров", „Разговор с Йордан Йовков" и „Поема в синьо".

69 Вж.: Е. Багряна. Литературни и нелитературни разговори в Рио. — в. Литературен фронт, бр. 44 от 3 ноември 1960. Интересни сведения за отношението на бразилската културна общественост намираме в публикуваните информации във връзка с отпътуването на Е. Багряна от Бразилия.

„Ултима ора", Рио, от 30. 7. 1960 г.

Българската поетеса Елисавета Багряна, носителка на Националната награда за литература на своята страна, каза, че Борис Пастернак е много ценен в нейната страна като поет и че тя самата е превеждала негови стихове, но че „романът „Доктор Живаго" не я интересува". Тя информира още, че за Бразилия се пише във вестниците в нейната страна и че там е имала успех една книга разкази на бразилски теми, чийто автор е Матвей Вълев, български писател, който е живял много години в Бразилия и е загинал по време на последната война.

„Новос Румос" от 2. 9. 1960 г.

„Замина си българската поетеса"

Замина за родината си миналата седмица поетесата Елисавета Багряна, която представляваше Народна република България на Международния конгрес на Пенклуба. Поетесата посети Рио, Сау Паулу, Бразилия и някои градове в щата Рио и Минас Жераис. Багряна е член на ръководството на Съюза на българските писатели и на Българския пенклуб, а така също на Националната комисия на ЮНЕСКО. По време на пребиваването си в нашата страна поетесата събра материал, за да напише книга за Бразилия. На нейното изпращане присъствуваха десетки личности, между които секретарят на Асоциацията за културен обмен Бразилия — България г. Джон Добрев.

70 Белу Оризонти (Belo Horisonte) — градът се намира в Югоизточна Бразилия, административен център е на щата Минас-Жерайс. Има развит рудодобив — железни, манганови руди, на злато и диаманти. Също и предприятия на хранителната промишленост. Университетски град, с 1 200 000 жители през 1970 г. Белу Оризонти е основан през 1895 г.

71 Вж. Е. Багряна. За „Светлоструй" — в. „Дунавска правда", Русе, бр. 267 от 11 ноем. 1961, с. 3.

72 Във връзка с това първо посещение в Швеция в тамошния печат се появяват информации, които запознават читателите както със събитията около тържествата, така също и с творчеството на Багряна.

В „Дагенс Нюхетер" в бр. от 5 май 1966 г., с. 4, пише:

Славей от Балканите

Българската поетеса Елисавета Багряна — прочутият славей на Балканите — пристигна в Стокхолм, за да чете свои стихове на едно тържество във факултета по славянска филология при Стокхолмския университет...

Багряна е голямо име на Балканите. Стиховете ѝ са много популярни.

Багряна е поетеса, която обича да пътува. Тя е посетила много страни и е преведена на 22 езика. Едно от най-прочутите ѝ стихотворения е „Моята песен", писано в Бретан и включено в стихосбирката „Вечната и святата", в която се възпяват жената, майката и родината.

— Аз пиша за съдбата на моя народ, за любовта, за човешкото страдание и за младежта, която изгражда бъдещето — заяви поетесата.

А във в. „Експресен" Нилс Оке Нилсон пише:

Рядък литературен гост в Стокхолм — една българска поетеса. Нейните стихове са преведени на 22 езика (но не и на шведски) и тя пристига тук за тържественото честуване на един свой по-стар колега. Навършват се 100 години от рождението на Пенчо Славейков.

В поезията на Багряна има ритъм и пулс, воля и жажда за незнайни земи. Човек усеща връзка с динамичния и витален стил на двадесетте години. Звездната карта и земното кълбо са за Багряна два неземни символа: тя е пътувала много и е писала за много страни.

Багряна е свързана тясно и с руската поезия. Била е близка приятелка на Ахматова и е превела стиховете ѝ на български, а Ахматова, от своя страна, е превела стиховете на Багряна на руски. Багряна познава и другата голяма рускиня — Марина Цветаева. Нашата скъпа гостенка е последното звено от голямата троица славянски поетеси.

Кога за последен път присъдихме Нобеловата награда на български творец?

След завръщането си поетесата споделя в едно интервю впечатленията си от пребиваването в Швеция — „Швеция открива България" — в. „Литературен фронт", бр. 21 от 19 май 1966.

При откриване на тържествата в Стокхолм Е. Багряна произнася следното

Слово за П. П. Славейков

Аз ви нося поздрав от моята родина — България, пролетен поздрав от Долината на розите. Нашите две страни са разположени твърде далече една от друга, на хиляди километри — едната на Север, където Балтикът мие бреговете ѝ, а другата на Юг, докосвана от не винаги спокойните вълни на Черно море. Някога България и Швеция изглеждаха екзотични една за друга. Днес

разстоянията се стопяват пред бързината на ракетните самолети, бързите съобщения сближават народите и превръщат екзотиката в приятелство.

С тази цел аз стъпих преди два дни на вашата земя — да ви донеса приятелския поздрав на българския народ, да ви предам най-добрите пожелания на българските писатели.

Аз съм изпълнена с особено вълнение, защото идвам в Швеция в дните, когато шведската културна общественост отдава почит на един голям български поет — Пенчо Славейков, поет, когото аз винаги съм уважавала и обичала, от чиито прекрасни стихове се е закърмила моята любов към поезията в най-ранната ми младост. Пенчо Славейков е поетът, който ме е научил да обичам красотата, да се изпълвам с дълбоко уважение към великите творци на човешката култура, да обичам хората и народите, които са създали великите произведения на изкуството. Но заедно с това Пенчо Славейков ме е научил да обичам и чудесните прости песни на моя народ, прекрасното народно поетическо творчество. В неговото развитие на поет то бе изиграло голяма роля. Позволете ми да кажа и за себе си — и в моето развитие на поет народното творчество винаги е представлявало прекрасен извор на красота и вдъхновение.

Когато днес говоря пред вас, моето вълнение се увеличава от факта, че във вашата страна делото на Пенчо Славейков намери висока оценка още приживе на поета — в лицето на професор Алфред Йенсен, който е превел редица негови творби, между тях и националната поема „Кървава песен“ и през януари 1912 год. бе издигнал кандидатурата на Пенчо Славейков за Нобелова премия. Българите никога няма да забравят тоя жест на благородния шведски учен.

Аз съм особено щастлива, че в приятелска Швеция днес се дава такъв дълбок израз на уважение към големия български национален поет. От името на българските писатели аз ви изказвам нашата най-сърдечна благодарност. Поетите на света се опознават един друг като птиците по своите песни. Но поетите сближават и народите един с друг. Днес творчеството на Пенчо Славейков разнася далече от Родината лъха на българското слово, красотата на българската земя, вълненията и устремите на българската душа. Аз чувствувам и виждам сега, че в Швеция, където още преди повече от 50 години поезията на Пенчо Славейков бе добре приет гост, съществуват искрени симпатии към моята страна. Това може би не е заслуга само на поезията, но ние, поетите, бихме искали да вярваме, че е така.

Днешното честуване на Пенчо Славейков аз чувствувам не само като един празник на българската поезия, но преди всичко като проява на приятелство между нашите два народа, като израз на добри чувства към българския народ. И аз ви благодаря още веднъж от цялото си сърце!

73 *Тодор Живков.* Именита поетеса — създателка на вълнуващи поетически творби. — Избрани съчинения, С., Партиздат, 1976, т. 15, с.44 — 45.

74 *Катя Йорданова.* Жената-творец — необятна тема.Интервю — в. Народна култура, бр. 10 от 8 март 1975, с. 1,7.

75 Сборникът „Четки“ („Броеница“) излиза през 1914 г. В него са намерили израз настроения от един свят на изтънчени естетически и любовни преживявания.

76 Драмата, преведена от Е. Багряна, е „Кралят на Бетайново“. Постановка на Кр. Мирски, декори и костюми от Асен Попов. Премиерата е на 27 октомври 1948 г. Отзивите в печата са неблагоприятни, поради което драмата издържа само 16 представления.

77 *Десанка Максимович*. Мирисът на земята. Избрана лирика. Под ред. на Е. Багряна и Д. Пантелеев. Библ. „Световни поети“, С., НК, 1963.

78 Тази покана е потвърдена и с едно официално писмо от 4 август 1966 до Е. Багряна, подписано от акад. Захариа Станку, тогава председател на Съюза на румънските писатели. В него българската поетеса е поканена с най-учтив тон да вземе участие в тържествата по случай 100-годишнината от рождението на Георги Кошбук. И по-нататък в писмото се казва: „Убеден, че за вас ще бъде удоволствие да посетите нашата страна, където имате толкова читатели, почитатели и приятели, позволявам си да ви помоля да приемете нашата покана да останете между нас за 20 дни.“

79 *Луи Арагон*. Комунисти. Роман. (От февруари до септември 1939 г.). Прев. Е. Багряна и Ал. Ликов, С., Народна култура, 1950, 256 с., Библ. Избрани романи.

80 Елисавета Багряна има предвид популярното детско стихотворение на Цоньо Калчев „По жетва“. По него е написана и музика.

Сладкопойна
чучулига
над полето
се издига.
И с разперени крилца
литна долу над селца.
и т. н.

81 Вж. Към нови постижения на българската литература, теория и критика — сп. „Септември“, г. XXIX, 1976, кн. 1.

82 До Председателя на Съюза на българските
писатели
академик Пантелей Зарев

Уважаеми другарю Председател,

Повече от двадесет и пет години без прекъсване съм член на редакционната колегия на спис. „Септември“, като допреди пенсионирането си бях щатен редактор — завеждащ отдел „Поезия“. Работата в списанието винаги ми е била присърце и с к олегите с и ре дактори съм им ала най-добри отношения.

В първата книжка на „Септември“ за януари 1976 г. е обнародвана уводната редакционна статия „Към нови постижения на българската литература, теория и критика“. В нея като клин е вмъкнат един пасаж, който дълбоко ме засяга и който вече получи обществен отклик — в. „Литературен фронт“ побърза да го използува в броя си от 12. II. 1976 г.

Тази „иначе“ хубава статия ме поставя в неудобно положение както пред авторите на книгата „Дни черни и бели“, предмет на посочения пасаж, така и пред читателите, които недоумяват, тъй като моето име стои в редакционната колегия на списанието, а и участието ми в книгата изрично е отбелязано.

Длъжна съм да съобщя, че статията не ми бе дадена за предварително четене (вероятно и на много от членовете на редколегията), както би трябвало да се очаква при такъв не съвсем обикновен случай.

Моля да бъда освободена от редакционната колегия на сп.„Септември“, като занапред името ми не фигурира в списъка на редакторите.

Ако познавах текста на статията, щях да настоявам моето име да отпадне още от първата книжка.

За своето решение, което е категорично, предупредих главния редактор на списанието др. Вл. Голев.

Е. Багряна

83 *Блага Димитрова, Йордан Василев.* Младостта на Багряна и нейните спътници. Пловдив, Х р. Г. Данов, 1975; Дни черни и бели. Е. Б агряна – наблюдения и разговори. С., НИ, 1975.

84 Въпросният цикъл със заглавие „Дни“ е поместен за първи път в сп. „Златорог“ — г. VIII, 1927, кн. 4, с. 148 — 150.

85 *Елисавета Багряна.* Избрани стихотворения, С. НК, 1955, Худ. Б. Ангелушев, ред. М. Чернева, 438 с.

86 *Alain Bosqued.* Les cent plus beaux polèmes du monde. Anthologie. Editions Sain Germain des Pres, le Gherche midi editeur, Paris, 1979, 191 p. Книгата представлява антология на 100 най-хубави стихотворения в световната поезия, като се започне от древността до наши дни. Българската поезия е представена в антологията със стихотворението на Е. Багряна „Единственият“. Съставителят на антологията е изпратил екземпляр на Е. Багряна със следния дарствен надпис: „На поетесата Елисавета Багряна, голяма между големите, като засвидетелстване на дълбока адмирация и с най-почтителни и топли пожелания — Ален Боске.“

87 Става дума за стихосбирката „На брега на времето“, излязла от печат през 1983 г. в издателство „Профиздат“.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Аврамова, Дора — 30, 34
Алексиев, Райко — 45
Алигер, Маргарита — 110, 114, 157, 201
Алсияб, Бедър Шакър — 166
Амаду, Жоржи — 120
Ана (сестра на майката на Е. Б.) — 8, 9
Ангелов, Кръстю — 88
Ангелушев, Борис — 102, 235, 242
Андреев, Симеон — 51, 227
Андрич, Иво — 78, 117, 168
Антоколски, Павел Г. — 102
Аполинер, Гийом — 231
Арагон, Луи — 99, 106, 163, 231, 241
Аргези, Тудор — 162
Арнаудов, проф. Михаил — 21, 22, 26, 31, 47, 54, 160, 231
Арума, швед. проф. — 126
Асенов, Драгомир — 125
Аспарух, хан — 143
Атанасов, Георги — 48
Атанасов, — (министър на просв.) — 75
Ататюрк, Кемал — 85, 192
Ато, Жорж — 56
Ахмадулина, Бела — 153, 215
Ахматова, Анна — 24, 37, 38, 39, 47, 50, 154, 155, 158, 223, 239
Ачкова, Люба — 33, 59

Баба Съба — 110, 158
Багряна, Елисавета — 32, 38, 71
Бадев, Йордан — 78, 233
Баджакова, Невена — 19, 90
Байрон, Джордж Г. — 69, 97, 189
Бакалов, Георги — 36
Балабанов, Александър — 22, 23, 80, 83, 84, 90
Балабанов, Никола — 23
Балан, проф. Александър Т. — 21
Балентович, В. — 125
Балкански, Ненко — 96
Балмонт, Константин Д. — 24
Бануш, Мария — 162
Башев, Владимир — 113
Белий, Андрей — 40
Белчев, Владимир — 10
Белчев, Георги — 10, 11, 14, 15, 101, 182
Белчев, Иван — 8, 9
Белчев, Любомир Мих. — 10, 101
Белчев, Михаил — 11, 61
Белчев, Симеон — 8, 9
Белчев, Страшимир — 10
Белчева, Елисавета Вж. Багряна, Елисавета — 34
Белчева, Вера — 11, 14, 169
Белчева, Лиляна — 11, 199
Белчева, Любка — 11
Белчева, Мара — 32, 88, 89, 92, 126, 206, 234
Белчева, Мария Яначкова — 8, 20
Белчева — Петкова, Надя — 10, 14, 20, 22, 28, 226
Бенюк, Михай — 162
Бергман, Гун — 127
Бергман, Ингрид — 127
Бергхолц, Олга — 155, 157, 158
Бернар, Роже — 29, 153, 205, 212, 216
Бернар, Сара — 34

Бетховен, Лудвиг Ван — 171, 179
Бленика, Вж. Цанева, Пенка Д. — 90, 102, 136
Бленова, Вж. — Багряна, Елисавета
Блок, Александър — 24, 39, 40, 99, 130, 154, 155
Блъсков, Борис — 35
Бобчев, Стефан С. — 58
Богданович, Милан — 78
Бодлер, Шарл — 54
Боева — Стойчева, Денка — 42
Божилов, Божидар — 113
Божинов, Александър — 96, 182, 192
Болгар, Боян — 108
Болио, Долорес — 128
Болйо, проф. Леон — 128
Болйо, Франсоа — 129
Бор, Матей — 159
Бор, Нина — 159
Борел, Мари — 209
Боске, Ален — 211, 242
Ботев, Христо — 9, 60, 76, 110, 187, 192, 223, 224, 226
Бошнакова — Тъпкова, Донка — 17, 18, 19, 20, 33
Бретон, Андре — 67, 231
Брехт, Бертолд — 162, 163
Броневски, Владислав — 159
Бръзицов, Христо — 71, 233
Брюсов, Валерий — 25
Будевска, Адриана — 173
Букорещлиев, Ангел — 157
Букорещлиев, Начо — 23, 35, 59, 157
Булев И. Н. — 233
Бурин, Иван — 113
Буш, Алън — 111, 237
Буюклиева, Невена — 95
Бъчваров, Стефан — 95

Вагнер, Рихард — 45, 69, 171, 189
Вазов, Иван — 29, 34, 105, 106, 192
Вайд, Конрад — 43
Валери, Пол — 99
Вапцаров, Йонко — 61
Вапцаров, Никола Й. — 102, 117, 161, 235, 236
Вапцарова, Бойка — 236
Вапцарова, Елена (баба Елена) — 62, 110, 202, 235
Варо, д-р А. — 216
Васил — 15
Василев, Владимир — 27, 34, 36, 37, 40, 47, 58, 59, 63, 64, 70, 71, 74, 76, 90, 93, 99, 95, 177, 186, 187, 192, 231, 233
Василев, Йордан — 5, 35, 46, 64, 177, 227, 242
Василев, Орлин — 64, 71
Василева, Цвета — 58, 74
Василка — 8
Веверис, Ейжен — 155, 165
Вежинови, сем. — 104
Вела (Каралийчева) — 72
Велков, Крум — 109, 110
Венко, Вж. Гидиков, Стефан — 221
Вера — 14
Вера — 72
Верхарн, Емил — 164
Видмар — 80
Винаров, Пенко — 20, 24
Вине, Мария — 164
Випотник, Цене — 159
Владигеров, Панчо — 171
Влайков, Тодор Г. — 16, 234
Вознесенски, Андрей — 157
Вревская, Юлия — 214
Вълев, Матвей — 42, 46, 64, 90, 92, 93, 94, 96, 98, 102, 114, 201, 215, 216
Вълев, Вельо — 42
Вълева, Емилия — 93
Вълков, Крум — 110
Вълчев, д-р Васил — 16, 101
Вълчев, Димитър — 15
Вълчев, Найден — 127
Вълчева, Еленка — 16
Габе, Дора — 17, 34, 38, 41, 48, 53, 55, 67, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 80, 89, 90, 91, 105, 115, 135, 174, 189, 199, 215, 233

Гамзатов, Расул — 157
Ганев, проф.В — 209
Гановски, Сава — 108
Ганчев, Борис — 25, 35
Ганчев, Лалю — 126
Ганчев, Христо — 25
Ганчева, Надя — 126
Гарева, Мария — 231
Гекев, д-р Емануил — 77
Генев, ген. Никола — 67
Генев, Спиридон — 77
Генева, Вили — 67
Генева, Пеша — 77
Генов, Минко — 235
Герасим, арх. — 9, 10
Герганова, Петя — 104
Георгиев, Борис — 172
Георгиев, Михалаки — 10
Георгиев, Пенчо — 67, 172, 224
Геров, Александър — 100
Гешев, Никола — 102
Гидиков, Стефан — 19, 204, 221
Гилевич, Нил — 123, 204
Гиндев, Панайот — 99
Глезос, Манолис — 206
Голев, Владимир — 177, 242
Големинов, Марин — 171
Горанов, проф.— 21
Горини, Едвидже Пеше — 125, 164
Горски, Ради Стоянов — 120
Горянски, Петър — 235
Градник, Алонз — 158
Гречеану, Глория — Вж. Стубел, 34, 222
Гриша (Вж. Г. Райчев) — 45
Гроза, Петру — 108
Груден, Иго — 158
Губиделникови, сем. — 59
Гумильов, Николай — 155
Гълъбов, Константин — 46, 64, 227
Гьоте, Йохан В. — 36

Давидсон, Карин — 132, 133
Далчев, Атанас — 72, 92, 153
Дамянов, Дамян — 113
Дамянов, Чавдар — 137
Даскалов, Стоян Ц. — 109
Дебелянов, Димчо — 23, 24, 109, 221
Дебюси, Клод — 171, 215
Дейвис (лейбър. депутат) — 111, 237
Делчев, Борис — 37, 114, 115, 238
Денев, Борис — 35
Денка — 27
Дерижан,Хрисан Цанков — 95, 235
Деснос, Робер (фр. поет) — 99
Дефо, Даниел — 18
Джагаров, Георги — 125, 162
Джалил, Муса — 117
Джеров, Никола — 235
Дзиеу, Ксуан — 167
д-р Димитракиев — 77
Димитров, Георги — 105, 131, 163
Димитров, Михаил — 60, 226, 230
Димитрова, Блага — 5, 23, 35, 89, 94, 118, 122, 128, 177, 201, 206, 242
Димитрова, Иванка — 237
Димитрова, Лиляна — 110
Димов, Димитър — 97, 125
Динеков, Петър — 237
Добрев, Джон — 118, 207, 208, 238
Добрев, Димитър — 124
Дончев, Николай — 122, 163
Дорев, Иван — 27, 29, 37
Драгойчева, Цола — 29, 108, 207, 224
Драйнац, Раде — 70, 77, 158, 190, 232, 240
Дучич, Йован — 79, 157
Душков, Атанас — 234
Дьортен, Люк — 83

Евтимов, Евтим — 113
Евтушенко, Евгений — 157
Егзюпери, Антоан дьо Сент — 74
Езоп — 122
Еленка — 16
Елизабета, Б. Вж. Белчева.

Елисавета (Багряна, Ел.) 8, 34, 35, 223
Елин Пелин — 36, 48, 109, 235
Елитис, Одисеас — 161
Елюар, Пол — 99, 163
Еминеску, Михай — 162
Ередия, Жозе Мария ди — 55
Еренбург, Иля — 67, 155
Есенин, Сергей — 24, 99
Есхил — 22
Ефтимиу, Виктор — 108

Жан Ш. (Вж. Шапкаров, Ив.) — 35, 222
Желева, Елисавета — 218
Желеви (сливенски род) — 8
Жендов, Александър — 93
Жолио-Кюри, Фредерик — 111
Жупанчич, Отон — 157

Загорчинов, Стоян — 123, 205
Заимов, Стоян — 17
Заимова, Екатерина — 17
Зарев, Пантелей — 177, 182, 241
Захариева, Румяна — 123
Зидаров, Николай — 128, 162

Ибсен, Хенрик — 179
Иванов, Георгий — 38
Иванова, Лили — 170
Ивашкевич, Ярослав — 159
Идрис, Сухел — 134
Икономов, Боян — 67
Икономов, Н. П — 235
Инбер, Вера — 124
Инджов, Никола — 113
Исаев, Младен — 109, 112 235, 236

Йенсен, Алфред — 126, 127, 240
Йовков, Йордан — 6, 13, 26, 27, 28, 29, 30, 36, 42, 55, 73, 87, 117, 161, 179, 221, 224, 234
Йонеско, Е. — 90
Йорданов, Александър — 16
Йорданова, Зорка — 95
Йорданка, Катя — 240

Казанджиев, проф.Спиридон — 6, 71, 87, 234
Казин, Василий — 155
Кайтимира — 167
Калина, г-жа — 53, 55, 61
Калчев, Камен — 125
Калчев, Цоню — 241
Каменска, Анна — 160
Каменова, Ана — 58, 59, 60, 64, 78, 104, 167, 172, 226, 235
Каравелова, Лора — 25
Карадочева, Богдана — 170
Каралийчев, Ангел — 48, 49, 50, 58, 70, 72, 81, 83, 119
Карамихайлов, д-р — 61
Караславов, Георги — 112, 235
Карастоянова, Георгица — 106
Карем, Морис — 164, 216
Карим, Мустай — 203, 237
Карима, Ана — 14
Касабова — 17
Каспрович, Маруся — 92
Каспрович, Ян — 92
Катя (сестрина дъщеря на Е. Б.) — 11
Кехлибарева, Надя — 117
Кирилов, Иван — 232
Кирчева, Олга — 44, 153, 237
Киселкова — 17
Кисимов, Константин — 122
Клинчаров, Иван — 46, 64, 65
Кнауер, Коста — 23, 221
Коган, Петър — 19, 220
Козелски, проф. — 125
Коларов, Васил — 105
Колп, Мюрел — 237
Колчакова, Магда — 95

Комподонику (учител по фр. ез.) — 28
Константинов, Константин — 14, 23, 24, 26, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38,

47, 50, 71, 73, 78, 79, 108, 109, 181, 221, 222, 223, 224, 233, 235
Константинова, Донка — 51, 73, 181
Космодемянская, Зоя — 202
Коста, Данте — 122
Коуто, Рибейро — 118, 161, 165
Кошбук, Георги — 241
Кошка, Ян — 128
Коюмджиева — 21
Красински, Славчо — 92
Кремен, Михаил — 11
Кремьо, Бенжамен — 83
Кунев, Трифон — 235
Куцев (секретар бълг. посолство)— 133
Кърничева, Менче — 62
Кюлявков, Крум — 109

Лагерквист, Пер — 164
Лазаров, Иван — 59, 96
Ламар (Лальо Маринов)— 101
Ламартин — 17
Левинсон, Хенри — 74
Левски, Васил — 9, 10, 138, 179, 185
Левчев, Любомир — 113, 137
Лекарски, Крум — 87
Леонардо да Винчи — 179
Лермонтов — 102
Лечев, Тодор — 34
Лечев, Арсени — 34, 67, 224
Лечеви, сем. — 36, 41
Лешмян, Болесвал — 159
Ликов, Александър — 24, 103, 104, 113, 114, 163, 193, 201, 205, 241
Лилиев, Николай — 10, 38, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 71, 92, 96, 130, 185, 235
Лора — 25
Лорка, Ф. Г. — 84
Луканов, Карло — 112
Лукова, Вера — 71, 92, 172
Лундквист, Артур — 127, 137, 164
Любомир (сина на Е.Б.) — 29, 38, 75, 200

Мадаряга, Салвадор — 118
Маджаров, Михаил — 58
Маджарова, Цв. Р. — 102
Мазон, Адре — 29, 30, 66, 69, 99
Майстора, Вл. Димитров — 110, 172
Максим, пловд. митрополит — 9
Максимович, Десанка — 78, 158, 241
Мамарчев, Георги — 65
Ман, Томас — 45
Манафова, Радка — 184
Манолова, Златка — 38
Манолови, сем. — 38
Марангозов, Николай — 9, 10, 218
Марангозова, П.(съпруга на писателя) — 9
Маринети, Филипо Т. — 90, 234
Маринов, д-р Жеко — 70
Мария — 179, 202
Маркъм, Рувим Х. — 78, 233
Мартинов, Иван — 109
Масалитинов, Николай О. — 95
Масалитинова, Таня — 237
Матев, Йордан — 237
Маяковски, Владимир — 25, 67, 99
Мелисанти, (гр. поетеса) — 125
Мелтиоти (гр. поетеса) — 136
Мережковски, Дм. — 38
Мересиев, Алексей — 202
Мешеков, Иван — 64
Микаела Вж. Багряна, Елисавета — 32
Миков (преподавател по фр. ез.) — 22
Мил, Пиер — 71
Милев, Гео — 46, 117, 150, 187, 227, 233
Милев, Иван — 172
Милетич, проф. Любомир — 21, 183
Милетич, Маня — 23, 51, 157, 183
Милетич, Олга — 185
Милка — 53
Минев, Мир. — 235
Минков, Светослав — 49, 81, 82, 108
Мирски, Кръстю — 241
Миркович, Руска — 19

Миртиоса, г-жа — 96
Мирчев, Иван — 49
Миткова (учителка в гимн.) — 25
Митов, Димитър Б. — 95, 234, 235
Михаелис, Карин — 36
Михайлов, Борис — 95
Михайлов, Иван — 62
Михайлова, Райна — 110
Михалчев, проф. Димитър — 22, 23
Михов, проф. Никола — 44, 53, 74, 189
Мицкевич, Адам — 112, 159, 186
Младенов — 101
Моиси (германн. артист) — 42
Моравия, Алберто — 118
Моран, Флорет — 164, 171
Морфова, Христина — 25
Моцарт, Волфганг Амадеус — 171
Мурат, Самир — 134
Муратов, Александър — 117, 153, 238
Мусолини — 234
Мутафов, Чавдар — 44, 45, 199
Мутафова — Попова, Фани — 45, 199
Мутафчиев, проф. Петър — 27
Мюсе, Алфред дьо — 22, 54

Найденов, Найден — 49
Начева, Таня — 59, 96
Неделя (леля на Е. Б.) — 12
Недкович, Н. (фамилия от Пловдив) — 9
Незвал, Витеслав — 90, 160, 234
Немиров, Добри — 97, 98
Ненов, Димитър — 224
Ненчева, Екатерина — 32
Николов, Малчо — 54, 229
Нилсон, проф. Нилс — 126, 137, 239
Ничия Долче, Вж. Багряна, Елисавета — 32

Обрешков, Бенчо — 172
Огнянов, Сава — 25, 172
Огнянова, Елена — 6

Одоевцева, Ирина — 38, 40
Оливейра, Ж Кубичек да — 119
Оло, Артур — 164
Орликова, Валентина — 203

Падарева, Мила — 237
Панов, Анани — 133
Пантелеев, Димитър — 48, 72, 158
Папа, Никос — 161
Папа — Буми, Рита — 125, 136, 161
Папазов, Жорж — 67
Папарати, Сандро — 126
Паскин, Жул — 172
Пастернак, Борис — 156, 238
Пеев, Янко — 116
Пейчев, Стефан — 95
Пенев, Боян — 21, 23, 38, 39, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 77, 79, 89, 157, 160, 182 ,185, 186, 187, 188, 189, 190, 211, 212, 214, 220, 226, 229, 230, 231
Пенев, Никола — 58
Пенков, Иван — 184
Пенкова, Мара — 56, 59, 124, 184, 237
Пенчев, Пенчо — 237
Пенчева, Станка — 207
Перс, Сен Джон — 99
Петканов, Константин — 109
Петканова, Магда — 92
Петков, Цвятко — 10, 26, 28, 103, 218, 224, 225, 226, 227
Петранова, Петранка — 21
Петров, Валери — 89, 94, 114, 122 129, 131, 206
Петьофи, Шандор — 31, 160
Пикасо, Пабло — 111
Пиндар — 22
Пипков, Любомир — 10
Платоне, Росана — 126
Подвързачов; Димитър — 23, 24, 221
Полевой, Борис — 111, 202, 236
Полит, Хари — 237
Полянов, Владимир — 48, 50

Полянов, Димитър — 108, 112
Поменов (легационен чиновник) — 43
поп Андрей — 41, 226
Попов, Асен — 241
Попов, Коста — 120
Попов, проф. Методи — 110
Попов, Тодор — 181
Попова, Илка — 67
Попова, Марта — 102
Претес, Томазо — 125
Притам, Амрита — 167
Пудовкин, Всеволод — 111, 236, 237
Пундев, Васил — 64
Първанов — 74, 87

Равел, Морис — 171
Радевски, Христо — 102, 155
Радонов, Крум — 235
Радославов, Иван — 64, 65
Раев, Константин Хр. — 121
Раев, Христо — 120
Раева, Христова Руса — (дона Роза) — 120
Разцветников, Асен — 48, 72, 92
Райнов, Богомил — 100, 113
Райнов, Николай — 60
Райчев, Георги — 10, 19, 26, 27, 43, 44, 45
Ракитин, Н. В — 233
Раковски, Вътю — 113, 127
Раковски, Кръстю Ст. — 17, 220
Ралчев, д-р Милко — 64
Ран Босилек — 47, 48, 118, 167
Рахманинов, Сергей — 67
Рашев — 11
Рекамие, мадам — 22
Ремке, Йоханес — 23, 221
Рилски, Максим — 109
Рицос, Янис — 97, 117, 142, 161, 238
Романски, проф. Стоян — 22
Ромен, Жул — 83
Рубинштайн, Артур — 67
Русев, Педро — 121
Русев, Светлин — 172

Садовяну, Михаил — 108
Сакъзов, Янко — 14
Сакъзова, Надя — 14, 220
Сарафов, Кръстю — 35
Сарандев, Иван — 133
Сегерс, Пиер — 161, 162, 163, 167
Секулич, Исидора — 78
Симонов, Константин — 109, 110, 117, 155
Симидов, Димитър — 33, 34, 35
Симич — 157
Сирак Скитник — 64, 71, 82, 194, 231
Славейков, Пенчо — 23, 89, 92, 96, 123 126, 150, 151, 221, 229, 234, 239, 240
Славейкова, Светослава — 44, 45
Словацки, Юлиус — 159
Смрек, Ян — 160
Снежина, Елена — 25, 35, 85
Софокъл — 22
Софронов, Анатолий — 109
Спиров — 16
Стайков, С. М. (книго-издател) — 218, 221
Стаматов, Георги П. — 13, 14, 29, 192, 224
Стаматов, Георги (Жорж), артист — 104
Стайнов, Петко(юрист) — 58, 60, 104, 226
Стайнов, Петко (комп.) — 172
Станев, Емилиян — 134, 170
Станишеви, сем. — 53
Станку, Захария — 162, 241
Стефан, свещ. — 218
Стойчев, Владимир — 87
Столица, Любов — 40
Стоянов, Андрей — 60
Стоянов, Людмил — 23, 64, 65, 109, 112, 221, 235
Стратиев, Йордан — 34, 47, 53, 151, 154
Стубел, Йордан — 34, 36, 38, 48, 222
Супо, Ф. — 231

Сурков, Алексей — 109, 110, 155
Сърбов, Стефан — 95

Табаков, Иван — 224
Табаков, С. К. — 8, 218
Талев, Димитър — 158
Танев, Никола — 116, 172
Танева, Миша — 115
Татарчев, д-р (адвокат) — 104
Татарчев, д-р — 30
Теотокас, Георгиос — 161
Терешкова, Валентина 124, 207
Тито, Йосиф Броз — 199
Тичина, Павло — 109
Тихонов, Николай — 109, 110, 155
Тодорка — 103
Тодоров, Петър — 21, 56
Тодорова, Ана — 67
Тодорова, Надя — 237
Тодорова, Рада — 207
Толер, Ернст — 80, 233
Толстой, Лев Н. — 179, 227
Трандафилов, Владимир — 95
Транен, д-р — 53
Траянов, Теодор — 151
Триоле, Елза — 163
Тузсузова, Нева — 96
Тулбуре, Виктор — 128, 162
Тургенев, Ив. С. — 214
Тъпков, Димитър — 17
Тъпкова, Василка — 18, 143
Уайлд, Оскар — 54, 180
Увалиев, Петър — 182
Узунов, Дечко — 39, 40, 44, 45, 48, 96, 172
Узунова, Маша — 45
Урумов, Петър — 115

Фадеев, Александър — 109, 110
Фаденхехт, Йосиф — 86, 196, 234
Фигейредо, Гилерме — 120, 121
Филипов, Н. — 235
Фламарион, Камил — 18, 220
Флуке, Пиер — 164
Фратева (певица) — 94
Френо, Андре — 163
Фробениус, Елзе — 88
Фробениус (художник) — 88
Фурнаджиев, Никола — 48, 49, 50, 58, 71, 72, 76, 81, 85, 92, 108, 109, 110, 112, 158, 203, 216
Фурнаджиева, Надя — 58, 72
Хаджиев, Христо — 36, 82
Хаджихристов, Иван — 49
Хайне — 22
Хайтов, Николай — 137
Ханчев, Веселин — 117, 127, 204
Хворов, Павол — 127
Хикмет, Назъм — 165, 166
Хитлер, Адолф — 95, 98, 198
Хора, Йозеф — 160
Христов, Алекси — 16
Христов, Кирил — 24, 92
Христов, Тодор — 19, 21, 44, 74, 10
Христова, Райна — 16
Христови, братя — 94

Цанев, Георги — 48, 49, 58, 60, 61, 76, 90, 136, 226
Цанев, Стефан — 114
Цанева, Милена — 136
Цанева, Пенка Д.— Вж. Бленика
Цанкар, Иван — 157
Цанкар, Изидор — 78, 80, 81, 157, 167, 184, 193, 194, 199, 200
Цанкар, Нича — 168
Цара, Тристан — 80, 90, 234
Цветаева, Марина — 38, 40, 155, 158, 239

Чернева, Мария — 242
Чемишанов, Петър — 110
Чешмеджиев, Григор — 101, 235
Чиврни, Лумир — 124
Чилингиров, Стилиян — 97, 98, 235
Чипев, Филип — 48, 76, 82
Чолакова, Златка — 61
Чолчев, Христо — 32, 34, 35, 37
Чолчева, Пенка — 32
Чудомир — 49, 50

Чърчил, Уинстън — 110, 111, 202

Шаляпин, Феодор — 81
Шапкарев, Иван (Жан) — 30, 32, 35, 38, 52, 60, 76, 227
Шапкарев, Кузман — 30
Шапкарева, Екатерина — 30
Шарападин, Джафар — 134
Шели — 32
Шишманов, проф. Иван Д. — 6, 22, 23, 27, 178
Шишманов, Димитър — 64
Шопен, Фредерик — 54
Шопкин, Матей — 117
Шпевак, Ян — 123, 160

Шьостранд, Йостен — 137
Щърбанова, Стоянка — 67
Щъркелов, Константин — 60, 61, 62, 102, 182, 235

Юго, Виктор — 18, 214
Юленстейн, Ларш — 137

Яворов, Пейо К. — 24, 25, 48, 49, 92
Ямата, Кику — 116, 214
Яндова, Зафира — 218
Янев, Никола — 13, 221
Янева, Стела — 77, 83, 90, 173, 174, 189, 199, 200
Ясенов, Христо — 10, 14, 221
Яструн, Мечислав — 160

СИЯ АТАНАСОВА

5 лв./ Н.Б. 9.80 лв.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор..... 5
I. Роден дом. Години на учение.Семейство. /1893 – 1920/..... 8
II. Първи литературни изяви. Години на утвърждаване /1920 – 1944/..... 32
III. Житейска и творческа зрелост /1944 – 1982/..... 107
IV. Биография на творчеството 181
V. Бележки..... 218
VI. Именен показалец..... 243

B581480

ИВАН САРАНДЕВ

ЕЛИСАВЕТА БАГРЯНА

Редактор *Стойо Вартоломеев*
Оформление *Веселин Павлов*
Художник-редактор *Веселин Христов*
Технически редактор *Васко Вергилов*
Коректори *Жанета Желязкова*
Стоянка Нешева

Българска, I издание
ЕКП 07/9535312431/5058–16–90
Издателски N 2924
Формат 60/84/16
Печатни коли 15,75 + 1,50
Издателски коли 16,09
Тираж 5057
Дадена за набор 1.VI.1990 г.
Излязла от печат 10.IV.1991 г.

издателство „*Христо Г. Данов*" – Пловдив
Печатница „*Г. Димитров*" – Ямбол

Цена 5, 00 лв.

15. Драган Ничев. Генчо Стоев.
С., НИ, 1982
16. Благой Димитров. Давид Овадия.
С., НИ, 1983
17. Константин Младенов. Петър Славински.
С., НИ, 1984
18. Ваня Георгиева. Камен Калчев.
С., БП, 1984
19. Ваня Георгиева. Павел Матев.
С., БП, 1985
20. Камен Васевски. Марий Ягодов.
С., БП, 1985
21. Петър Тонков. Иван Мирчев.
С., БАН, 1985
22. Драган Ничев. Ефрем Каранфилов.
С., НИ, 1985
23. Юлия Обретенова. Емил Манов.
С., БП, 1985
24. Александър Пиндиков. Божидар Божилов.
С., БП, 1986
25. Георги М. Григоров. Ангел Тодоров.
С., БП, 1986
26. Иван Сарандев. Дора Габе.
С., НИ, 1986
27. Катя Янева. Петър Незнакомов.
С., НИ, 1986
28. Мария Гарева. Иван Радоев.
С., БАН, 1987
29. Яко Молхов. Веселин Андреев,
С., БП, 1988
30. Александър Пиндиков. Владимир Полянов.
С., БАН, 1988
31. Мая Славова. Иван Аржентински.
С., БП, 1989

НОВА ЦЕНА
9,80 лв.

Цена 5,00 лв.